

Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi
Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi

MİLLİ
AZƏRBAYCAN
TARİXİ MUZEYİ
— 2024 —

Bakı — 2024

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin
Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr edilir

Təsisçi:
Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi

Redaksiya heyəti:
Nailə Vəlixanlı – AMEA-nın həqiqi üzvü, tarix elmləri doktoru (baş redaktor),
Gülzadə Abdulova – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Fərhad Cabbarov – tarix
elmləri doktoru, dosent (məsul katib), Firdovsiyyə Əhmədova – tarix üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent, Nərgiz Əliyeva – tarix elmləri doktoru, dosent, Səbuhi Əhmədov
– tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Nasir Quluzadə – tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent, Məhfuzə Zeynalova - tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

Redaksiyanın ünvanı:
Bakı şəhəri, H.Z.Tağıyev küçəsi, 4.
Tel: 012 493 23 87, Faks: 598 52 11
E-mail: aztarmuzey@science.az

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi - 2024. Bakı, “”, 2024,

İSBN

TARİX

*Вугар Самедов**

Северо-восточные и центральные области Азербайджана в произведении византийского императора Константина VII Порфирогенета «О церемониях»

UOT 94 (479.24)

Ключевые слова: *Азербайджан, Византия, Шеки, Дербенд, Барда*

Одними из источников, где содержатся сведения об Азербайджане, являются произведения средневековых византийских летописцев. Однако после второй половины VII века, когда Албания (Северный Азербайджан) и Атропатена (Южный Азербайджан) вошли в состав Арабского Халифата, наша страна надолго выпала из орбиты влияния Византии. Следствием этого стало отсутствие сведений об Азербайджане в византийских летописях. Но произошедшее в 816 году восстание хуррамитов и бегство части повстанцев под предводительством Барсиса (Насра, или Феофоба) после битвы при Хамадане (25 декабря 833 года) в империю привели к установлению политических отношений между Бабеком и василевсом Феофилом (829-842). Хуррамнты, будучи зачислены в византийскую армию, приняли активное участие в войнах с Халифатом, в том числе и после подавления восстания в 837 году. Именно в этот период в византийских источниках появляются интересные сведения об азербайджанских хуррамитах. Хотя восстание и окончилось неудачей, но образование государств Саджидов (879-957), а затем и Раввадидов (983-1071) и Шеддадидов (951-1088), которые вели войны против Византии и ее вассалов – абхазских, грузинских и армянских феодалов, усилило интерес империи к Азербайджану. Источники, как арабские, так и албанские, византийские, и грузинские передают подробные сведения о войнах, которые вели азербайджанские государства с византийцами и их вассалами за обладание

* Начальник научно-исследовательского отдела Военного Института имени Г.Алиева Министерства обороны Азербайджанской Республики; tural-ashina@rambler.ru

Южным Кавказом и восточной частью Малой Азии [23, с.39; 25, с.171-198; 26, с.32-47].

Именно в это сложное время жил и творил византийский император Константин VII Порфирогенет (913-959), который оставил нам такие замечательные произведения, как «Об управлении империей» и «О церемониях». Созданный в 948-952 годах в качестве конфиденциального руководства по управлению империей для юного наследника престола, будущего Романа II (959-963), этот труд вследствие того, что в нем содержалось много доверительных советов и рекомендаций в сфере дипломатии и руководства внутренними делами государства, заведомо не предназначался даже для образованной элиты византийского общества. Для истории Азербайджана особый интерес представляет глава 38, посвященная тюркскому народу сабиров, и глава 44, где есть сведения о военной стратегии Византии в отношении государства Саджидов [16, с.5, 159-163, 187-193].

Во втором сочинении, которое представляет собой сборник описаний церемониального протокола императорского двора, есть глава, где представлены формы писем, которые посылались правителям эмиратств и меликств, находящихся на территории Албании (Аррана). «Архонту Албании; архонту Кребатадой, то есть тому, что называется Кребатан; архонту Кедонии (т.е. Дудании, части Южного Дагестана); архонту Цанарии (т.е. Санарии, или Цанара); архонту Сарбана (т.е. Шарвана), архонтам Азии (т.е. возможно Сариру в Дагестане), которые находятся между Аланией и Цанарией (т.е. Санарией/Карнаком), где находятся Каспийские Ворота; архонту Хрисы (т.е. Хурсану/Хирсану); архонту Брезана (т.е. Барзанда); архонту Мокана (т.е. Мукана) – заметьте, что от Мукана начинается озеро Майотида (т.е. Азовское море); всем вышеназванным письменно: “Привет от христолюбивых правителей такому-то, архонту места сего”», – пишет василевс [29, с.688].

Согласно издателю, под Кребатадой (Кребатан) имеется в виду Дербенд. Следует отметить, что Дербенд, будучи пограничным городом, имел огромное стратегическое значение. Здесь находились так называемые “Албанские ворота” – проход между горами Большого Кавказа и Каспийским морем. Дербентский проход, который в источниках назывался также «ворота Чола», «пограничная крепость Чола», «ворота гуннов», граница «владений албан и хонов», «великая твердыня» и «город Чорского прохода», «великий город Чола», «город у Ворот Чора», являлся границей Албании и «царств» кочевников, или границей двух миров – земледельческого и скотоводческого [18, с.80, 86; 21, с.249].

Дорога на юг через кавказские проходы давно была известна тюркским племенам, кочевавшим к северу от Дербенда, и поэтому их охрана была еще

с первого века нашей эры предметом соглашений между Римом и Парфией, а позднее, с середины III века, Византией и Ираном [19, т.1, с.172]. В V веке, когда на Восточном Кавказе началась сасанидская экспансия, Дербенду отводилась большая военная и политическая роль. Закрыв проход, Сасаниды (224-651), с одной стороны, изолировали народы Южного Кавказа от возможных союзов с тюрками в их борьбе с Ктесифоном, а с другой – выступали защитниками покоренных территорий от набегов тюрков. Именно через эти ворота с севера в страну могли вторгаться различные тюркские племена, представляющие угрозу не только для Албании, но и для соседних государств. Прорываясь на юг, они сметали города, разоряли земледельческое население и целыми толпами уводили пленных. Поэтому в охране этого прохода были заинтересованы, кроме Албании, и крупные державы того времени – Иран и Византия [19, т.1, с.172; 21, с.248-249].

Анализ источников указывает на то, что, согласно договорам, Византия обязывалась платить Ирану деньги за охрану Дербендского и Дарьяльского проходов. Так было, например, в 422 году, когда империя взяла на себя обязательство платить Ирану определенную сумму денег за охрану кавказских проходов [13, с.213; 19, т.1, с.254].

В 532 году послы Юстиниана I встретились с Хосровом I, с которым за 110 кентинариев золота заключили «вечный мир». Как сообщает Прокопий Кесарийский, шахиншах «требовал, чтобы эти деньги были даны ему за то, чтобы он не принуждал римлян скрыть город Дару и не заставлял их принимать вместе с персами участие в охране Каспийских ворот» [13, с.230-231; 24, с.70].

Подобным же образом, согласно первой статье договора, заключенного уже в 563 году на 50 лет, персы принимали на себя охрану кавказских проходов и обязывались не пропускать на юг гуннов, алан и другие племена, а империя обязывалась не подвигать к сасанидским границам своих войск ни в Лазике, ни в других местах. При этом Юстиниан I согласился выплачивать Хосрову I ежегодно 500 фунтов золота и при подписании договора передал его послам сумму в 3,5 тысяч фунтов золота за семь лет вперед [12, с.342; 13, с.273; 20, т.2, с.172].

По мнению Ф. Мамедовой, в период усиления сасанидской экспансии на Восточном Кавказе в середине V века, когда Иран пытался превратить Албанию в свою провинцию, а также в период отсутствия в стране централизованной царской власти с 510 по 630 год, город являлся также и резиденцией персидских марзбанов [21, с.249-250]. Следует отметить, что титул марзбана в Иране носили обычно наместники крупных провинций и назначались они из представителей родовитой знати, очень редко из местных царских родов. Наличие подобного титула у правителя небольшой области Дербендского прохо-

да указывает на особое значение, придаваемое городу. О высоком положении его наместника в сасанидской военно-феодалной иерархии свидетельствует и внушительное количество войск, подчиненных ему, насчитывавших одной только конницы 10 000. Столь значительный гарнизон не имел ни один иранский наместник Кавказа [18, с.120-121].

В период Арабского Халифата Дербенд превратился в опорный пункт арабов в борьбе с экспансией хазар на Кавказ. В VIII веке город постоянно переходил из рук в руки, стороны вели между собой ожесточенные войны за его обладание. Арабы использовали его как плацдарм для походов вглубь территории Хазарского хаганата, а хазары, в свою очередь, для нападения на Арран и далее в Азербайджан. Последний поход хазар против арабов состоялся в 799 году, после чего войны между сторонами прекратились [11, с.131-140].

В 851 году халиф ал-Мутаваккил (847-861) отдал город с окрестными областями в качестве икта Мухаммаду ибн Халиду ибн Йазиду аш-Шейбани из арабского рода аш-шейбан племени бану раба. Источник сообщает, что Мухаммад ибн Халид во главе «газиев ал-Баба... ходил на неверных, живущих по соседству с ал-Бабом и Дербендом», пока в 242 г.х. (856/7 г.) не был назначен наместником Азербайджана, Аррана и Арминии. Его братья Хайсам и Йазид управляли соответственно Ширваном и Лайзаном. После того, как в 861 году тюркские гвардейцы убили халифа Мутаваккила, то Хайсам, воспользовавшись этим, принял титул ширваншаха и фактически стал независимым правителем. Похожим образом поступил и принявший титул лайзаншаха его брат Йазид [1, т.2, с.326, 338-339; 9, с.78; 22, с.46, 48, 65].

А в 869 году (255 г.х.) году после восстания тюркских гвардейцев в Самаре газии Дербенда и население близлежащих областей избрали эмиром Хашима ибн Сураку ас-Сулайми, который начал самостоятельно управлять городом. Хотя это событие и было воспринято ширваншахом, считавшим Дербенд своим законным владением, с недовольством, однако не в его интересах было ухудшать отношения с газиями, охранявшими его северные рубежи от набегов тюрков [1, т.2, с.339-340; 9, с.80; 22, с.64].

Следует отметить, что особое внимание уделялось государством на содержание войск, размещенных в городе. Известно, что когда в 752 году наместником всей Арминии был назначен Йазид ибн Усайд ибн Зафир ас-Сулайми (правил с перерывами вплоть до 780 года), он послал «своих людей к добывающим нефть и соль в Ширване, и они взыскали с них налог, а дальнейший сбор он поручил (особым сборщикам)». Все эти средства шли на содержание горожан, и прежде всего, воинов [4, с.233; 7, с.300; 10, с.20]. В 808 же году Дербенд получил от халифа Харуна ар-Рашида (786-809) фирман на право собирать ежегодно доходы нефтяных источников и соляных промыс-

лов, которые шли на содержание военных сил города [18, с.161]. А в 272 г.х. (885/6 г.) халиф Ахмед ал-Мутамид (870-892) подписал указ, согласно которому, все доходы с нефтяных источников Баку и соляных копий передавались за несение службы воинам города. При этом управляющим этими источниками и промыслами был назначен Мухаммад ибн Омар, который ежегодно собирал с них доходы и распределял между воинами [1, т.2, с.340-341; 27, с.86-87].

Однако в 290 г.х. (902/3 г.) новый эмир города Би-Шутур присвоил себе эти доходы, вследствие чего дербендцы начали заниматься ремеслами и торговлей, что, естественно, привело к снижению их боевых и моральных качеств, чем не преминули воспользоваться хазары, которые осадили город. Однако их усилия захватить город оказались тщетными, и, в конце концов, воины пограничных подразделений, с одной стороны, и воины гарнизона, с другой стороны, одновременно напав, отогнали хазар [27, с.87].

В последующие периоды Дербенд вел войны с языческими племенами Дагестана, которым покровительствовал Хазарский хаганат, а в начале X века попал под влияние государства Саджидов. Так, после того как в рамадане 303 г.х. (март-апрель 916 г.) эмир Абд ал-Малик был изгнан из Дербенда сыном своего брата – Абу-н-Наджмом ибн Мухаммадом, которого поддерживали горожане, он обратился за помощью к эмиру Йусуфу ибн Абу-с-Саджу. Последний, утвердив его правителем города, дал ему 6 000 воинов, с помощью которых он вернул Дербенд [1, т.2, с.341-342; 22, с.66].

В это же самое время неудачи во внешней политике в 912-914 годах, и прежде всего окончившийся пленением ширваншаха и эмира Дербенда поход против «неверных» Шандана, Сарира и хазар, привели к ослаблению государства Ширваншахов, нанеся удар по авторитету Али ибн Хайсама II. В результате этого в 305 г.х. (917/8 г.) правитель области Лайзан, близкий родственник ширваншаха лайзаншах Абу Тахир Йазид I ибн Мухаммад (917/8-948), выступив против него, убил его вместе с семьей и, объединив Ширван с Лайзаном, принял титул ширваншаха [1, т.2, с.326-327; 22, с.48, 65].

В этот же период эмир Дербенда Абд ал-Малик решил пленить своего родственника Абу-н-Наджма, но потерпел неудачу, в результате чего тот, видимо, с помощью своих сторонников захватил город. По этой причине эмир вынужден был обратиться за помощью к хазарскому хагану, который, придя на помощь, вернул ему город. Но вскоре в борьбу включился Абу Тахир Йазид I, который решил присоединить стратегически важный Дербенд к своему государству. Однако его сын Мухаммад во время боя у ворот Шабрана в 318 г.х. (930/1 г.) не смог одержать победу над эмиром Абд ал-Маликом, вследствие чего стороны «заключили мир без решительной победы для той или другой стороны» [1, т.2, с.342-343; 9, с.81; 22, с.49, 66].

Однако уже через полтора десятка лет, в 333 г.х. (944/5 г.) население Дербенда подняло восстание против эмира Ахмеда ибн Абд ал-Малика ал-Хашими, и, изгнав его, обратилось к ширваншаху Абу Тахиру Йазиду I с просьбой присоединить город к его государству. Хотя ширваншах и послал туда правителем своего сына Ахмеда, однако горожане вскоре изгнали и его, вернув Ахмеда ал-Хашими. Это событие вызвало гнев Абу Тахира Йазид I, который напал и ограбил окрестные земли Дербенда [1, т.2, с.328; 22, с.49, 67].

Вскоре после этого Саларид Марзбан ибн Мухаммад, перейдя Куру, в 333 г.х. (944/5 г.) вступил в пределы Ширвана. Абу Тахир Йазид I, ища союзников, обратился за помощью к населению Дербенда, отдав ему за это сборы с нефтяных источников Баку и солеварен. Как сообщает источник, ширваншах «вернул им все, что он забрал у них в Шабаране и деревнях, а также сборы с нефтяных источников и солеварен». Благодаря их помощи он прогнал дейлемитов из своей страны, а затем заключил с ними мир с условием выплаты дани. Ширваншах также дал согласие совместно с ними «напасть на византийцев (Рум), грузин и другие неверные народы». Так как источник ничего не говорит о походе ширванцев против христиан, то поход, видимо, не состоялся [1, т.2, с.328; 9, с.80-81; 22, с.49].

В 337 г.х. (948/9 г.) после смерти Абу Тахира Йазид II на престол вступил его сын, наместник Табасарана Мухаммад II ибн Йазид I (946-956), который в течение своего правления вел борьбу с «неверными» Дагестана. После его смерти на престол вступил его сын, правитель Лайзана Ахмед ибн Мухаммад II (956-981). Тогда же в 344 г.х. (955/6 г.) в Дербенд, где с 953 года правил сын эмира Абд ал-Малика – Ахмед, прибыл Саларид Марзбан ибн Мухаммад (941-957) с намерением подавить выступление отказавшихся платить дань горожан. Добившись своей цели, он покинул город, после чего дербендцы опять отказались платить налоги. В 357 г.х. (967/8 г.) брат Ахмеда ибн Мухаммада II – Хайсам, с которым он вел борьбу, вместе с Саларидом Ибрагимом I ибн Марзбаном ад-Дейлеми (962-981) напал на него. Хотя саларидский эмир и потребовал от дербендского эмира Ахмеда ибн Абд ал-Малика, чтобы он явился к нему, однако тот не придавал значения его словам. Вскоре произошла битва, в которой жители Маската разгромили Саларидов. Тогда дейлемиты разграбили окрестности Ширвана и Дербенда, после чего ширваншах, заключив с ними мирный договор и дав денег, добился их ухода со своих земель. После этого Хайсам направился к эмиру Дербенда Ахмеду ибн Абд ал-Малику ал-Хашими, который, от его имени вступив в переговоры с Ахмедом ибн Мухаммадом II, потребовал уступки части Ширвана в пользу Хайсама. Но когда Ахмед ибн Мухаммад II отказался это сделать, то эмир Дербенда, собрав войско из отдаленных областей, главным образом из Сарира, двинулся на Ширван и,

взяв приступом Шабран, захватил там богатую добычу. Однако по возвращении в Дербенд между горожанами и сарирцами произошла стычка, в результате которого последние потеряли много убитых. Таким образом, и вторая попытка Саларидов овладеть Дербендом и закрепиться в северных областях, окончилась безрезультатно [1, т.2, с.328, 343-344; 6, с.556; 22, с.49-51, 67].

В этот же период в Дербенде возросла роль местных раисов, которые постепенно начали ограничивать власть эмиров, иногда приглашая и убирая их по собственному желанию [1, т.2, с.343]. Источник сообщает, что после 290 г.х. (902/3 г.) в исламских странах начались смуты и междоусобицы, что затронуло и Дербенд, где правители окрестных городов и селений стремясь стать независимыми, поднимали восстания. «При таких обстоятельствах чуть ли не через каждые пять дней Дербенд переходил из рук в руки», – повествует «Дербенд-наме» [27, с.87].

После смерти эмира Ахмеда ибн Абд ал-Малика в 976 году к власти пришел его сын Маймун, которому пришлось вести долгую войну как с раисами, так и с ширваншахами. В 991 году, после его изгнания из города ширваншах укрепил крепостные стены Дербенда. Однако уже через год эмир Маймун возвратился и после сожжения Дамасских ворот захватил город. А в 993 году он, захватив и цитадель Дербенда, приказал разрушить среднюю крепостную стену [1, т.2, с.344; 9, с.84-85].

В этот же самый период в Ширване после долгого правления Ахмеда власть перешла к его сыну Мухаммаду III ибн Ахмеду (981-991), который, проводя завоевательную политику в отношении соседних феодалов, стремился увеличить территорию государства. В 371 г.х. (981/2 г.) им была захвачена Габала, а 372 г.х. (982/3 г.) и Барда. В 373 г.х. (983/4 г.) Мухаммад III построил крепостные стены Шабрана. А в 380 г.х. (990/1 г.) проповедник из Гилана Муса ат-Тузи, захватив город у Маймуна ибн Ахмеда ал-Хашини, за два года до этого восстановившего цитадель Дербенда, передал его ширваншаху. Однако через несколько месяцев здесь на него было совершено покушение, в результате чего Мухаммад III вернулся в Ширван, а в городе снова утвердился Маймун ибн Ахмед. Но в 380 г.х. (990/1 г.) дербендцы снова подняли восстание и, изгнав эмира Маймуна, пригласили в город Мухаммада III, «который вновь отстроил крепость, укрепил ее и поставил гарнизон из своих людей» [1, т.2, с.328-329; 22, с.51, 68-69].

После воцарения сменившего Мухаммада III Йазид II ибн Ахмеда (991-1027) эмир Маймун в 382 г.х. (992/3 г.) сжег Дамасские ворота и снова захватил город. На следующий год он отвоевал цитадель, после чего разрушил построенную полтора года назад срединную (поперечную) стену. «В том же году Маймун приказал сделать Дамасские и Палестинские ворота из

чистого железа». В это же время ширваншах Йазид II вел войну с правителем Шеки (382 г.х.), а в 389 г.х. (998/9 г.) с новым эмиром Дербенда Лашкари ибн Маймуном. Тогда во время сражения у ворот Шабрана дербендцы потерпели поражение, в результате чего брат эмира Абу Наср ибн Маймун попал в плен и после заключения мира остался заложником. Хотя после смерти Лашкари в 391 г.х. (1000/1 г.) жители Дербенда и потребовали освободить его, но ширваншах Йазид II поставил условием восстановление крепости Дербенда и Сула (Чура). Но так как горожане не согласились, то он убил его [1, т.2, с.329; 22, с.51-52, 68-69].

После этого события борьба за Дербенд, хоть и с перерывами, но продолжалась, пока в 1068 году огузский военачальник Савтекин не покорил город. Но и после этого соперничество за Дербенд, в которое вступило также государство Шеддадидов, не прекратилось. И только в 1071 году, после победы Алп-Арслана при Малазгирде над василевсом Романом IV Диогеном, посланный султаном тюркский гулам Йагма, удалив из города сына ширваншаха Фарибурза I ибн Саллара (1063-1096) – Афридуна, сам начал править Дербендом [1, т.2, с.344-350; 9, с.85-89; 22, с.52-62].

Хотя издатель и считал, что под Брезаном имелся в виду город Барзанд, однако, скорее всего, здесь идет речь о городе Барде (Барза'а). Будучи временно главным городом области Ути и Аррана (Албании), она была широко освещена арабскими географами как самый большой город Южного Кавказа. В раннем средневековье Барда становится политическим, религиозным и культурным центром Албании. Она являлась местопребыванием последних албанских Аршакидов и великих князей Михранидов, а с V по IX века и албанского католикоса. Согласно Моисею Каланкатуйскому и арабским авторам, Барда была построена в V веке албанским царем Ваче. Она была торгово-ремесленным центром. Во время ирано-византийских войн в 628 году Барда была разрушена союзниками Византии – хазарами. Город был восстановлен только при халифе Муавие (661-680) правителем Аррана (Албании) Абд ал-Азизом ибн Хатимом [14, с.297; 21, с.316].

При Аббасидах (в 752 г.) Барда, отторгнутая «от князей албанских», стала столицей вилайета Арран и с этого времени перешла под полный контроль арабов. Именно в период правления династии Аббасидов она и достигла своего наивысшего расцвета. В правление халифа Мансура (753-763) в Барде имелся свой монетный двор, где чеканились монеты со штампом «Барда». Арабские авторы сообщают о его прекрасных строениях из обожженного кирпича и гипса, о великолепных рынках, ремесленном производстве и, особенно, о шелкоткацких изделиях. Однако в X веке в результате внешних вторжений, а также перемещения главных транзитных путей с севера на юг и других

экономических причин, город стал приходить в упадок [21, с.316].

Около 372 г.х. (982/3 г.) ширваншах Мухаммад III ибн Ахмед (981-991) овладел Бардой, куда он назначил своим заместителем Мусу ибн Али. Однако после покушения на жизнь ширваншаха в Дербенде в 378 г.х. (988/9 г.), когда он был ранен, то Муса ибн Али открыто восстал против него и приказал читать хутбу от своего имени, не упоминая имени Мухаммада ибн Ахмеда [22, с.51].

Следует отметить, что в период, когда Константин VII писал свое произведение, Албания уже прекратила свое существование (705 г.). Однако местные правители из династии Михранидов и других феодальных родов в Сюнике, Шеки, Хачыне, Арсаке, Байлакане и в других областях на условии выплаты хараджа и джизьи смогли сохранить свои владения и привилегии. Поэтому ослабление арабской власти в середине IX века оказало влияние и на жизнь албанских князей [1, т.2, с.351, 357]. В первой половине IX века правителем Байлакана и Ктиджа был Степаннос Абласад и его племянник Есай Абу-Муса, Гардмана – Кетритч, Хачына – Атрнерсех, Утика – Степаннос Клиа (Кон), Сюника – Васак-Ишханик, а крепости Шеки в Сюнике – Сахл ибн Сумбат, который являлся потомком рода Зармихр из Араншахов. Последний представитель рода Михранидов Вараз-Тиридат III и его сын Степаннос еще 822 году были убиты в Арсаке князем Сюника Нерсесом, сыном Филиппа [21, с. 391; 30, с.96]. Согласно албанскому историку Моисею Каланкатуйскому, уже в 886/7 году князь Григор Хамам восстановил Албанское государство в Шеки [1, т.2, с.358; 15, с.273-274].

Возможно, что именно правитель Шеки и являлся тем архонтом Албании, которого упомянул Константин VII. Согласно ал-Масуди, меликом Шеки – страны с христианским населением, которая начиналась после Санарии, в тот период, когда он писал книгу «Мурудж аз-захаб ва ма'адин ал-джавахир», был Азернерсе ибн Хаммам (сын Григора Хамама) [4, с.250].

Хотя ал-Масуди и сообщал, что в середине X века большинство жителей Шеки были христианами, в то же время он передавал, что большая часть купцов и ремесленников приняла Ислам [4, с.117].

Ал-Балазури передавал, что Хосров I Ануширван «на земле Аррана... возвел ворота Шаккан и ал-Камибаран» [4, с.134; 7, с.279; 10, с.5]. Ибн ал-Факих ал-Хамадани писал, что тот же самый правитель «построил Баб ал-Лан, Баб Самсахи; построил крепость ал-Джардаман, ал-Самшулду; возвел Баланджар, Самандар, Джазаран, Шакки» [4, с.222; 7, с.279; 10, с.6].

Из сообщения того же историка мы узнаем, что в 25 г.х. (645/6 г.) арабский военачальник Салман ибн Рабиа «отправился к месту слияния ар-Раса (Аракса) с Курром (Курой) за Бердиджом, переправился через Курр, занял Габалу и заключил с владельцами Шаккана и Камибарана мир, с условием платить

подать» [2, с.23; 7, с.291; 10, с.14]. Другой арабский историк Абу Мухаммад Ахмад Ибн А'сам ал-Куфи сообщал, что наместник Азербайджана, Арминии и ал-Джазиры Марван (732-744), проведя зиму в Касаке, весной 738 года перешел Куру и прибыл в Шеки. Основной целью похода было приведение к покорности горцев Кавказа, которые не хотели подчиняться арабам. Походы Мервана против «горных» правителей окончились удачей: горные крепости, хоть и с трудом, но были захвачены и разрушены, сопротивлявшиеся убиты или пленены, а с остальными на условиях выплаты тяжелых налогов и исполнения повинностей был заключен мирный договор [4, с.53; 8, с.53].

В 763-764 годах хазары, обвинив в смерти своей принцессы близких к наместнику Йазиду ибн Усайду ибн Зафиру ас-Сулайми людей, напали и захватили некоторые области Албании, в том числе и Шеки. Сам наместник скрылся в крепости Хурс (Хурш, Хирс). Вскоре халиф Абу Джафар ал-Мансур направил военную помощь, которая отогнала хазар назад [4, с.56; 8, с.62-65; 28, с.8-9].

Ал-Куфи, описавший период завоевания арабами Кавказа, ал-Истахри, писавший в 30-х годах X века, а также Ибн Хаукаль, писавший в 70-х годах того же века, называли Шеки одним из городов Аррана. Ал-Мукаддаси, писавший в 80-х годах X века, называл Шеки, Габалу и Таблу городами Аррана. Согласно его сведению, большинство населения города составляли христиане, и только небольшая часть состояла из мусульман, чья пятничная мечеть располагалась на базарной площади. Албанский автор Моисей Каланкатуйский область и епископство Шеки также локализовал на территории Албании [4, с.148].

В 957 году после смерти эмира Марзбана ибн Мухаммада многие местные правители вышли из-под власти Саларидов. Именно в это время албанский католикос, для того чтобы восстановить Албанское царство, возложил на голову правителя Шеки Иоаннеса-Сенекерима корону. В период расцвета Шекинского меликства, продолжавшегося до конца X века, даже Санарийа (Кахетия) в 960-х годах была подчинена Иоаннесу-Сенекериму, который вознамерился напасть на государство Ширваншахов [3, с.71; 4, с.149; 17, с.378-379].

После Шеки шла страна Габала. Согласно ал-Масуди, население в городе состояло из мусульман, а в окрестных местах и селах – из христиан. В период, когда арабский историк писал свое произведение, ее правителем был Одноглазый Анбаса [4, с.117, 250].

В 371 г.х. (981/2 г.) ширваншах Мухаммад III ибн Ахмед (981-991) захватил город Габалу у его правителя Абд ал-Барра ибн Анбасы [22, с.51]. А 389 г.х. (998/9 г.) его брат, ширваншах Йазид II ибн Ахмед (991-1027) также воевал с Абд ал-Барром ибн Анбасой, владельцем замка Гурзул, который также отнял

у него [22, с.52].

Рядом с Габалой по соседству находилась Мугания, которая, будучи захвачена, была присоединена к владениям Ширваншахов. При этом ал-Масуди утверждал, что эта Мугания не являлась одноименной страной, расположенной у побережья Каспийского моря. Хотя Н. Караулов идентифицировал Муганию с грузинской местностью Мовакан (между устьем реки Алазань и Курой), но В. Минорский считал, что эта область охватывала территорию, простирающуюся по нижнему течению рек Гирдиман и Гейчай, на границе с Габалой, выше реки Кура. Наличие на данной территории Мугании также подтверждается сведениями ал-Истахри и ат-Табари, связанными с завоеванием этих областей [4, с.127, 176, 241-242, 250, 253-254, 274, 282-283]. Ал-Йакуби сообщал о походе наместника Азербайджана, Арминии и ал-Джазиры Мервана ибн Мухаммада (732-744) в 123 г.х. (740/41 г.) против этой области [28, с.8].

Лакзом называлась горная страна, которая располагалась между Ширваном и Табасараном, гранича на юго-западе с Шеки, а на востоке с Дербендом. Ибн Хордадбех и Ибн ал-Факих при этом особо отмечают, что земли мелика Лакза находились не遠далеке от Дербенда. Именно по ее территории и протекала река Самур, являвшаяся границей между ним и Ширваном. Здесь жили многочисленные и сильные племена лакзов, которые, согласно ал-Масуди, защищали Ширван от захватчиков, приходивших с севера. «Царство Лакз – оплот (му'ауал) царства Шарван», – сообщает летописец. Кроме того, из летописи видно, что лакзы защищали и крепость правителя ал-Абсии, с которым они находились в хороших отношениях [4, с.198, 209, 227, 242, 254, 272, 273, 274; 22, с.112].

Согласно ал-Балазури, правитель Лакза носил присвоенный ему шахиншахом Хосровом I Ануширваном титул хурсаншах (джарашаншах, джуршаншах) [4, с.76, 198, 254; 7, с.281-282; 10, с.7]. Видимо, именно из-за названия титула правителя император Константин VII и назвал Лакз «Хрисой». Сама же область входила в состав провинции II Арминия, являясь одним из ее пределов [4, с.47, 195, 221].

Лакз был покорен Салманом ибн Рабией, который в 25 г.х. (645/6 г.) подписал с его правителем мирный договор [2, с.23; 4, с.37; 28, с.5]. В период правления Йазиди II ибн Абд ал-Малика (720-724) наместник Арминии Харис ибн Амр ат-Таи совершил поход в эту область и занял окрестности Хасмадана [7, с.294; 10, с.16]. Однако Ислам лакзцы приняли во времена Масламы ибн Абд ал-Малика, назначенного наместником в период правления своего брата, халифа Хишама ибн Абд ал-Малика (724-743) [4, с.325]. Ал-Балазури среди правителей горных стран, которых привел к покорности Маслама ибн Абд ал-Малик, называет и джаршаншаха [7, с.296; 10, с.17].

Арабские летописцы (ал-Куфи, ал-Балазури) сообщают, что когда наместник Азербайджана, Арминийи и ал-Джазиры Мерван (732-744) пригласил к себе правителей Ширвана, Лайзана, Филана, Табасарана и других горных стран, то все, кроме правителя Лакза Арбиса ибн Басбаса, откликнулись на его просьбу, вследствие чего арабский военачальник напал на эту страну. Распожившись в крепости Билистан в среднем течении Самура, он приказал своим воинам опустошать земли лакзов. Через год, не выдержав длительной осады, Арбис тайно бежал из крепости в Дербенд, где и был убит одним местным жителем. Его голова была предоставлена защитникам крепости, которые после этого сдались, обязавшись каждый год посылать в Дербенд 10 000 мудд провианта [4, с.53; 7, с.299; 8, с.56-58; 10, с.19]. Тот же Мерван после возвращения из победоносного похода на хагана в 114 г.х. (732/3 г.) поселил пленных хазар «между Самуром и Шабираном, на равнине, в области лакзов» [7, с.297; 10, с.18].

В 741 же году он напал на принадлежащую ширваншаху крепость Хурс, правитель которой, изъявив покорность, обязался ежегодно платить 10 000 мудд зерна. Согласно заключенному договору, во время походов мусульман против хазар ширваншах обязался быть в авангарде войска, а во время возвращения обратно – в арьергарде [4, с.53; 7, с.299; 10, с.19; 22, с.114-115]. В дальнейшем, в период правления ширваншаха Мухаммада ибн Йазида (948-956) Хурсаншах и Заданшах (Варданшах) были присоединены к его владениям [4, с.242; 22, с.114].

Как видно из источников, в X-XI веках во время борьбы за власть многие претенденты на трон в трудную минуту часто находили убежище среди лакзов, возвращаясь обратно после улучшения обстановки [22, с.50-51, 60-61, 75]. А в 342 г.х. (953/4 г.), когда дербендцы свергли эмира Ахмеда ибн Абд ал-Малика, то на его место они даже поставили правителя лакзов Хашрама [22, с.67].

Возможно, что Константин VII под «архонтами Азии» имел в виду, помимо правителя Сарира, также владетелей Зирихкарана, Филана, Табасарана, Гумика, Хайзана, Шандана, а также Маската. Последняя область располагалась на берегу Каспийского моря между Шабраном, Лакзом и рекой Самур, имея ряд крепостей, селений, полей и пастбищ. Свое название Маскат получил от расселившихся здесь еще в древности племени массагетов [4, с.215, 272; 22, с.64]. Согласно ал-Балазури, этот город наряду с Шабраном был построен Хосровом I Ануширваном. Он же передает, что среди правителей, получивших титул от вышеупомянутого шахиншаха, был и не имевший в его время владения мелик Маската [4, с.76; 7, с.280, 282; 10, с.5, 7]. «История Ширвана и Дербенда» сообщает, что в давние времена Маскат имел «самостоятельных

правителей (хуккам), но их правление прервалось в 218 г.х. (833/4 г.), когда эмиры Баб ал-Абваба и его пограничных областей заняли ее» [22, с.64].

Источники сообщают, что во время похода 25 г.х. (645/6 г.) арабский военачальник Салман ибн Рабия подписал мирный договор и с населением Маската и Шабрана [2, с.23; 4, с.37; 7, с.291; 10, с.14; 28, с.5]. В другой раз, в период правления халифа Хишама ибн Абд ал-Малика (724-743) с ними договор заключил наместник Маслама ибн Абд ал-Малик [7, с.296; 10, с.17].

В 357 г.х. (967/8 г.) Маскат подвергся нападению Саларидов. Тогда эмир Ибрагим I ибн Марзбан ад-Дейлеми напал и разграбил Ширван. Однако после заключения мирного договора и получения от ширваншаха Ахмеда дани он потребовал от эмира Дербенда Ахмеда ибн Абд ал-Малика прибыть к нему. Когда тот отказался, то Ибрагим I ибн Марзбан направил отряд своих войск на Маскат, но местные жители, заняв ущелья и дороги, перебили многих из врагов, а остальные обратились в бегство [22, с.50, 67].

В 377 г.х. (987/8 г.) Маскат опять подвергся нападению. После того как русы, прибывшие на помощь эмиру Маймуну, ведущему то время вел борьбу с раисами города, частично были перебиты дербендцами, то оставшиеся в живых на кораблях поплыли в Маскат и разграбили его. Оттуда они последовали дальше в Ширван и Муган и к реке Нахр ал'атик (проток Куры) [22, с.68].

Из сведений арабского автора X века ибн Хаукаля нам известны имена правителей некоторых областей, упомянутых в сочинении «Об управлении империей» и бывших современниками Константина VII. Так, ширваншах Мухаммад III ибн Ахмед ал-Азди платил Саларидам налог в 1 000 000 дирхемов, куда входил также и налог, уплачиваемый албанским правителем Шеки Ашджаником (Асхас, Ишханик), известным под именем Абу Абд ал-Малика. Известный под именем Абу-л-Гасыма Али ибн Джафара ибн Савады правитель ар-Руба (Барды) Санхариб платил 300 000 дирхемов и, помимо этого, посылал подарки, албанский правитель Вайдзура Абу-л-Гасым ал-Вайзури – 50 000 динаров и подарки, албанский правитель Хачына Санхариб – 100 000 дирхемов и подарки на 50 000 дирхемов, а также конями [4, с.297-298; 5, с.117].

В целом же ал-Масуди, характеризуя народы, жившие к северу от Дербенда, писал следующее: «Если бы Аллах не помог бы персидским правителям в строительстве города ал-Баб, его стен, которые находятся на суше, в море и горах, а также других крепостей, в размещении там разных народов, назначении правителей разного ранга, то тогда правители хазар, алан, сарирцев, тюрок и других народов дошли бы до областей Барды, ар-Рана, Байлакана, Азербайджана, Зенджана, Абхара, Казвина, Хамадана, Динавара, Нихавенда и до других мест в Ираке, упомянутых нами среди подчиненных Куфе и Басре временных поселений» [4, с.250].

Таким образом, император Константин VII Порфирогенет в своих трактатах передал нам очень интересные сведения об Азербайджане. Именно благодаря ему мы знаем, что в первой половине X века, когда Арабский Халифат был уже ослаблен, а в Азербайджане, где, начиная с конца IX века, начали появляться независимые государства, империя сделала попытку завязать с ними, и в первую очередь с христианскими владетельными князьями, особенно в горных областях, дипломатические отношения. Цель империи была ясна: используя религиозный фактор, взять под свой контроль систему горных крепостей, которые охраняли переходы и перевалы. Учитывая реалии того времени, эта задача не являлась столь уж невыполнимой. Под влиянием Византии в тот период находились Абхазия, Тао-Кларджети, Кахетия, а также Алания, известная своими провизантийскими настроениями. В отношении же мусульманских эмиров империя могла использовать подкуп, посулы, а там, где этот метод не срабатывал, – угрозу, а то и прямое военное вторжение, в том числе и посредством своих вассалов. Однако ожесточенная борьба азербайджанских государств Саджидов, Шеддадидов и Раввадидов против Византии и ее вассалов не дали Константинополю возможность осуществить свои намерения.

Источники и литература:

1. Azərbaycan tarixi: [7 cildə] / Məsul redaktor akademik N.Vəlixanlı. Bakı, C. 2 (III-XIII əsrin I rübü), 2007.
2. İbn-əl-Əsir. Əl-Kamil Fi-t-Tarix / Ərəb dilindən tərcümə edən M.Əfəndizadə. Bakı, 1959.
3. Şərifli M.X. IX əsrin ikinci yarısı – XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri. Bakı, 1978.
4. Vəlixanlı N.M. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərtlər. Bakı, 2016.
5. Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, 1974.
6. Ebu Ali Ahmed b. Muhammed Miskeveyh. Tecaribü'l Ümem / Tercüme Kivameddin Burslan. Ankara, 2016.
7. El-Belazuri. Fütuhu'l-Buldan (Ülkelerin fetihləri) / Çeviren Mustafa Fayda. – 1. Baskı. – Ankara, 1987.
8. Абу Мухаммад Ахмад ибн Асам ал-Куфи. Книга завоеваний. (Извлечения по истории Азербайджана VII-IX веков) / Перевод с арабского академика З.М.Буниятова. Баку, 1981.
9. Ашурбейли С. Государство Ширваншахов (VI-XVI вв.). Баку, 1983.
10. Баладзори. Книга завоевания стран / Текст и перевод с арабского про-

- фессора П.К.Жузе. Баку, 1927.
11. Бунятов, З.М. Избранные сочинения: [в 3 томах]. Баку, т. 1. Азербайджан в VII-IX веках. 1999.
 12. Византийские историки. Дексипп, Эвнапий, Олимпиодор, Малх, Петр Патриций, Менандр, Кандид, Ноннос и Феофан Византиец / Переведенные с греческого Спиридоном Дестунисом. Примечания Гавриила Дестуниса. Санкт-Петербург, 1860.
 13. Дмитриев В.А. Всадники в сверкающей броне. Военное дело сасанидского Ирана и история римско-персидских войн. Санкт-Петербург, 2008.
 14. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран / Перевод с арабского, комментарии, исследование, указатели и карты Н.М.Велихановой. Баку, 1986.
 15. История агван Моисея Каганкатвази, писателя X века / Перевод с армянского К.Патканова. Санкт-Петербург, 1861._
 16. Константин Багрянородный. Об управлении империей / Текст, перевод, комментарий под редакцией Г.Г.Литаврина, А.П.Новосельцева. Москва, 1991._
 17. Крымский А. Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании). Шеки // Сборник «Памяти Н.Я.Марра». Москва, Ленинград, 1938._
 18. Кудрявцев А.А. Древний Дербент. Москва, 1982.
 19. Кулаковский Ю.А. История Византии: [в 3 томах]. Санкт-Петербург, т. 1. 1996.
 20. Кулаковский Ю.А. История Византии: [в 3 томах]. Санкт-Петербург. Т. 2, 1996.
 21. Мамедова Ф. Кавказская Албания и албаны. Баку, 2005.
 22. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда X-XI веков. Ответственный редактор А.А.Али-Заде. Перевод С.Г.Микаэлян. Москва, 1963._
 23. Пахомов Е.А. Обзор источников по истории Азербайджана. Выпуск I. Источники клинописные, греческие, римские (латино-язычные), византийские. – Баку, 1940.
 24. Прокопий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история / Перевод, статья, комментарий А.А.Чекаловой. Москва, 1993.
 25. Самедов В.М. Армянский вопрос в византино-хуррамитских отношениях // – Bakı: Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Toplusu–2016.
 26. Самедов В.М. Средневековые источники о происхождении хуррамитского военачальника Насира-Феофоба и его бегстве в Византию // – Bakı: AMEA Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası. 2015, №1.
 27. Тарихи Дербенд-наме / Перевод с языков: тюркского, арабского, пер-

- сидского и французского М.Алиханова-Аварского. Тифлис, 1898.
28. Якуби. История / Текст и перевод с арабского проф. П.К.Жузе. Материалы по истории Азербайджана. Выпуск IV. Баку, 1927.
29. Constantine Porphyrogenetos. The book of ceremonies / Translated by Ann Moffatt and Maxeme Tall. Leiden - Boston, 2012.
30. Histoire de la Siounie par Stephanos: [en 2-x tomes] / Traduite de l'armenien par M.Brosset. Saint-Petersbourg, t. 1. 1864._

Vüqar Səmədov

Şimali-şərqi və mərkəzi Azərbaycan torpaqları Bizans imperatoru VII Konstantin Porfirogenetin "Mərasimlər haqqında" adlı əsərində

Xülasə

Açar sözlər: *Azərbaycan, Bizans, Şəki, Dərbənd, Bərdə*

Bizans imperatoru VII Konstantin Porfirogenet (913-959) təkcə dövlət xadimi kimi deyil, həm də Azərbaycan haqqında dəyərli məlumatlar özündə əks etdirən "İmperiyanın idarə olunması haqqında" və "Mərasimlər haqqında" kimi əsərlər yaradan yazıçı kimi tanınır. Birinci əsərində o, Bizansın Azərbaycana münasibətdə strategiyası ilə bağlı məsələlərə toxunmuşdur. İkinci əsərində isə imperator məktub göndərdiyi şimali-şərqi və mərkəzi Azərbaycan torpaqlarının hökmdarlarını sadalamışdır.

Vugar Samadov

North-eastern and central lands of Azerbaijan lands in the work of the Byzantine Emperor Constantine VII Porphyrogenitus «On Ceremonies»

Resume

Key words: *Azerbaijan, Byzantium, Shaki, Darband, Barda*

Byzantine Emperor Constantine VII Porphyrogenitus (913-959) is known not only as a statesman, but also as a writer, who wrote such works as «On the Administration of the Empire» and «On Ceremonies», which contain valuable information about Azerbaijan. In the first work, he touched upon issues related to Byzantium's strategy in relation to Azerbaijan. In the second work, the emperor listed the rulers of the north-eastern and central regions of Azerbaijan to whom he sent letters.

*Tural Şiriyev**

Səfəvilər dövründə Azərbaycanda miniatur sənətinin inkişafına dair

UOT 39

Açar sözlər: Səfəvilər dövrü, miniatur, mənəvi mədəniyyət, ənənə

Miniatur sənəti qədim Şərqdə təsviri incəsənətin geniş yayılmış sahələrindən biri olmuşdur. Azərbaycanda miniatürlər ənənəvi olaraq kitab tərtibatında, xalça məmulatları, bədii parça və s. üzərində tətbiq edilmişdir. Qədim dövrlərdən etibarən mövcud olan miniatur sənətinin Azərbaycanda yüksəliş mərhələsi məhz İslamın mövqeyinin güclü olduğu XVI əsrə təsadüf etmiş və XIX əsrin sonlarına qədər davam etmişdir.

XVI əsrin əvvəlləri Azərbaycan xalqının iqtisadi-siyasi və mədəni həyatında yeni yüksəliş dövrü olmuşdur. Mərkəzləşmiş Səfəvilər dövlətinin yaranması ölkəni xarici işğalçıların hücumlarından qorudu, daxili ziddiyyətlər və feodal pərakəndəliyinin nisbətən ləğv edilməsinə səbəb oldu. Vahid dövlət quruluşu ölkədə əmin-amanlığın möhkəmlənməsinə səbəb oldu ki, bu da məhsuldar qüvvələrin, şəhər təsərrüfatının, ticarət və sənətkarlığın inkişafı üçün əlverişli şərait yaratdı. Əhalinin sayı, abadlığı və iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə Avropa şəhərlərindən heç də geri qalmayan Təbriz, Şamaxı, Bakı, Gəncə müxtəlif peşə və sənətlərin inkişaf etdiyi mədəni mərkəzlər idi [3, s.113]. Bu dövrdə Azərbaycanda təsviri incəsənətin, o cümlədən miniatur sənətinin sürətlə inkişaf etməsi haqqında yazan V.Minorski qeyd edirdi ki, "Səfəvilər dövrünün yaradıcı gücü o dövrün ruhuna daha çox uyğun gələn memarlıq və miniatur sahələrində daha layiqli təcəssümünü tapdı" [19, s.253].

XVI əsrin əvvəlində dini ideologiyanın güclü təsiri ilə hakimiyyətə gəlmiş Səfəvilərin qüdrət mənbəyi dünyəvi hakimiyyətlə dini hakimiyyətin

* Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Azərbaycan tarixinin elmi tədqiqi və təqdimi şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent; tural.shiriyev@mail.ru

birləşdirilməsindən irəli gəlirdi [10, s.287] ki, bu da mədəniyyətin inkişafında da öz ifadəsini tapırdı. Elə bununla əlaqədar olaraq, Azərbaycanda XVI əsrdən etibarən miniatür sənəti başlıca olaraq dünyəvi süjetlər əsasında inkişaf etməyə başladı [6, s.3]. Həmin dövrdə İslam ənənələrinin hakim olduğu Osmanlıda da təsviri incəsənətin, o cümlədən miniatür sənətinin xeyli inkişaf etməsi bir daha göstərir ki, müsəlmanlar Qurani-Kərimdə belə bir qadağanın olmadığı qənaətində olmuşlar. İ.Binark "Eski kitabçılıq sanatlarımız" əsərində bu münasibətlə yazır: "İslamiyyətin rəsmi qadağan etməsinə gəlincə, Qurani-Kərimdə belə bir qadağaya rast gəlinmir. Sadəcə olaraq, bütə sitayiş qadağan edən ayələr vardır" [15, s.47]. Daha sonra müəllif qeyd edir ki, əvvəllər möminləri bütperəstlikdən uzaqlaşdırmaq üçün təsvirlərin qadağan edilməsi nəzərdə tutulsa da, sonrakı dövrlərdə İslamın insanların öz çəkdiqləri şəkillərlə Allah fikrini bir-birinə qarışdırmamağa alışdırmasıyla, buna ehtiyac qalmamışdır [15, s.49].

XVI-XVII əsrlərdə təsviri sənətin ən geniş yayılmış, yüksək inkişaf etmiş növünü kitab miniatürü təşkil edirdi. Azərbaycan xəttatlarının bir çoxu tərtib etdiqləri əlyazma mətnlərini miniatür rəsmlərlə də bəzəyirdilər [22, s.183]. Əgər XIV əsrdə miniatür sənəti bədii üslub xüsusiyyətlərinə görə monumental divar boyakarlığının təsiri altında inkişaf edirdisə, Səfəvilər dövründə əksinə, kitab miniatürü təsviri və dekorativ sənətlərin bütün növlərinə qüvvətli təsir göstərir, incəsənətdə vahid bədii üslubun, ifadə vasitələrinin yaranması və inkişafında həlledici rol oynayır [3, s.114]. Bu dövrdə illüstrasiyalı kitablara marağın artması ilə əlaqədar bu sahədə müəyyən dəyişikliklərin meydana gəldiyinə münasibət bildiren A.Adamova qeyd edirdi ki, "... illüstrasiyalı əlyazmaların yaranması davam etsə də, əlyazmanın statusu dəyişir və o qiymətli bir

"Şah İsmayıl Səfəvi"
Təbriz. XVI əsr

"Sultan Səncər və Qarı"
Təbriz. XVI əsr.

əşya, aparıcı yaradıcılıq növü kimi tədricən öz əvvəlki rolunu itirir. Əlyazmalar öz əvvəlki təyinatına – kitablar oxumaq üçün, miniatürlər isə özlərinin birbaşa roluna – mətni izah etmək və kitabı bəzəmək kimi funksiyalarına qayıdır" [20, s.21].

Qeyd edək ki, Azərbaycanın Səfəvilər dövrü miniatürlərində insan təsvirlərində tiplər və onların etnoqrafik xüsusiyyətləri dəyişmirdi. Lakin insan fiqurları, xüsusən şah və əsilzadələrin surəti daha incə, zahirən gözəl və adətən ədalı, idealizə olunmuş halda təsvir olunurdu. Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, obrazların daxili aləmi, psixoloji xarakteri zəhəri hərəkət və əlamətlər vasitəsilə aşkarlanırdı [9, s.16].

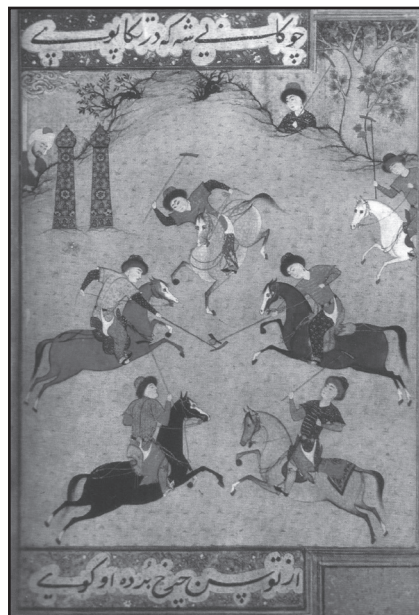
Səfəvilər dövründə miniatür sənətinin inkişafında öz spesifik xüsusiyyətləri ilə bir-birindən fərqlənən Təbriz, Qəzvin və İsfahan kimi bütün Şərqdə məşhur olan məktəblər meydana gəldi. Səfəvilərin hakimiyyətə gəldiyi ilk dövrlərdə miniatür sənəti xeyli dərəcədə ədəbi mühitin təsiri altına düşmüşdü. Xüsusilə Təbriz miniatür məktəbində bir çox klassik şairlərin, eləcə də Firdovsi, Nizami, Sədi, Hafiz, Cami, Nəvai, Əmir Xosrov Dəhləvi və başqalarının əsərləri, poetik süjet və obrazları əsas yer tuturdu. Adı çəkilən Şərq klassiklərinin Azərbaycan rəssamları tərəfindən zəngin illüstrasiyalarla bəzədilmiş əlyazmaları, eləcə də xüsusi albomlarda toplanmış miniatürlər göstərir ki, Azərbaycanda miniatür sənəti XVI əsrin birinci yarısında özünün yüksəliş zirvəsinə çatana qədər uzun inkişaf yolu keçmişdir. Təsədüfi deyil ki, bu dövrdə təsviri sənətdə ən qiymətli miniatürlər iki əsər – "Şahnamə" və "Xəmsə" üçün çəkilirdi. I Şah İsmayılın dövründə Nizami "Xəmsə"sinin İstanbul nüsxəsinə Təbriz miniatür məktəbinin banisi hesab olunan Sultan Məhəmməd və onun tələbələri tərəfindən 9 miniatür çəkilmişdir.

XVI-XVII əsrlərdə görkəmli Şərq klassiklərinin əsərlərindən alınmış motivlər həmin dövrün xalçaları üzərində də öz əksini tapırdı. Belə xalçalar toxunduğu emalatxanalar ayrı-ayrı şəhərlərdə olsa da, onların hamısı Səfəvi sarayına bağlı rəssamlar tərəfindən hazırlandığı üçün Təbriz məktəbinə aid edilə bilər [16, s.259].

Səfəvilər dövrü miniatürlərində xalqın mənəvi mədəniyyətinin müxtəlif ənənələrinə dair motivlərə də rast gəlmək mümkündür. XVI əsrə aid miniatürlərdən birində orta əsrlərdə Azərbaycanda geniş yayılmış və əsasən, at üstündə, qismən atsız oynanılan Çövkən oyunu təsvir edilmişdir. Təbrizin Çövkən meydanında keçirilən və sonralar Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə yayılan bu oyun haqqında Övliya Çələbi qeyd edir ki, hər cümə günü oxçular sürətli atlarına minib Çövkən meydanında cəng edirdilər [17, s.292]. Musiqinin müşayiəti ilə keçirilən bu oyunda atları rəng etibarlı ilə bir-birindən fərqli olan hər dəstədə 6-8, bəzən isə daha çox atlı iştirak edirdi ki, miniatürlərdə bu təsvir öz əksini tapmışdır [21, s.88].

Ümumiyyətlə, Səfəvilər dövrü miniatür rəssamlığının inkişafında Təbriz rəssamlıq məktəbinin özünəməxsus yeri olmuşdur. Bu məktəbin formalaşma prosesi XIII-XIV əsrlərdən başlasa da, XVI əsrin ortalarında məktəb öz inkişafının ən yüksək mərhələsinə qədəm qoymuşdur.

Səfəvi şahlarının və bütövlükdə, ölkədəki hakim təbəqənin yaradıcı insanlara rəğbətlə yanaşması, onlara müxtəlif vasitələrlə himayədarlıq etməsi mədəniyyətin müxtəlif sahələrinin, eləcə də miniatür sənətinin inkişafına zəmin yaradan mühüm amillərdən idi. Daha çox Şah İsmayıl və oğlu Şah Təhmasib bədii yaradıcılıq sahələrinə himayədarlıq edirdilər. Dövrün qaynaqları da təsdiq edir ki, Səfəvi şahları incəsənətə və ədəbiyyata xüsusi olaraq qayğı ilə yanaşırdılar. İstedadlı sənət adamlarının saraya dəvət olunması və onların yaradıcılıqlarını inkişaf etdirmək üçün sənət emalatxanaları da daxil olmaqla, hər cür şəraitin yaradılması, onların əməyinin yüksək səviyyədə qiymətləndirilməsi, bütövlükdə cəmiyyətdə hörmətli adam kimi qəbul olunmaları və s. kimi bir çox amillər bu sənət sahəsinin inkişafına müsbət təsir göstərdi. Təsadüfi deyildi ki, XVI-XVII əsrlərdə saray kitabxanası həm də

*"Çovkən oyunu"
Təbriz, XVI əsr.*

sənət mərkəzi kimi inkişaf edirdi. Bu dövrdə Sultan Məhəmməd, oğlu Mirzə Əli və Məhəmmədi, Mir Müsəvvir və oğlu Mir Seyid Əli, Müzəffər Əli, Sadıq bəy Əfşar, Şah Mahmud Nişapuri, Dust Məhəmməd və bir çox başqa sənətkarlar saray kitabxanasının nəzdindəki bədii emalatxanada fəaliyyət göstərirdilər [3, s.113]. Onlar Təbriz miniatür məktəbinin üslub xüsusiyyətlərinin formalaşmasında, eləcə də onun yüksək inkişafı və nüfuz dairəsinin genişlənməsində başlıca rol oynayan öz dövrünün ən görkəmli xəttat və rəssamları hesab olunurdular. Məhz belə sənətkarların hesabına əldə edilmiş "yeni ifadə vasitələrini daha da təkmilləşdirmək, əsərə tərəvət gətirən orijinal formalar axtarmaq yolu ilə gedən Təbriz məktəbi XVI əsrin ortalarında öz inkişafının zirvəsinə çatdı [9, s.16]. Hər şeydən əvvəl, bu dövrün yerli ənənələrə əsaslanan rəssamları Behzadın rəhbərlik etdiyi Herat məktəbinin nailiyyətlərindən faydalanaraq, Orta Şərqdə miniatür sənətinin ən yüksək inkişaf zirvəsini təşkil edən yeni üslubun formalaşması və püxtələşməsində həlledici rol oynadılar [3, s.115].

I Şah Təhmasibin dövründə miniatür sənəti ənənələri xeyli inkişaf etmişdi. Bu dövrdə Səfəvi sarayında Şərqin ən tanınmış rəssamları fəaliyyət göstərirdilər. Təbriz miniatür məktəbi, əsasən, Sultan Məhəmmədin adı ilə tanınırdı. Onun fəaliyyətinin ən məhsuldar dövrü 1530-1540-cı illəri əhatə edir [16, s.367]. Hətta bu dövrdə çəkilmiş adı məlum olmayan miniatürlər elmi ədəbiyyatda Sultan Məhəmmədə

aid edilmişdir. Sultan Məhəmmədin imzalı olan ilk əsərləri "Sam Mirzənin musiqi məclisi" və "İçki məclisi" adlı miniatürlərdir. Bundan başqa, onun rəhbərliyi ilə hazırlanmış "Şahnamə" və "Xəmsə" əlyazmalarının miniatürləri ("Beş gənc təbiət-də", "Bəhram Gur və şahzadə Ağ sarayda", "Xosrov taxtda", "Bəhram Gur ovda", "Şahzadənin evlənməsi" və s.) sənət tarixində xüsusi əhəmiyyət daşıyır [16, s.366].

Sözü gedən dövrdə miniatür sənətinin inkişafında real həyatla bağlı mövzular ön plana çəkildi. Əvvəlki dövrlərdən fəqli olaraq, indi artıq yaradılan əsərlərin "həyatla əlaqəsi daha da möhkəmlənir, o, ideya məzmununa görə demokratikləşir, bədii forma cəhətdən sadələşir, onun realist təsvir vasitələri güclənirdi" [7, s.772]. Mütəxəssislər Azərbaycan miniatür sənətində baş verən bu təbəddülatların baş verməsinin başlıca səbəblərini Avropa təsviri sənətinin Şərq incəsənətinə təsirinin başlanması ilə əlaqələndirirlər. Görkəmli sənətsünas, akademik R.Əfəndiyev bu barədə yazır ki, XVI əsrdə Təbriz məktəbi üçün səciyyəvi olan cəhətlərlə Qərbi Avropada İntibah dövrü sənətkarları arasında müəyyən oxşarlıq mövcud olmuşdur. Görünür, mədəniyyətin yüksək inkişaf etdiyi dövrlərdə sənətlərin sintezi nəticəsində hərtərəfli inkişaf etmiş sənətkarların yetişməsi qanunauyğun hal idi [3, s.111]. Ümumiyyətlə, Azərbaycan miniatürlərində bütün dövrlərdə real həyat motivlərinə üstünlük verilmişdir. Belə ki, xalqın təsərrüfat və ailə məişəti, geyim və süfrə mədəniyyəti, eləcə də mənəvi irsi miniatürlərdə geniş şəkildə təsvir edilmişdir. Buna görə də, miniatür sənəti nümunələrini mühüm etnoqrafik mənbə də hesab etmək olar [1, s.170]. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində əsl Türkiyənin Topqapı Muzeyində saxlanılan Ağqoyunlu-Səfəvi dövrlərinə aid Təbriz miniatürləri, o cümlədən Muzeyin Etnoqrafiya fondunda qorunan İntibah dövrü məişətini [13] və Səfəvi dövrü ziyafət məclislərini əks etdirən bir sıra miniatür təsvirli xalça və qələmkar nümunələri vardır. Qələmkar miniatürlərdən birində Səfəvi Şah İsmayıl Xətəinin [12], digərində isə II Şah Təhmasibin [11] iştirak etdiyi, simli musiqi alətlərinin və sufi rəqs səhnələrinin də yer aldığı ziyafət məclislərinin təsviri verilmişdir.

XVI əsrin ikinci yarısında fəaliyyət göstərən rəssamlardan bir qrupu Səfəvilər dövlətinin paytaxtının Təbrizdən Qəzvinə köçürülməsindən sonra saray kitabxanasında fəaliyyət göstərmişdir [9, s.16]. Azərbaycan rəssamlarının Qəzvinə 1575-ci ilə qədər çəkdiqləri miniatürlər bədii üslub xüsusiyyətlərinə görə Təbriz dövrü miniatürlərindən əsla seçilmir və Təbriz üslubunun məntiqi davamını təşkil edirdi [7, s.73]. Qeyd edək ki, Qəzvinə yeni üslubun yaranıb formalaşması Sultan Məhəmməd ənənələlinin davamçıları Siyavuş bəy, Mir Zeynalabdin Təbrizi, Əli Rza Abbasi Təbrizi, xüsusilə dövrün ən görkəmli ustad rəssamları sayılan Məhəmmədi və Sadıq bəy Əfşarın yaradıcılığı ilə bağlıdır. Ru dövrdə kitab illüstrasiyalarından daha çox real həyat hadisələrini və adi məişət səhnələrini əks etdirən müstəqil miniatürlər çəkilmisdir. Bu dövrdə kitab illüstrasiyalarından daha çox real həyat hadisələrini və adi məişət səhnələrini əks etdirən müstəqil miniatürlər çəkildi. Rəssam, xəttat, şair

və təzkiyəçi Sadıq bəy Əfşarın çəkdiyi portretlər, Məhəmmədinin sadə adamların həyatından bəhs edən rəsmləri, eləcə də Əbdül Rəhman Caminin "Möminlərin təsbehi" əsərinin 1613-cü il tarixli əlyazmasına Əli Rza Abbasi Təbrizinin çəkdiyi miniatürlər və s. əsərlər bu sənətin məzmun və formaca tamamilə yeni, orijinal mahiyyət kəsb etdiyini göstərir [7, s.773]. XVII əsrin I yarısında isə artıq Əli Rza Abbasinin rəhbərlik etdiyi İsfahan miniatür məktəbi məşğurlaşmışdı [8, s.511].

Qeyd edək ki, Azərbaycan miniatür məktəbləri Şərqi müsəlman ölkələri ilə də qarşılıqlı əlaqələrə malik olmuşdur. Bəzi alimlər öz əsərlərində Səfəvilər dövrü miniatür sənətinin inkişafına yüksək qiymət verərək onun Osmanlı və Böyük Moğol ölkəsində də miniatür sənətinin inkişafında böyük rol oynadığını qeyd etmişlər. Təbriz məktəbinin nümayəndələri, xüsusilə də Mir Seyid Əli və onun atası Mir Müsəvvir ayrı-ayrı dövrlərdə bir sıra Şərq ölkələrində fəaliyyət göstərmiş, uzun müddət Hindistanda Moğol hökmdarı Humayun şahın yanında baş rəssam kimi fəaliyyət göstərmişlər. Qeyd edək ki, Humayun şah hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra Təbrizdən xeyli sayda sənətkarı Moğol sarayına aparmışdır [4]. Bu kimi faktlar sübut edir ki, əslində, türk-müsəlman mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi formalaşan bu miniatür məktəbləri tarixi baxımdan bir-biri ilə sıx bağlı olmuş və orta əsrlər tarixi bu bağlılığı – siyasi, iqtisadi, etnik-dini birgəliyi ortaya çıxarmışdır [4].

Beləliklə, aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Səfəvilər dövründə Azərbaycanda miniatür sənəti Şərq mədəniyyətinin geniş yayılmış sahələrindən biri kimi, xeyli inkişaf etmişdir. İlk dövrlərdə bədii kitab tərtibatı ilə əlaqədar olaraq meydana gələn miniatür nümunələri təsviri sənətin formalarından biri kimi qəbul edilmiş, sonrakı dövrlərdə xalça məmulatları, divar rəssamlığı, bədii parça və s. üzərində də tətbiq edilmişdir. Səfəvilərin zamanında şəhər əhalisi arasında illüstrasiyalı kitablara dəyər verilməsi və ona marağın çoxalması onun mahiyyətində bir sıra dəyişikliklərə gətirib çıxardı. Səfəvi sənətkarları mövcud miniatür sənətini mövzu və texnika cəhətdən zənginləşdirərək, onu daha yüksək səviyyəyə qaldırmağa nail ola bilmişlər.

Mənbələr və ədəbiyyat

1. Bünyadova Ş. Miniatürlər orta əsrlər üzrə mühüm etnoqrafik mənbələrdir / AMEA Məruzələri, C.LXIII, №6, Bakı, 2007.
2. Dadaşova R. Səfəvilərin son dövrü (ingilisdilli tarixşünaslıqda). Bakı, 2003.
3. Əfəndi R. Azərbaycan incəsənəti. Bakı, 2007.
4. Əliyev B. Moğol (Baburşah) miniatür sənəti Azərbaycan-Hindistan əlaqələri kontekstində. // <http://www.academia.edu>.
5. Əliyev Z. Miniatür – üslubların şahı. "Ədəbiyyat" qəzeti, 8 sentyabr 2018.
6. Hacıyev İ. Şərq miniatür sənətində kompozisiya quruluşunda forma və

- üslub xüsusiyyətləri. Bakı, 2012.
7. Həsənzadə C. Təsviri və dekorativ-tətbiqi sənətlər. Miniatur / Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. 25 cildə, "Azərbaycan" cildi. Bakı, 2007.
 8. İran / Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. On cildə, IV c., Bakı, 1980.
 9. Kərimov K. Azərbaycan miniatürləri. Bakı, 1980.
 10. Qasımov X. Azərbaycan və islam mədəniyyəti (XV-XVII əsrlər). Tarix və onun problemləri, №1, Bakı, 2014.
 11. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Etnoqrafiya fondu. İnv. №2617.
 12. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Etnoqrafiya fondu. İnv. №6020.
 13. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Etnoqrafiya fondu. İnv. №6055.
 14. Salamzadə Ə.R., Rzayev N.İ., Kərimov K.C. Azərbaycan incəsənəti. Bakı, 1977.
 15. Binak İ. Eski kitabçılık sanatlarımız. Ankara, 1975.
 16. Güngör T. Azərbaycan dokuma sanatında minyatürün yeri. Erzurum, 2007.
 17. Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa – Bolu – Trabzon – Erzurum – Azərbaycan – Kafkasya – Kırım – Girit. 2. Cilt, 1. Kitap. Hazırlayanlar: Y.Dağlı – S.A.Kahraman. İstanbul, YKY, 2005.
 18. Esin E. Turkish Miniature Painting. Tokyo, 1960.
 19. Minorsky V. Introduction to the translation of "Tadhkirat al-Muluk". London, 1953.
 20. Адамова А. Персидские рукописи, живопись и рисунок XV – начала XX века: каталог коллекции. Санкт-Петербург, 2010.
 21. Бретеницкий Л.С., Веймарн Б.В. Искусство Азербайджана IV–XVIII веков. Москва, 1976.
 22. Кулизаде З.А. Закономерности развития восточной философии XIII–XVI вв. и проблема Запад-Восток. Баку, 1983.

Tural Shiriye
On the development of miniature art in Azerbaijan during the Safavid period

Summary

Key words: *miniature, spiritual culture, art, tradition*

Miniature art was one of the widespread types of fine art in the ancient East. Miniature art was one of the most developed arts in the Safavid period. Miniature art, which arose in connection with book design, was perceived as a type of fine art.

Miniatures in Azerbaijan were used in book design, as well as in carpet weaving, wall painting, artistic processing of fabrics, etc. The great value of illustrated books and the increasing interest in them among the urban population led to its significant change. Safavid masters, having enriched the art of miniature thematically and technically, raised it to a higher level. During the Safavid period, famous miniature artists as Mirza Ali, Sultan Muhammad, Mir Seyyid Ali, Mir Musavir, Muhammad Gasim, Aga Mirak, Muhammad Yusif Dust Muhammad, Muzaffar Ali, Sheikh Muhammad, Rza Abbasi, Sadig bey Afshar, Muhammad Zaman and others functioned. During this period, powerful, specific, and distinct from each other, Tabriz, Ghazvin and Isfahan schools emerged, known throughout the East.

Турал Шириев

О развитии искусства миниатюры в Азербайджане в Сефевидский период

Резюме

Ключевые слова: *Сефевидский период, искусство миниатюры, духовная культура, традиция*

Искусство миниатюры было одним из широко распространенных на древнем Востоке видов изобразительного искусства. И в Сефевидский период искусство миниатюры было одним из наиболее развитых искусств. Искусство миниатюры, возникшее в связи с оформлением книг, воспринималось как разновидность изобразительного искусства. Миниатюры в Азербайджане применялись в оформлении книг, а также в ковроткачестве, настенной живописи, художественной обработке тканей и т.п. Большая ценность иллюстрированных книг и увеличение интереса к ним среди городского населения, привело к его существенному изменению. Сефевидские мастера, обогатив искусство миниатюры тематически и технически, подняли его на более высокий уровень. в Сефевидский период работали такие известные художники-миниатюристы, как Мирза Али, Султан Мухаммед, Мир Сейид Али, Мир Мусавир, Мухаммед Гасым, Ага Мирак, Мухаммед Юсиф Дуст Мухаммед, Музаффар Али, Шейх Мухаммед, Рза Аббаси, Садиг бек Афшар, Мухаммед Заман и другие. В этот период возникли мощные, известные на всем Востоке специфические, отличающиеся друг от друга Тебризская, Газвинская и Исфаганская школы.

*Sonaxanım Hadiyeva**

**Məhəmməd Nidainin "Mənafeünnas" əsərinin tibbi
əsərlərlə müqayisəsi**

UOT 94 (479.24)

Açar sözlər: əlyazma, tibb, xəstəlik, müalicə üsulları

Tibb tarixinin öyrənilməsində dəyərli mənbə olan, Əlyazmalar İnstitutunda B-6293 (18) şifrəli qovluqda saxlanılan və uzun illər tədqiqatdan kənarda qalmış orta əsr türk müəlliflərindən II Sultan Səlimin saray həkimbaşısı Məhəmməd Nidainin XVI əsrdə yazmış olduğu "Mənafeün-nas" ("İnsanlara faydalı") əsəri də artıq tədqiqata cəlb edilmişdir. Əlyazmanı araşdırarkən, onun bir sıra orta əsr tibb kitabları ilə uzlaşdığının şahidi olduq. Tibbi əsərləri bir-biri ilə müqayisə edib, Nidainin fikirləri ilə digər müəlliflərin fikirləri arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri ayırd edərək, "Mənafeün-nas" əsərindəki üstün cəhətləri aşkara çıxardıq.

"Mənafeün-nas" əsərinin digər tibbi əsərlərlə müqayisəsi zamanı tədqiqata əsasən Əlyazmalar İnstitutunun əlyazma xəzinəsində saxlanılan və institutun əməkdaşları tərəfindən tərcümə olunan, nəşrə hazırlanıb çap edilən əsərlər cəlb edilmişdir. Nidainin "Mənafeün-nas" əsərində bəhs etdiyi xəstəliklərdən və onların müalicəsində istifadə edilən müalicə üsullarından və dərman vasitələrindən söz açılmış, onlar müasir tibbi müalicə üsulları ilə müqayisə edilmiş, eyniliklər və fərqlər göstərilmiş, dərmanlar, müalicəvi şərbətlər, şərəblər, tiryəklər, qidalar haqqında məlumat verilmiş, növləri, alınma üsulları, mənşəyi, xüsusiyyətləri, təsir dərəcəsi, miqdarı və qida maddələrinin fiziki, kimyəvi xüsusiyyətləri, keyfiyyəti qeyd olunmuş, müalicə əhəmiyyətli qidalar müasir təbabətdə istifadə edilən dərmanlarla müqayisə edilib araşdırılmış, eyniliklər, fərqlər, üstünlüklər diqqətə çatdırılmış və bu zaman təbabətin müxtəlif sahələrinə aid kitablardan istifadə olunmuşdur.

* AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun böyük elmi işçisi; sonaxeyal@mail.ru

Məhəmməd Nidai "Mənafeün-nas"da qeyd edir ki, özünəqədərki ərəbdilli, farsdilli təbib yazarların əsərlərini oxumuş, onlardan bəhrələnmişdir. Tibb tarixini vərəqlərkən bir sıra ərəbdilli müəlliflər haqqında məlumat alırıq ki, onlardan bəzilərinin əsərlərinin əlyazmaları bizim Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır, bir qismi institutun əməkdaşları tərəfindən nəşrə hazırlanıb işıq üzü görmüşdür. "Mənafeün-nas"ı digər tibbi əsərlərlə müqayisə etdikdə tərtib prinsipinə görə oxşar və fərqli cəhətlər aşkara çıxır. Ər-Razi Nidai kimi "Müxtəsər tibb kitabı" (2) əsərinin əvvəlində dörd ünsürdən, xıtlardan, üzvlərdən, qüvvələrdən və s. söz açır. Nidaidən fərqli olaraq, üzvlərin quruluşunu ayrı-ayrı bəhslərdə verir, sonra xəstəliklərdən bəhs edir, psixoloji hallar, xəstəlikləri doğuran səbəblər, profilaktik tədbirlər, müalicələr, qanalma, həcəmət, qusma, imalə və s. üsullar haqqında məlumat verir, daha sonra Nidai kimi ayrı-ayrı xəstəlikləri və onların müalicəsini göstərir. Nidai "Mənafeün-nas" əsərinin 59-cu babında tiryəklərdən bəhs edərkən burada ani təsir edən bir tiryəyin reseptini verir lakin yazır: "Tiryəqi-bərşışa, yəni bir saatda xasiyyət göstərmək olur deməkdir. Bu tiryəqda dəxi ol yuqaruda bəyan olunan tiryəyin cəmi xəvxsası mövcuddur, bu tiryəyin xassəsin Şərafəddin bəyan etmişdir" (18, vər. 108).

Razinin "Ət-tibbül-Mənsuri" (6) əsərində bir qədər fərqlilik və genişlik diqqəti çəkir. Əvvəldə dörd ünsürdən qısa məlumat verilir, müxtəlif üzvlərdə xıtların yaranması, az-çoxluğu barədə qeyd edilir və bəzi üzvlərin quruluşu təsvir edilir. Sonra mizaclara görə bədənlərin fiziki xassələri və hər üzvə görə insan təbiətinin təyini məsələləri işıqlandırılır. Daha sonra qidalardan, ədviyyatdan, hərəkətdən, yuxudan, geyimdən və onların hazırlanma materiallarından, ərəzinin iqlimindən, qanalmadan, gigiyenik tədbirlərdən, xəstələrə qulluqdan, dəri xəstəliklərindən, səfər zamanı lazım olan profilaktik tədbirlərdən, sınıqçılıq peşəsindən, sınıqlardan, yaralardan, şişlərdən, zəhərlənmələrdən, həşərat və ilan sancmalarından və s. söz açılır. Nəhayət, bədənin başdan-ayağa^{adək} müxtəlif yerlərində əmələ gələn xəstəliklərdən bəhs edilir. "Mənafeün-nas"da, demək olar ki, bütün bunlar verilir (geyim, iqlim kimi bəzi müstəsnalardan başqa), amma daha konkretlik vardır. Həm də Nidai girişdə Allaha həmdü səna, peyğəmbərinə salamdan sonra kitabın yazılma səbəbini, necə yazmasını, sonra dörd ünsürü, xıtları, insanın embrional dövrdə inkişafını, ümumimikdə insanın anatomiyasını verir, xəstəliklərdən, onların müalicəsindən bəhs edir, sonda müalicəvi qida maddələrini, içkiləri, yağları, bitki və heyvan hissələrini, hətta sadə dərmanlar adı altında bəzi qeyri-ənənəvi üsullarla müalicədə istifadə edilən maddələri, sonda isə özü haqqında məlumat da verir.

Əbülhəsən əl-Marağinin "Müalicəti-münfəridə" (Sadə müalicə üsulları) (20) adlı əsərində ayrı-ayrı xəstəliklər və onların müalicəsi verilmiş və başqa kitablardan fərqli olaraq burada xəstəliklər sistemləşdirilmişdir. Müəllif Nidai kimi girişdən sonra xəstəliklər və onların müalicəsindən bəhs etmişdir. Burada xəstəliklər qrup-

laşdırılmışdır, həm də daha çox xəstəlik haqqında məlumat verilmişdir ki, bu da yəqin ki, dövrə görədir. Çünki XVIII əsrdə XVI əsrə nisbətən daha çox xəstəlik məlum idi. Amma Nidaidə olan xəstəliklərin bəzisi burada yoxdur. Həm də Nidai əsərin sonunda ayrı-ayrı bablarda qida maddələrini, içkiləri, dərmanları, yağları, hətta yağ çıxarılması üsulunu belə vermişdir. Marağı isə bunları ayrı-ayrı xüsusiyyətlərinə, müalicə vasitəsi kimi işlənməsinə görə təqdim etmişdir. bu mənada Nidainin əsəri daha üstündür (18).

Məhəmməd Yusif Şirvaninin "Tibbnamə"si (10) ilə müqayisədə yenə də Nidainin konkretliyi kitabın sanbalını artırır. "Tibbnamə"də müəllif əvvəldən axıra kimi ayrı-ayrılıqda müxtəlif xəstəliklərin və patoloji halların müalicəsində istifadə olunan dərmanları, qidaları, bəzən də xəstəlik haqqında qısa məlumat verir. Arada güllər, heyvanlar, yağlar, dəvalar, məcunlar, həblər, içkilər, qanalma, qocalıq, qarabasma, hətta libaslardakı ləkələr, tibb kitablarında məşhur olan ədviyyələrin ləqəbləri nəhaqqında fəsillərlə də rastlaşırıq. Nidaiyə nisbətən burada məlumat daha çoxdur.

Nəcməddin Mahmud bin Ziyəəddin İlyas Şirazinin "Haviyi-səğir" adlıyla məşhur olan "Əl-havi fi elm it-tedavi" adlı əsərində də daxili xəstəliklərdən, dəri xəstəliklərindən bəhs edilir. Sonda müəllif Nidai kimi bəsit və mürəkkəb dərmanlar, halvalar, şərbətlər və s. haqqında məlumat verir. Nidainin "Mənafeün-nas"ında da halvalara ayrıca bab ayrılmışdır. Müəllif bu babda bir neçə növ halva təqdim edir ki, müəyyən xəstəliklər zamanı onların müalicəvi əhəmiyyəti vardır (18, vər. 66a-67a).

Mənsur ibn Məhəmməd ibn Yusif ibn İlyasın "Kifayeyi-Mənsuriyyə" əsərində (12) Allaha razü niyazdan sonra kitab haqqında geniş məlumat verir. Əsərdə digər tibbi əsərlərə məxsus tərtib prinsipi var, amma məlumatlarda qarışıqlıq nəzərə çarpır. Burada da qarışıqlar, təbiətlət, orqanlar, ifrazatlar, qədim müalicə üsulları, sonra müxtəlif xəstəliklər, onların əlamətləri, səbəbləri, müalicəsi, dərman vasitələri haqqında məlumat verilir, sonra Nidaidə olduğu kimi ayrı-ayrı xəstəliklərdən bəhs edilir, qida maddələri, dərman vasitələri təqdim edilir.

Nidainin "Mənafeün-nas" əsərini dərman kitabları ilə müqayisə etdik. Bu cəhətdən Nidai ən çox öz təcrübəsinə əsaslanmışdır. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi bir neçə alimin təcrübəsindən istifadə etmişdir ki, onların da adlarını qeyd etmişdir. İshaq İbn Hünəyn "Sadə dərmanlar kitabı"nda bir dərman vasitəsini göstərmiş və başqa alimlərin (Qalen, Dioskrid, Eginalı Pavel, Məğis, Andromax, İryasus, Hippokrat, Ruf, Arxigen, Masus, Quləs, Anrisus, Zəbucanis, Qərqubus, Sokrat, Bənaduq, Qurquriyus, Malis, Ərzicanəs) həmin dərman haqqında dediyini qeyd etmişdir. Kitab əvvəldən axıradək bu tərtibi prinsipə əsaslanmışdır. Bəzən eyni yerdə iki və ya daha çox həkimin adını çəkir. Cəmi bir yerdə öz adını qeyd etmiş və həmin dərmanı təcrübədən keçirdiyini yazmışdır (14). "Sadə dərmanlar" kitabındada dərman

vasitələrinin hansı xəstəlikdə işlənilməsi göstərilmişdir. Amma Nidaiyə nisbətən bu çox bəsit təyinatdır. Təbii ki, İshaq İbn Hüneynin dövrü üçün bu əsər olduqca əhəmiyyətlidir.

"Mənafeün-nas"da olan əksər xəstəliklərin müalicəsi üçün lazım olan üsullara və dərmanlara Həsən ibn Rza Şirvaninin "Siracüt-tibb" (Tibbin çırağı) adlı əsərində də rast gəlinir. Müəllif dərmanları əlifba sırası ilə düzmüşdür. Bitki və heyvan mənşəli dərman vasitələri, həmçinin minerallar və digər vasitələr qarışıq verilmişdir (9). Nidainin əsəri bu cəhətdən daha oxunaqlıdır və istifadə üçün daha yararlıdır. Yəni xəstə xəstəliyə görə dərman axtarır, bu mənada əvvəlcə xəstəliklərin, sonra dərmanların verilməsi daha məqsədəuyğundur.

Hacı Süleyman Qacar İrəvaninin "Hikmət xəzinəsi" əsərinin I hissəsində müxtəlif dərman vasitələri verilmiş, dərmanların təbiəti, dadı və müalicəvi əhəmiyyəti qeyd edilmişdir. Dərman vasitələri əlifba ardıcılığı ilə sıralanmışdır (8).

"Mənafeün-nas"da xəstəliklərin müalicəsində Nidainin çox zaman dərmanları özünün hazırladığının şahidi oluruq. Məhəmməd Mehdi ibn Əli Nağı Şərifin "Zadəül-müsafirin" (Səyahətçinin yol tədbirləri) əsərində də müəllif xəstəliklərin müalicəsində lazım olan bir sıra dərmanların hazırlanma qaydasını vermişdir. Lakin bu kitab səfər üçün nəzərdə tutulduğundan Nidaidə olduğu qədər çeşid yoxdur (11).

Mühəmməd bin Əlinin "Tərcümeyi-Cədidə fil-xəvassil-Müfrədə" adlı əsərində hər bitkinin yuxarıda şəkli verilmiş, sonra adı fransızca-ərəbcə-türkcə qeyd olunmuş və bitki haqqında məlumat verilmiş, onun əhəmiyyəti, hansı xəstəlikdə faydalı olması göstərilmişdir. Bir növ Mir Məhəmməd Möminin "Töhfətül-Möminin" əsərinə oxşayır, amma həcmi kiçikdir. (16, s. 13). Nidainin əsərində də ayrıca babda dərman vasitələrinin adları ərəbcə, rumca, türkcə verilmiş və xüsusiyyətləri qeyd edilmişdir. Burada daha iki şey verilmişdir ki, bu da müəllifin həm də şair olduğunu göstərir. Nidai də "Mənafeün-nas"da öz şeirlərindən istifadə etmişdir. Məhəmməd bin Əlinin nəzmə çekdiyi "Dərd anundur, dərman anun" hədisinə Nidai də əsərinin girişində müraciət etmişdir (18, vər. 7a).

Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan 400-qədər tibbi əlyazmanın bir qisminin müəllifi bəlli deyildir. Qədim təbabətin sirlərini açıqlayan bu əsərlərdən biri də "Nüsxəcat"dır. XVIII əsrdə naməlum şəxs tərəfindən tərtib edilmiş. XX əsrdə üzü köçürülmüşdür. Əsəri institutumuzun əməkdaşı Z.Məmmədova nəşrə hazırlamışdır. Kitab 2005-ci ildə çap olunmuşdur. Elmi redaktoru F.Ələkbərlidir (15). Kitabda müxtəlif xəstəlik zamanı istifadə olunan bitki və heyvan mənşəli dərman vasitələrindən, hətta magik vasitələrdən bəhs olunmuşdur. Bu əsərdə müxtəlif bitkilərin, quşların, heyvanların ətinin dərman kimi işlənilməsindən bəhs edilir. Burada bir çox reseptlər verilmiş, bir sıra xəstəliklərin müalicəsi göstərilmişdir (17, s. 347). Nidainin əsərində də buradakı bəzi dərmanlara rast gəlirik.

"Mənafeün-nas"ı tibbi-bioloji biliklər, xüsusən, xəstəliklər baxımından da

digər tibbi əsərlərlə müqayisə etdikdə oxşar və fərqli cəhətlərlə rastlaşırıq. Əvvəlki babda müəllif Allah-təalanın insanı bir qətrəsindən əmələ gətirdiyi, zahirən dörd ünsürdən xəلق etdiyini bildirir və göstərir ki, dörd ünsürdən atəş can kimi alovlandır, isti və qurudur, insan bədənində ona səfra deyilir; ikincisi havadır, qərarlıdır, isti və rütubətlidir, insan bədənində ona qan deyilir; üçüncüsü sudur, əql kimi acizdir, soyuq və rütubətlidir, insan bədənində ona bəlgəm deyilir; dördüncüsü torpaqdır, nəfs kimi səfəlidir, soyuq və qurudur, insan bədənində ona sövda deyilir. Nidai yazır ki, Allah-təala bu dördü iyirmi səkkiz növ eləmişdir: qan, səfra, bəlgəm, sövda, dəri, ət, sinir, damar, yağ, ilik, səkl, seçənəq, kürək, dırnaq, tük, bağırsağ, beyin, ürək, qara ciyər, öykən, böyrək, dalaq, ögün, buğırtlaq, kəmərtən, məşanə, xaya, uşaqlıq. Allah-təala insanın batinini can, könül, əql və nəfs ilə birləşmiş elədi və bu dörd ünsürü onlara xidmətçi verdi. Bu dörd ünsür bərabər olarsa, insan bədənini daim sağlam olur, əgər bunlardan biri artıq və ya əksik olarsa, insan bədənində sanki bir zəlzələ baş verər ki, bütün xəstəliklər də buradan yaranır. Dörd ünsür, dörd qarışıq məsələsindən Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Zəkəriyyə ibn Yəhyə ər-Razinin "Müxtəsər tibb kitabı"nda da bəhs edərək göstərir ki, bu ünsürlər parçalanıb kiçik hissələrə bölünür, bir-birinə təsir göstərir, keyfiyyət dəyişikliyi baş verir və nəticədə "bu mürəkkəblik üzündən bütün məlum hissələrdə oxşar keyfiyyətlər yaranır ki, bu hal "mizac" adlanır" (2, s. 7). Eyni məsələlər onun "Ət-tibbül-Mənsuri" əsərində də işıqlandırılmışdır (3, s. 8-12). Müəllif növbəti fəsildə fikrini davam etdirir və xıtlar barədə geniş danışır (yenə orada, s. 10-12). Əslində əsərlərin əvvəlində oxşarlıq, daha doğrusu eynilik nəzərə çarpır. Bəhmənyar əl-Azərbaycaninin "Ət-təhsil" əsərində də "Dörd ilkin keyfiyyət vardır. onlardan ikisi (istilik və soyuqluq) fəaldır, ikisi isə (rütubətlik və quruluq) passivdir. Bu dörd keyfiyyət dörd kombinasiya yaradır (isti-rütubətli, isti-quru, soyuq-rütubətli, soyuq-quru). Od isti və qurudur. Hava isti və nəmdir. Su soyuq və nəmdir. Torpaq soyuq və qurudur" (5, s. 28). Məhəmməd Füzulinin "Səhhət və mərəz" əsərində də dörd ünsürdən və qarışıqlardan bəhs olunmuşdur (6, s. 69). Mir Məhəmməd Hüseyni Mömin "Təhfeyi-Həkim Mömin" əsərində bu məsələdən bəhs edir, lakin burada daha geniş, ətraflı məlumat vardır (13, s. 31-37). Əsərin I hissəsini institutumuzun əməkdaşı K.Hüseynoğlu fars dilindən tərcümə etmiş, olduqca əhatəli ön söz yazmış, izah və şərhlər vermişdir. Kitabın redaktoru N.Göyüşovdur. N.Göyüşov yazır: "Fars dilində yazılmış bu əsər müasir İran alimlərinin tədqiqatlarında, o cümlədən Dehxudanın məşhur ensiklopediyasında farmakologiya sahəsində yazılmış ən qiymətli kitablardan biri sayılır və mötəbər bir mənbə kimi ona istinad edilir" (7, s.23). "Təhfeyi-Həkim Mömin" əsərində də dərman maddələri əlifba sırası ilə verilmiş, maddələrin fiziki, kimyəvi xüsusiyyətləri və hansı xəstəliklərdə faydalı olması göstərilmişdir. Bəzi cəhətlərə görə daha üstündür. Amma burada da Nidaidəki konkretlik yoxdur. Əsas planda

dərmandır, sonra xəstəliklər. amma burada Nidaidə olduğu kimi müxtəlif tibbi-bioloji məlumatlar vardır (13).

Nidai göstərir ki, insanın artıq miqdarda qəbul etdiyi qidalar dörd ünsürdən hansını artırarsa, ona uyğun xəstəliklər əmələ gətirir. O, Məhəmməd (s) peyğəmbərdən hədis verir ki, bu sonralar bizim folklora da daxil edilmişdir: Acmasan qida yemək olmaz, doymamış əli yeməkdən çəkmək lazımdır. Qida üzərindən təkrar qida yeyilərsə, xəstəliklər baş qaldırır. Müəllif Əflatundan misal gətirir və onu tərcüməsini nəzmlə verir: "Əcələq bir səhab rəhmətdir, Ya ğəni andan elmü hikmətdir. Həm bu toxluq səhabi-zülmətdir, Yəğmuru da dəxi cəhlü ğəflətdir" (18, vər. 8b).

Əsərin ikinci babında Nidai hansı fəsildə hansı qidaların yeyildiyini bildirərək yazır ki, baharda soyuq və quru, yayda soyuq və nəm, payızda isti və nəm, qışda isti və quru qidalar yemək gərəkdir. Müəllif həm də qeyd edir ki, Vədum (Veda) münəccimləri və hind təbibləri birlikdə belə bir qərara gəliblər ki, bütün xəstəliklər altı şeydən baş verir: çox cima etməkdən, gecələr az yatmaqdan, gündüzlər çox yatmaqdan, dördüncü səd kəni imsak edib səqəlhəqdən, gecə yarısında qalxıb təkrar yeməkdən, qarın doyduqdan sonra qida yeməkdən. "Təhfeyi-Həkim Mömin"-in müəllifi qida maddələrindən, onların təsirindən danışır və sadə qida maddələrinin 18 özünəməxsus xüsusiyyətini (yaxşı və pis qida, keyfiyyətli həzmolma, az və ya çox kalorilik, yumşaq, qəlizlik, orta səviyyə, orta miqdar və s.) açıqlayır və hərəsinə aid olan qida maddələrini qeyd edir (13, s. 37-40).

Üçüncü babda dörd ünsürün mərtəbələrindən bəhs edən Nidai təbii və qeyri-təbiiliklərindən, onların müxtəlif növlərindən söz açır. Burada maraqlı bir məqam vardır. Müəllif yazır ki: "... qan köynəsə sövda olur və səfra köynəsə sövda olur və bəlgəm köynəsə sövda olur və sövda köynəsə sövdayi-ğeyri-təbii olur" (18, vər. 10). Sövdanın nə olması, harada yerləşməsi məsələsi həmişə müasir tibb işçiləri üçün qaranlıq qalmışdır. M.Füzuli "Səhhət və mərəz" əsərində sövdanın dalaqda yerləşdiyini qeyd edir, lakin tədqiqatçılardan bəzisi bunu səhv hesab edir (1, s. 69-73) Çünki, müasir tibbdə heç dalağın vəzifəsi də dəqiq aydınlaşdırılmamışdır. Amma Nidainin bu yuxarıdakı fikrinə görə Füzulinin də fikrinin düzgün olduğu sübuta yetirilir. Yəqin ki, qədim və orta əsrlərin təbiblərinin fikirləri də üst-üstə düşürmüş.

Dördüncü babda bədən üzvləri və onların yaranmasından bəhs edilir ki, burada sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf verilir. Mənsur ibn Məhəmməd ibn Yusif ibn İlyasın "Kifayeyi-Mənsuriyyə" adlı əsərində də insan bədənindəki üzvlərdən, onların anatoma-fiziologiyasından ayrı-ayrılıqda bəhs edir. "Ət-tibbül-Mənsuri"-nin müəllifi də orqanların quruluşunu ayrı-ayrı fəsillərdə təsvir edir və İbn İlyasa nisbətən daha geniş bəhs açır. Məhəmməd Yusif Şirvani "Tibbnamə"də dörd ünsür, orqanların quruluşu və bəzi xəstəliklərin müalicəsini əsərin sonunda "nüsxe-yi-digər" kimi verir. Bildiyimiz kimi Yusif Şirvani bu əsəri köçürdüyünü qeyd etmişdir. Əsəri nəşrə hazırlayanların qeydinə görə, "nüsxe-yi-digər" başlığı altında verilmiş

iki fəslə özü əlavə etmişdir (10, s. 157-168). Bu müəlliflər orqanların quruluşundan söz açsalar da, dölün embrional inkişafını göstərmirlər. Bu cəhətdən, Nidainin əsəri daha üstündür, çünki, o, beşinci babda, ümumiyyətlə, insanın necə yaranmasından, embrional dövrdə inkişafından, yəni toxumun uşaqlığa düşməsindən, orada mayalanma prosesindən, on beş gündən sonra qan kimi olması, sonra ətin əmələ gəlməsi, üzvlərin artıq seçilməsi, qırx gündən sonra söküklərin əmələ gəlməsi və nəhayət, embrionun canlanması göstərilir, daha sonra bir-bir hansı üzvün nədən yarandığı və harada yerləşdiyi təsvir olunur. Sonda müəllif bildirir ki, Həq-təala insanı üç yüz on səkkiz sümükdən yaratmış və bütün damarları dörd yüz qırq dördədir.

Altıncı babda insanların dörd qarışığa görə dörd məzacdə: dəməvi (qanı çox olan), səfravi (ödü çox olan), bəlgəmi (bəlgəmi, seliyi çox olan) və sövdavi (qara ödü çox olan) olduğunu qeyd edir ki, bu da Hippokratın yazdığı kimi insanın sanqvinik, xolerik, fleqmatik və melanxolik temperamentinə uyğundur. Nidai onların həm zahiri əlamətlərini, həm də bədən daxilində baş verən dəyişiklikləri təsvir edir, göstərir ki, bunların hər birisi bir fəslin məzacın tutur: qan bahara, səfra yaya, sövdə payıza, bəlgəm qışa məxsusdur. Burada insan ömrünün də dörd fəsil olduğunu qeyd edən müəllif bildirir ki, ilk fəsil şənnəlxu adlanır, yigirmi beşə çatdıqda insanın qüvvəti və hissi artır, hərarət, rütubət çoxalır; ikincisi şənnəlvəqufdur ki, bu mərhələdə insan kəmələ çatır, bu qırq yaşıdır, bunda istilik və quruluq çoxalır; üçüncüsü şənnəl-kəmulıyyətdir ki, bu yaşda adam geri qayıdır, soyuqluq və quruluq çoxalır və altmış beşin axırına qədər davam edir; dördüncü şənnəl-şixuxətdir ki, piylənmə artır, bir sıra nöqsanlar üzə çıxır, qışda olduğu kimi bu yaşda soyuqluq və rütubət çoxalır və bu ömrün axırınadək davam edir. Əbülhəsən əl-Maraği isə "Müalicəti-münfəridə" əsərində "Məzacı qüvvətləndirmək" adlı yazıda lazım olan müxtəlif vasitələri təqdim etmişdir (4, s. 222). Həsən ibn Rza Şirazi "Siracüt-tibb" əsərində qarışıqlardan və onların insan təbiətinə göstərdiyi təsirdən danışır, amma bunu əsərin müxtəlif yerlərində müəyyən dərman vasitəsindən bəhs edərkən verir (9).

Yeddinci babda nəbzdən, növlərindən, nəfəsdən, damarların hərəkətindən, onların növlərindən bəhs edilir. Nəbzi damarların hərəkəti, bunu isə cismnin və canın səhhəti kimi qiymətləndirən Nidaiyə görə nəbz 10 növ, yeddi qismdir: təvil, qısır, mötədil, əriz, etidal, müşərrəf, yapışmaq. Nidai İbn Sinanın "Qanun"unda bunun 27 olduğunu bildirir, lakin elə yeddinin kifayət etdiyi qənaətinə gəlir. "Kifayeyi-Mənsuriyyə" müəllifi isə əsərin II babının III bölməsini nəbzə həsr etmiş və onun 9 növü və hər növün də müxtəlif variantları haqqında məlumat vermişdir. Burada I növün 9-cusunun 27 cür olduğu, lakin əsas altısının istifadə edildiyi qeyd edilir. Daha sonra indiki zamanda adı ilə tanınan 13 nəbz olduğunu bildiren müəllif onlar haqqında da məlumat verir (12, s. 65-70). "Ət-tibbül-Mənsuri"nin müəllifi "Damarların quruluşu" və "Arteriyaların quruluşu" başlıqlı yazılarda həm də damarların hərəkətindən, yerləşməsindən, vəzifələrindən bəhs etmişdir (3, s. 27-32).

Səkkizinci babda qərurədən, yəni sidiyin rənginə görə növlərindən (sarılıq, qızıllıq, yaşillik, qaralıq, ağlıq), mərtəbələrindən (qızılın 4, yaşılın 5, qara bövlün 4 və s.), qatılığından (qatı, qəliz və mötədil), qoxusundan (4 qism), ağ-çoxluğundan və s. bəhs edən müəllif bildirir ki, əvvəlcə insanın dəməvi, səfravi, bəlgəmi və ya sövdəvi olmasını öyrənib, ona uyğun hərəkət etmək lazımdır. Ər-Razi "Müxtəsər tibb kitabı"nda "Sidiyin müxtəlif rənglərdə olması barədə" adlı yzıda beş rəngi, hətta bəzi rənglərin çalarlarını göstərir və onların hansı qarışıqın az və ya çox olmasından dolayı hansı rəngə düşməsinə qeyd edir (2, s. 37-38). Yusif Şirvaninin "Tibbnamə"sində də bu məsələlər işıqlandırılmış, müxtəlif məzəclərin əlamətləri verilmiş və hər məcəzəyə görə sidiyin rənginin dəyişməsi göstərilmişdir (10, s. 158).

"Mənafeün-nas" əsərinin 9-38-ci bablarında Nidai bir sıra xəstəliklər, onların patogenezi, etiologiyası, müalicəsi və profilaktikası haqqında məlumat verir. Bəzi müəlliflərin əsərlərini "Mənafeün-nas"la müqayisə etdikdə, həm Nidaidən əvvəlki, həm də sonrakı müəlliflərin də əsasən eyni xəstəliklərdən xəbərdar olduğunu, onların da oxşar müalicə üsullarından və dərman vasitələrindən istifadə etdiyinin şahidi oluruq.

Beləliklə, Məhəmməd Nidainin "Mənafeün-nas" əsəri bir sıra aspektdən müxtəlif tibbi kitablarla müqayisə edildi və bəzi məqamlarda Nidainin fikirlərinin daha dərin, tibbi təcrübələrinin daha inandırıcı olduğu aşkara çıxarıldı.

Mənbələr və ədəbiyyat:

1. Dadaşzadə A.İ. Məhəmməd Füzulinin tibbi görüşləri. / Azərbaycan tibb jurnalı, 1971, N 7.
2. Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Zəkəriyyə ibn Yəhya ər-Razi. Müxtəsər tibb kitabı. Bir saat ərzində sağalma (tərc. Hacı Müzafəddin Əzizov). Bakı, 2013.
3. Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Zəkəriyyə ibn Yəhya ər-Razi. Ət-tibbül-Mənsuri ("Mənsur təbabəti") (tərc. Hacı Müzafəddin Əzizov). Bakı, 2012.
4. Əbülhəsən əl-Maraği. Müalicəti-münfəridə ("Sadə müalicə üsulları") (tərc. İradə Qayıbova). Bakı, 2010.
5. Ələkbərli F. Şərqdə ailə və nikah. Bakı, 2001.
6. Füzuli Məhəmməd. Seçilmiş əsərləri (5 cildə), V cild.
7. Göyüşov N. Məhəmməd Mömin / Elm və həyat, № 6, 1986.
8. Hacı Süleyman Qacar İrəvani. Hikmət xəzinəsi. Bakı, 2017.
9. Həsən ibn Rza Şirvani. Siracüt-tibb (Tibbin çırağı). Bakı, 2012.
10. Məhəmməd Yusif Şirvani. Tibbnamə (transliterasiya edən: A. Ramazanov, nəşrə hazırlayanlar: M. Sultanov, A. Fərzəliyev, şərhlərin, lüğətin tərtibçisi və redaktor: F.Ələkbərov). Bakı, 1990.
11. Məhəmməd Mehdi ibn Əli Nağı Şərif. Zadəül-müsafirin. Bakı, 2002.

12. Mənsur İbn Məhəmməd ibn Yusif ibn İlyas. Kifayeyi-Mənsuriyyə (tərc. Z.Məmmədova). Bakı, Nurlan, 2010.
13. Məmmədov S. Kirpi piyi, yarpız iyi, mərcimək (türkəçarə). Bakı, 1996.
14. Musayev P.Q., Əliyeva S., Qəhrəmanov H. Göz xəstəlikləri. Bakı, 2008.
15. Nüsxəcat. Qədim təbabətin sirləri. (haz: Məmmədova Z.) Bakı, 2005.
16. Mehmed bin Ali. Terceme-i Cedide fil-Havassi'l-Müfrede (1102/1690) (Haz. Bülent Özaltay – Abdullah Köşe), İstanbul, 2006.
17. Memmedova Z. Nushecat Türkçe Tıp Elyazması. 1.Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi. 10.Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı. 20-24 Mayıs 2008, I c.
18. ƏYİ. B-6293 محمد ندائی. منافع الناس

Sonakhanim Hadiyeva
Comparison of Mahammad Nidai's work «Manafeunnas»
with medical works

Summary

Key words: *manuscript, medicine, disease, means of treatment*

The work of the 16th-century Turkish medical writer Mahammad Nidai, protected under the code B-6293 at the Institute of Manuscripts, «Manafeun-nas» has been studied in Azerbaijan for the first time. This article compares that work with other medical works from various aspects. The fact that certain ideas and some tested practices of Nidai are superior to others are also explained and noted.

Сонаханым Гадиева
Сравнение произведения Мухаммеда Нидая «Манавеуннас»
с медицинскими сочинениями

Резюме

Ключевые слова: *рукопись, медицина, болезнь, средства лечения*

В настоящей статье к исследованию привлечено произведение турецкого писателя XVI в. Мухаммеда Нидая «Манавеуннас», хранящееся в Институте рукописей под шифром В-6293. В статье дано также сравнение произведения с другими медицинскими сочинениями, отмечены преимущества ряда мыслей и медицинского опыта Нидая.

*Rövşən Məmmədli**

**Bakı şəhəri və xanlığının tarixi Rusiya Dövlət Hərbi Tarix
Arxivinin sənədlərində**

UOT 94 (479.24)

Açar sözlər: *arxiv, plan, fond, sənəd, ordu, şəhər, qala divarları, işğal, xan*

Giriş. XVIII və XIX əsrlər Azərbaycan tarixində mühüm yer tutur. Məhz bu əsrlərdə baş verən siyasi hadisələrlə hazırki dövrümüzdəki müstəqil Azərbaycanın gələcək taleyi müəyyən olunub. Belə ki, XVIII əsrdə Azərbaycanda müstəqil dövlət qurumları, xanlıqlar yaranıb. Müstəqil xanlıqlar bir əsrdən az ömürə malik olmalarına baxmayaraq, Azərbaycanın dövlətçilik tarixində xüsusi yer tuturlar. Bu xanlıqlardan biri də Bakı xanlığı olub.

Bakı şəhəri və xanlığının tarixinin tədqiqində və yazılmasında müxtəlif qaynaqlardan istifadə edilir. Yerli mənbələrlə yanaşı xarici mənbələrdən də dolğun informasiya almaq mümkündür. Xarici mənbələrdən XVIII-XIX əsrlər Bakı xanlığı tarixinin tədqiqində Rusiya qaynaqları mühüm rol oynayır. Belə ki, XVIII əsrin ortalarından Azərbaycana maraq göstərən Rusiya imperiyası ölkəmizə tacirlər, casuslar, səfirlər göndərərək onların vasitəsilə məlumat toplayırdı [27, s.4]. Bu materiallar Rusiyanın XVIII əsrin sonunda və XIX əsrin əvvəllərində baş verən hərbi ekspansiyasına dair sənədlərlə birlikdə Rusiya dövlətinin müxtəlif arxivlərində saxlanılır [30, s. 28]. Bu arxivlər arasında Rusiya dövlət hərbi tarix arxivi əsas yerlərdən birini tutur. Arxivin sənədləri Azərbaycan tarixinin xanlıqlar dövrünün və Azərbaycana rus hərbi ekspansiyasının tədqiqində mühüm rol oynayır. RDHTA-da Azərbaycanın XVIII-XIX əsrlər tarixini əks etdirən vacib sənədlər arasında Bakı xanlığı və şəhərinə dair materiallar da qorunur [31, s.201]. Bu sənədlər arasında Bakı xanlığının siyasi, iqtisadi və mədəni həyatı haqda məlumatlara rast gəlmək olur.

* AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasının Elektron Resurslar şöbəsinin elmi işçisi; rovsen-banu@mail.ru

Qeyd edilən arxivdə Bakı şəhərinin XVIII əsrə aid qala divarları, sarayları, karvansaraları, hamamları, yaşayış evləri və digər növ tikililər barədə də geniş məlumat əldə etmək mümkündür. Bakı şəhərinə aid sənədlər vasitəsilə dövrün şəhərsalması, ümumi memarlıq mənzərəsini tədqiq etmək olar. Arxiv sənədləri Bakı limanının ümumi memarlıq və hərbi xarakterini müəyyən etməyə vasitə olmaqla yanaşı, həmçinin onun iqtisadiyyatı, mədəniyyəti, demoqrafiyası və siyasi tarixi barədə ətraflı tarixi məlumat əldə etmək imkanı yaradır.

RDHTA fondlarında Bakı haqda olan məlumatlar əsasən XVII əsrin sonları, XVIII əvvəllərindən başlayır. Həmin dövrdə Bakı şəhəri Xəzər sahilində mühüm ticarət və hərbi liman olduğundan bu materiallar əsasən xanlığın iqtisadi, siyasi, hərbi həyatı ilə bağlıdır. Arxivin fondlarında əsasən Bakı xanlığının Rusiya imperiyası arasında rəsmi diplomatik məktublaşma, hərbi məktublar, casus hesabatları, imperatora xahişlər, ticarət müqavilələri, icmallar və hərbi yürüşlər, müharibə zamanına aid hərbi sənədlər qorunur. Arxivin Pyotomkin adlanan 52 sayılı fondunda Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqaza marağını ifadə edən sənədlər toplanıb. Bu sənədlərdə xüsusilə Bakı xanlığını özündən asılı salan Quba xanı Fətəli xanın rəsmi yazışmaları daxildir. Bu sənədlərdən XVIII-XIX əsr Bakı xanlığının tarixi haqda ətraflı məlumat almaq mümkündür [1, s. 356].

Rus qoşunlarının 1796-cı ildə Azərbaycana yürüşü ilə bağlı arxivdə olan materiallar xüsusi ilə qiymətlidir. Onların əksəriyyəti 41 sayılı fondada toplanıb. Bu materiallarda Bakı üzərinə yürüş və onun ələ keçirilməsi barədə məlumatlar əks olunub. Keçmiş VUA, hazırkı 846 sayılı fondun sənədləri arasına isə Rusiya tərəfindən Bakı üzərinə hərbi yürüş və işğalı barədə materiallar daxildir.

Bakı şəhəri haqda sənədlər. Hərbi sənədlərin saxlanılması üzrə ixtisaslaşan arxivin 349 sayılı fondunda Hərbi Nazirliyin Baş Mühəndis İdarəsinin sənədləri qorunur. Bu sənədlər arasında şəhər və qalaların plan və çertyojları üstünlük təşkil edir. Burada Bakı, Gəncə, Şamaxı, Şuşa, Şəki, Quba, Lənkəran, Naxçıvan şəhərlərinin müxtəlif illərə aid planlarının çertyojları qorunur [7]. Fondada Bakı şəhərinin müxtəlif illərə aid planlarının çertyojları da vardır. Bu çertyojlar vasitəsilə dövrün şəhərsalması və onlarda olan tikililərin ümumi memarlıq mənzərəsini tədqiq etmək mümkündür.

Qeyd edək ki, Rusiya dövlət hərbi tarix arxivində olan Azərbaycan şəhərlərinin planları arasında Bakı şəhərinin planları üstünlük təşkil edir. Bunun əsas səbəbi Bakı şəhərinin XVIII əsrin əvvəllərindən Rusiya imperiyasının diqqətində olması, XIX əsrin ortalarından isə şəhərdə sənayenin inkişafı ilə bölgənin ən iri yaşayış məntəqəsinə çevrilməsi ilə bağlıdır.

Bakı şəhərinin planları arasında ən erkənləri 1723-cü və 1738-ci illərə aid planlardır. Planlarda Bakı şəhəri qala ilə əhatə olunmuş və şəhər-qalasının ətraflı təsviri verilmişdir [8 s.245-316]. Məhz bu planlarda Bakı şəhər qalasının

dövrümüze qədər gəlib çatmış bir yox, iki qala divarından ibarət olduğu görsənir. 1723-cü ilin planından bilinir ki, qala divarlarından şəhərə beş giriş qapısı olub. Bunlardan üçü dəniz tərəfdən olan girişlər idi. Planda qala divarlarının şərq və qərb tərəfdən dənizin içinə daxil olduğu görsənir. Hər iki tərəfdən divarlar 30 m dənizin içinə doğru uzanırdı. Dəniz tərəfdən isə qala içərisində iki iri tikili - Qız qalası və onun yanında dövrümüze qədər gəlib çatmayan daha bir qalanın yerləşdiyi görünür. 1738-ci il planının üzərində onun mühəndis podpolkovnik Lüdviq Xavtun tərəfindən tərtib edildiyi yazılır. Bakı şəhərinin arxivdə qorunan 1740-ci il planı da maraqlı sənədlərdəndir [33, s.8; s.117]. Plandan biz şəhər kənarında neftin axdığı quyular və zəfəran bağları haqda məlumat alırıq.

Arxivin 349 sayılı fondunda qraf Valerian Zubovun ekspedisiya korpusunun 1796-cı ildə Azərbaycana yürüşü zamanı Bakı şəhərinin planının çəkildiyi çertyojlar da qorunur. Bu çertyojların üzərində mühəndis polkovnik kavalər Kristian Truzsonun imzası vardır [34, s.23-24]. Bu plan əvvəlki planlardan elə də fərqlənmir, yalnız burada artıq dənizin içinə doğru uzanan qala divarlarından yalnız biri, sağ tərəfdə olanı əksini tapmışdır. Həm də onu qeyd edək ki, Bakı qalasının dənizin içərilərinə doğru uzanan divarları sonuncu olaraq, bu planda təsvir edilmişdir. Bundan sonrakı planlarda buna rast gəlinmir [33, s.8; s.119]. Burdan da belə ehtimal yürütmək olar ki, artıq XVIII əsrin sonlarında dənizin içinə doğru uzanan qala divarları dağılmışdır. Həmçinin bu planda Bakı şəhərində məskunlaşmanın təkcə qala divarları daxilində deyil, ondan kənarda da görürük. Belə ki, planda qala divarlarından çöldə yaşayış evlərinin olduğu məhəllənin çertyojları çəkilmişdir.

Arxivdə 349-cu fondun 3 sayılı işində Bakı qalasının dəniz sahilində vaxtı ilə yerləşən ticarət kompleksinin ətraflı planı vardır. Bu işin 3318 sayılı vərəqində hazırda mövcud olmayan ticarət kompleksinin planı çəkilmişdir. Plandan ticarət kompleksinin Bakı qalasının dəniz sahili tərəfində yerləşdiyi və qalanın bu hissəsində kifayət qədər böyük yer tutduğu aydın olur. Ticarət kompleksinə daxil dükən və tikililər demək olar ki, dəniz sahilində yerləşirdi. Şəhər tərəfdən onlar şəhərin əsas ticarət küçəsi boyunca uzanırdılar. Plandan göründüyü kimi Bakı şəhərinin əsas ticarət küçəsi şimal tərəfdən Şamaxı darvazalarından başlayaraq, şəhərin sağına doğru cənub-şərq tərəfə uzanır, ordan cənub-qərbə istiqamətlənir və şəhərin cənub qərbində olan Salyan darvazalarında bitirdi [33, s.67].

Plandan göründüyü kimi ticarət kompleksi altı əsas binadan ibarət idi. Bunlardan da dördü karvansara, biri ticarət köşkü, biri isə məscid olmuşdur. Arxivdə qeyd edilən işdə saxlanılan 1796-cı il Bakı şəhərinin planında karvansaranın binası əhəmiyyətli yer tuturdu. Bu da öz-özlüyündə bizə Bakı şəhərinin dəniz ticarətində vacib qovşaq olduğunu deməyə əsas verir [26, s.11; s.25]. Həm də plandan belə görsənir ki, kvadrat formalı bu karvansaraların daxilində iri anbar otaqları da mövcud olmuşdur. Planın təhlili bizə Şirvanşahlar sarayı və hazırda mövcud olmayan Xan

sarayı ilə birlikdə ticarət kompleksinin Bakı şəhərinin əsas memarlıq tikililərindən olduğu qənaətinə gəlməyə əsas verir.

Bakı şəhərinin 1796-cı il baş planından Bakı şəhəri qala divarlarından kənarda hazırda olmayan iri karvansaranın yerləşdiyi məlum olur. Planda bu karvansaranın çertyojları ətraflı şəkildə verilmişdir. Karvansaranın qala divarlarından təxminən 500-600 metr kənarda olduğu görsənir. Hətta planda karvansara qala da adlandırılır [33, s.71]. Lakin çertyojlardan bu tikilinin Abşeronda olan digər qalalardan fərqləndiyi görünür. Böyük ehtimalla karvansara Azərbaycanın digər bölgələrində qala kənarlarında olan karvansaralar ilə eyni üslubda xarici görkəmi qalaya oxşar tikildiyindən, planı tərtib edənlər onu qala kimi plana daxil ediblər.

Arxivdə olan daha bir sənəd Bakı şəhər-qalasının ərazisinin genişləndirilməsi ilə bağlıdır. Arxivin 349-cu fondunun 3-cü siyahısının 3326 sayılı işində Bakı qalası haqda məlumat vardır. Orada qeyd edilir ki, XVIII əsrin sonunda Rusiya hərbi mühəndisləri tərəfindən Bakı qalasının xarici divarları qarşısında 6 bürc tikməklə o, xeyli möhkəmləndirildi. Ruslar getdikdən sonra onlar baxımsız halda qalmışdır. 1806-cı ilin oktyabrında Rusiya imperiyası Bakını işğal etdikdən sonra şəhəri əhatə edən qalanın sahəsinin genişləndirilməsi məsələsi aktual olmuşdur. Lakin nədənsə bu layihə həyata keçirilmədi [33, s.72]. Beləliklə XVIII sonunda inşa edilmiş qala divarları öz görkəmini XIX əsrin 80-ci illərinə qədər qoruyub saxlamışdır.

349-cu fondun 3 sayılı işinin 3329, 3334, 3338, 3339 və 3345 sayılı vərəqlərində Bakı şəhərinin 1807-ci, 1808-ci və 30 oktyabr 1809-cu ilə aid olan planları vardır. Planların ən böyük üstünlüyü, hazırda mövcud olmayan Bakı xanları sarayı haqda məlumatı özündə əks etdirməsidir [33, s.81]. Hazırkı Azərbaycan tarixşünaslığı Bakıda xan sarayının olması haqda müfəssəl məlumatı bu sənəddən əldə etmişdir. Planda xan sarayının qala daxilində yerləşdiyi yerin, binanın fasadı və ətrafında olan işğaldan sonra qaçmış bəylərin evlərinin çertyojları çəkilmişdir. Baş plandan xan sarayının Şamaxı qapılarından qalaya daxil olarkən sağ tərəfdə yerləşdiyi məlum olur.

3 sayılı işin 3340 nömrəli sənədinin 7-ci vərəqində saxlanılan sonuncu planda sarayın ətrafında iki mərtəbəli 4 evin olduğu da görsənir. Çertyojda mərkəzdə isə bağ və fəvvarə də qeyd olunub. Planın üzərində bağ "Keçmiş Xanın bağ"ı adlanır. Ətrafdakı 5 evdən ikisi "Əbdürrəhim bəyin evi" və "Mehdiqulu bəyin evi" kimi qeyd edilib. Planda evlərin üzərində iri pəncərələrin çertyojları çəkilib [15, s.7]. Böyük ehtimalla bu pəncərələr şəbəkə sənətinin nümunəsi olub. Bu da bizə Xan sarayının yüksək memarlıq zövqündə tikildiyini deməyə əsas verir.

Qeyd edək ki, evlərin, küçələrin və məhəllələrin yerləşməsi baxımından tədqiq olunan dövrdə Bakı ənənəvi şərq şəhərlərindən fərqlənmirdi. Yastı damlı evlər bir-birinə sıx, bitişik şəkildə inşa edilmişdi. Planlarda feodal zadəganlarına, iri sənətkarlara və tacirlərə məxsus ikimərtəbəli eyvanlı evlərin çertyojlarını görmək

olur. Aşağı mərtəbələr məişət ehtiyacları üçün və ya dükan kimi istifadə olunurdu. Bakı şəhərinin 1854-cü il planında şəhərin artıq böyüdüüyü və qala divarlarından xeyli qırağa çıxdığı görünür. Qala divarları ətrafında salınan yeni yaşayış məhəllələrində uzunsov şəkilli su quyuları diqqəti cəlb edir.

Bakı şəhərinin XIX əsrin ortalarından başlayaraq genişlənməsi ilə əlaqədar RDHTA-da xeyli sənədlər vardır. Şəhərin genişlənməsi ilə o Xəzər dənizində Rusiya imperiyasının ən vacib ticarət və hərbi limanlarından birinə çevrilir. Bu prosesi arxivdə olan sənədlər vasitəsi ilə izləmək olar. Belə ki, arxivin 846-cı fondunda saxlanılan və 1839-cu ilə aid 329 sayılı sənəddə Rusiya imperiyasının Xəzər dənizi admirallığının Həştərxan şəhərindən Bakıya köçürülməsi məsələsinin qoyulması əksini tapmışdır [11, s.329]. Sənəddə admirallığın bunun siyasi, tarixi və coğrafi əsaslandırması da yer almışdır.

1870-ci ildə Bakı şəhərinin tərtib olunmuş planı tarixşünaslıq baxımından çox qiymətli mənbədir. Belə ki, planda Bakı qalasının uçurulacaq divarları və söküləcək müdafiə istehkamları barədə məlumat əksini tapmışdır. Qeyd edilən proses şəhərin böyüməsi ilə eyni vaxta təsadüf etmişdir. Planda qala divarlarından kənarda hazırda Bakının mərkəzi küçələrinə çevrilmiş küçələrin salınması və genişləndirilməsi ətraflı təsvir edilmişdir [8, s. 18-21].

Arxivin 349-cu fondunun 3 sayılı işinin 3326 sayılı vərəqində Bakı qalasının ikinci müdafiə divarının sökülməsi barədə məlumat yer almışdır. Sənəddən onu öyrənirik ki, şəhərin genişlənməsi ilə əlaqədar şəhər rəhbərliyi antisanitariya yaratdığı bəhanəsi ilə ikinci qala divarlarını sökmüşdür. Bu sənəddən həmçinin biz hazırda mövcud olan Şamaxı qapılarının bir ədəd olması, ikincinin bu dövrdə açıldığını da öyrənirik.

Bakı şəhərinin böyüməsi və inkişafı tarixinin öyrənilməsində planlar qədər vacib, arxivdə qorunan Bakı qubernatoru general-leytenant Mixail Petroviç Kolyubakinin hesabat sənədləridir. Arxivin 349 sayılı fondunun 3 sayılı işinin vərəqlərindəki hesabatlarda qubernator şəhərin memarlıq və demoqrafik cəhətdən böyüməsinin hesabatını verir. Mixail Kolyubakin şəhərə kənd əhalisinin köç etməsini və onların şəhərdə mülk almalarını yazır. Şuşa, Şəki və Dağıstandan Bakı şəhərinə xeyli sayda insanların köç etdiyini, bunun da nəticəsində mülk və torpaq qiymətlərinin xeyli artdığını bildirir [12, s.7]. Qubernator şəhərə köç edənlərin sosial tərkibi barədə də məlumat verir. Gələnlərin aşağı təbəqəyə məxsus olması ilə yanaşı, onların arasında tacir və əslzadələrin də olduqlarını yazır. Ümumiyyətlə arxivdə olan Qafqaz komitəsinin məlumatları XIX əsrin ortalarından başlayaraq, Azərbaycanda sənayeləşmənin tarixini izləməyə imkan verir. Komitəyə aid olan sənədlərdə fabrik və zavodların yaranması, şəhərdə yeni istehsal sahələrinin inkişafı işıqlandırılır [15, s.21]. Məsələn bu sənədlərdə 1860-cı ildən Bakıda kerosin zavodu ilə yanaşı, xüsusi şüşədən hazırlayan işıq fonarları zavodundan danışılır [11, s.27].

Bakı xanlığı barədə məlumatlar. Arxivin fondlarında Bakı şəhəri ilə yanaşı Bakı xanlığının siyasi, coğrafi vəziyyətini əks etdirən sənədlər də vardır. Sənədlər Bakı xanlığının həmin dövrdə Cənubi Qafqazda olan siyasi əhəmiyyətini qiymətləndirməyə imkan verir. Arxivdə olan rəsmi dövlət yazışmaları ilə yanaşı, icmal və təsvirlər də qiymətli tarixi mənbələrdən sayıla bilər.

Bu cəhətdən Rusiya dövlət hərbi tarix arxivində Bakı xanlığının tarixinə dair saxlanılan ən maraqlı sənədlərdən biri Tiflisdə xidmət edən Çar ordusu polkovniki və casusu Stepan Burnaşevin 1793-cü ildə Kurska nəşr olunmuş 23 səhifəlik qısa həcmli əsəridir. Onun bu əsəri "Persiyada Azərbaycan vilayətlərinin təsviri və onların siyasi vəziyyəti" adlanır. Qeyd edək ki, Tiflisdə həm hərbi nümayəndə və həm də casus kimi fəaliyyət göstərən Stepan Burnaşevin arxivdə xeyli sayda hesabat, raport və məktubları saxlanılır. Burnaşevin imzası olan bu sənədlərdən bütün Azərbaycan, o cümlədən həmin illərdə Quba xanlığından asılı vəziyyətə düşən Bakı xanlığının siyasi vəziyyəti barədə məlumatlar almaq mümkündür. Burnaşovun yuxarıda qeyd edilən əsərində isə Bakı xanlığı və limanının qısa təsviri verilir. O, xanlığın Xəzər dənizinin sahilində yerləşdiyini və 40 kənddən ibarət olduğunu yazır. Bakı xanının şah tərəfindən təyin edildiyini bildirir. Hazırkı xanın Quba xanı Fətəli xanın bacısı ilə evli olduğu və bu səbəbdən ondan asılı düşdüyünü yazır. O, Fətəli xanın Bakı xanlığının bütün sərvətlərinə sahib çıxdığını da qeyd edir. Bakı xanının 500 döyüşçüyə malik olduğu və əsas gəlirlərinin yağ (**neft – müəllif**) və duzdan gəldiyi də Burnaşovun əsərində əksini tapıb. O, xüsusi qeyd ilə Bakıda ticarətlə məşğul olan bir neçə xristian (**ruslar- müəllif**) ailəsinin yaşadığını da bildirir [31. s.207].

Arxivdə saxlanılan daha bir maraqlı bir sənəd 1796-cı ilə aid kvartermeyster İvan Drenyakin tərəfindən tərtib edilmiş "Şirvanın təsviri" icmalındır. Sənəd 846 sayılı fondada 18474 nömrəli işin vərəqləri arasında saxlanılır. İcmala daxil olan "Abşeronda" bölməsində Bakı xanlığına dair maraqlı məlumatlar yer alıb. Sənəddə yarımadaanın Xəzər dənizi ilə əhatə olunduğu və onun büsbütün Bakı xanlığının tabeliyində olduğu göstərilir. Xanlığın, həmçinin yarımadaanın uzunluğu təqribən 75 verst, eni 30-40 verst olmaqla bir ərazini tutduğu bildirilir. Qərbdən Şamaxı xanlığı və şimal-qərbdən Quba xanlığı ilə sərhəd olduğu, xanlığın paytaxtının möhkəmləndirilmiş qalaya malik Bakı şəhəri olması icmalda əksini tapıb [4, s.440].

Təsvirdə Abşeron yarımadasının su ehtiyatlarının zəngin olmadığı göstərilir. Yalnız dağlardan gələn və mövsümi yağıntılarla qidalanan bir çayın olduğu və onun Xəzər dənizinə töküldüyü yazılır. Adı çəkilən yeganə çay Sumqayıt çayıdır. Göllərin isə çoxunun duzlu suya malik olması barədə danışılır. Yerli əhalinin öz ehtiyaclarını su quyuları vasitəsi ilə ödədiyi önə çəkilir [4, s.440]. Beləliklə aydın olur ki, şirin su çatışmazlığı karvan yollarında quyuların çoxluğu ilə müəyyən qədər kompensasiya olunurdu. Bakı qalasının daxilində, eləcə də Hövsan, Zirə, Maştağa, Buzovna və başqa kəndlərdə hər evdə quyu var idi və kəndlilər torpağı suvarmaq

üçün quyu suyundan məharətlə istifadə edirdilər. Quyulardan suyun daşınması üzrə işlər 3 aya qədər davam edirdi [25, s. 23].

İcmalda Bakı xanlığının şirin su ehtiyatına malik 34 yaşayış məntəqəsinin (**kəndinin-müəllif**) adı çəkilir. Onların arasında diqqət çəkən hazırda olmayan Nadir-qala, Gülay Mahmud kimi məskənlərdir. Həmçinin sənəddə xanlığın əhalisi barədə də məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Orada Bakı şəhərində 580 evin, 34 kənddə isə 850 evin olduğu bildirilir [4, s.441]. Bu isə bizə xanlıqda təqribən 10000 minə yaxın əhalinin yaşadığını ehtimal etməyə imkan verir.

Təsvirdən Bakı xanlığının əsas hissəsini təşkil edən Abşeron yarımadasının coğrafi şəraiti və ticarət yolları haqda da ətraflı məlumat almaq olur. Bakı şəhərinin dəniz sahilində yerləşməsi səbəbi ilə bölgənin əsas limanının burada olması qeyd olunur. Xanlığın Xəzər dənizi vasitəsilə Rusiyanın Həştərxan limanı ilə, o cümlədən Lənkəran, Rəşt limanları ilə geniş ticarət əlaqələri saxladığı yazılır. Təsərrüfat həyatı haqda məlumatlarda bölgədə zəngin faydalı qazıntıların - neft və duzun olduğu bildirilir. Abşeron yarımadasının əsas neft mənbələri Balaxanı, Suraxanı, Binəqədi və Bibiheybətın adı çəkilməklə yanaşı bəzi neft quyuları haqda müfəssəl məlumat da verilir. Balaxanı neft quyusunun eninin 2-3/4 arşın, dərinliyinin 13 sajen olduğu, o cümlədən quyunun daşdan hörülmüş hasarı və damının olduğu barədə yazılır [4, s.441].

Neftin satışı qiymətinə gəldikdə isə onun Bakı ərazisində ucuz olması, lakin qonşu bölgələrə daşındıqda baha başa gəlməsi bildirilir. Neftin çıxarılması və bəzən daşınması üçün borulardan istifadə edildiği yazılır. Neft qonşu xanlıqlara arabalarla, bəzən isə Xəzər dənizində olan kiçik qayıqlarla daşınır. Kiçik qayıqlara 1 batman həcmində neft yerləşirdi. Buna görə Bakı xanına 20 abbasi ödəyirdi [4, s.429].

Xanlıq ərazisinin təsərrüfat həyatında mühüm yer tutan ikinci faydalı qazıntı duz olduğundan, icmalda bu barədə ayrıca məlumat verilir. Duz göllərinin əsasən Masazır, Zığ, Qala, Balaxanı kəndləri ərazisində yerləşdiyini, onun buradan çıxarılaraq qonşu xanlıqlara və Bakı limanı vasitəsilə Rusiya ilə İrana ixrac edildiği məlumatını almaq olur. Novxanı ilə Masazır kəndləri arasında yerləşən duz gölünün uzunluğunun 3, eninin 1 verst olduğu bildirilir. Qeyd edilir ki, yerli əhali oradan çıxardığı duzu xanın təyin etdiyi xüsusi yerə apararaq, bunun müqabilində Bakı xanına bir öküz arabası duz üçün 20 qəpik ödəyirdi [4, s.429].

Bakı xanlığının əhalisinin məşğuliyyətinə gəldikdə isə arxivdə saxlanılan həm bu sənəddə, həm də digər sənədlərdə qiymətli məlumatlar vardır. Onlardan məlum olur ki, əhali əsasən maldarlıq, balıqçılıq, əkinçilik, ticarət, neft və duz çıxarma ilə məşğul olub. Bakı xanlığının əhalisinin Balaxanı kəndindən başqa hamısı duz çıxarma ilə məşğul olurdu [4, s. 431; 25, s. 22]. Xanlıqda əsasən buğda və pambıq əkilirdi. Bağcılıq geniş inkişaf etmişdi. Sənədlərdən aydın olur ki, Bakı xanlığı ərazisində zəfəran yetişdirilməsinə geniş yer verilirdi. Zəfəran Bakıya gələn

xarici tacirlərin ən çox aldığı ədviyyatlardan sayılırdı. Balıqçılığın inkişafı təkcə Xəzər dənizində balıq ovu ilə əlaqədar deyildi. Xanlıq ərazisində həmçinin balığın duzlanması və ixracı da geniş inkişaf etmişdir.

İcmaldan öyrənmək olur ki, kəndlərdən fərqli olaraq Bakı şəhərinin əhalisinin əsas məşğuliyyətini sənətkarlıq və xırda ticarət təşkil edirdi. Sənədin 42-ci vərəqində "Bakı sakinləri ən çox ticarətdə canfəşanlıq edirlər, şəhərin demək olar ki, çox hissəsi ticarət dükənləri ilə doludur" fikri yer alıb [4, s.442]. Şəhərdə çoxlu sayda dükənlərin olması həm də onunla izah edilirdi ki, sənətkarlar əsasən işlərini şəxsi dükənlərində icra edirdilər, burada eyni vaxtda da məhsullarını satırdılar [25, s. 44-45]. Mənbələrdə tacirlərin əsasən Rəşt, Ənzəliyə oradan isə dəniz yolu ilə Bakıya mal ixrac etməsi və Bakı xanlığı ilə Azərbaycanın cənub xanlıqları arasında geniş ticarət əlaqələri haqqında məlumatlar var. Tacirlər Şamaxı, Dağıstan, Dərbənddən gətirdikləri keyfiyyətli malları burada satır, Ərdəbildən, Təbrizdən, Xoydan və Rəştdən gələn tacirlərlə alış-veriş edirdilər. Bakı onları ilk növbədə yaxşı liman və təhlükəsiz şəhər kimi cəlb edirdi. Burda onları cəlb edən bol neft, duz, habelə rus və başqa ölkələrin mallarının əldə edilməsi üçün geniş çeşidin olması idi [29, s. 13].

Bakı xanlığının siyasi tarixi barədə arxiv fondları. Bakı xanlığı ərazi və əhali cəhətdən kiçik olduğundan o, daima güclü qonşu xanlıqların təzyiqinə məruz qalmışdır. Üstəlik, xanlıqda olan hakimiyyət uğrunda mübarizə onun daxili siyasi həyatının gərgin keçməsinə gətirib çıxarmışdı. XVIII əsrin ortalarından başlayaraq, Şimal-şərqi Azərbaycan torpaqlarını öz hakimiyyəti altına almağa başlayan Quba xanı Fətəli xan 1756-cı ilə Səlyan xanlığını, 1759-cu ildə isə Dərbənd xanlığını istila etdi [5, s.17]. Qısa müddət sonra Bakı xanlığı da Quba xanının təsiri altına düşdü [4, s.74]. Bu hadisə ilə Bakı xanlığı XIX əsrin ikinci yarısının 20 ilindən artıq bir müddətində Azərbaycanda gedən əsas siyasi çəkişmələrin mərkəzində oldu. Çünki, Fətəli xan hakim olduğu əraziləri böyütmək üçün hərbi və siyasi mübarizədə Bakı xanlığının köməyinə də arxalanırdı. Rusiya dövlət hərbi tarixi arxivinin fondlarında Fətəli xan haqda xeyli sənədlərdə Bakı xanlığının siyasi vəziyyətinə dair də məsələlər əksini tapıb. Xüsusi ilə Pyotomkin adlanan 52-ci fondada bu qəbildən xeyli sənədlərə rast gəlmək olur [31, s. 20-23].

52-ci fondun 1 sayılı siyahısının 203 nömrəli işinin 1-32 vərəqlərində Həştərxan qubernatorunun 1754-1780-ci illərdə rus tacirlərinin Azərbaycan ərazisində üzləşdiyi çətinlikləri göstərən raportu əksini tapıb. Raportda 1754-cü ildə Bakı xanı I Mirzə Məhəmməd xanın rus tacirlərinin casusluq etməsindən şübhələnərək onları cəzalandırmasından bəhs edilir [9, s.1-32]. Sənəddə digər illərdə də Rusiya tacirlərinin Bakı xanlığında üzləşdiyi çətinliklərdən danışılır.

Ümumiyyətlə 52 sayılı fond Bakı xanlığının siyasi tarixini öyrənmək baxımından əvəz edilməz sənədlərə malikdir. Bu fondada saxlanılan 18474 sayılı sənədin 50-ci vərəqindən Fətəli xanın Bakının mümkün hərbi yolla işğalına Rusiya imperiyasının

etirazını nəzərə alaraq evlilik diplomatiyasından istifadə etdiyi barədə məlumat almaq mümkündür [25, s.209]. Belə ki, Fətəli xan 1766-cı ildə bacısı Xədicə Bikə xanımı Bakı xanı Məlik Məhəmməd xanın oğlu Mirzə Məhəmməd bəylə nigahının bağlanmasına nail olub. Həmçinin Fətəli xan Mirzə Məhəmməd xanla yazılı razılaşma bağlayaraq, onun könüllü olaraq Quba xanlığından asıllığı qəbul etməsini təsdiqləyib [25, s.209]. Rusiya mənbələri bundan sonra xanlıqda siyasi hakimiyyətin tam olaraq Xədicə Bikə xanımın nəzarəti altına keçdiyini qeyd edir. Xanlıq Fətəli xana xərac verməklə yanaşı onun hərbi yürüşlərində də iştirak edirdi. Fətəli xan 1780-ci ildə Məlik Məhəmməd xanın oğlu Mirzə Məhəmməd Bakı xanı elan etmiş, Xədicə Bikə xanı isə qəyyum olmuşdu [3, s.236-248].

52-ci fondun 241 sayılı işin 15-ci vərəqində Ənzəlidən Bakıya gələn rus konsulu Tumanovskinin raportu saxlanılır. Raportda konsul Bakı xanı Məlik Məhəmməd xanın xanlıqda olmadığı dövrdə Xədicə Bikə xanımın onun yerinə xanlığı idarə etdiyini yazır. Üstəlik Tumanovski Xədicə Bikə xanımın Rusiyaya hörmətlə yaşadığını, İmperatritçanın təbəələrinə hər cür imtiyazları tanıdığını bildirir [10, s.15]. Lakin buna baxmayaraq, həmin Tumanovskinin yazdığına görə Bakı xanı Məlik Məhəmməd xan həyat yoldaşının bu siyasətini dəstəkləmirdi. O, Bakı limanına gələn rus tacirləri üzərinə əlavə vergilər qoyurdu. Bütün bunlardan narazılığını ifadə edən Rusiya hökuməti rus tacirlərinin hüquqlarını təmin etmək və onlara dəyən ziyanı ödəmək üçün 1781-ci ilin iyununda qraf Voynoviçin komandanlığı altında Bakıya hərbi ekspedisiya göndərdi. Ekspedisiya Bakını tutmalı, xanı hakimiyyətdən salmalı və 50 min rubl məbləğində kompensasiya almalı idi [16, s.45].

Yalnız Fətəli xanın işə qarışması nəticəsində Rusiyanın bu planının qarşısı alındı. 1782-ci il 13-26 avqust arasında onun qraf Voynoviçlə apardığı danışıqlar nəticəsində razılaşma əldə edildi. 52-ci fondun 288 sayılı işin 13-14-cü vərəqlərində Quba xanlığı ilə Rusiya imperiyası arasında imzalanan ticarət sazişi qorunur. Sazişdə deyilir ki, Fətəli xanın hakimiyyəti altında olan bütün ərazilərə - Dərbənd, Bakı, Salyana gedən Rusiya gəmilərinin yer aldığı yerlərə xəbər verilməlidir ki, oradakı xanın tabeliyində olan yerli nümayəndələr Rusiya təbəələrinin işlərinə qarışmasınlar [24, s.209].

Fətəli xanın Bakı şəhərinə xüsusi önəm verməsi və onun iqtisadi və hərbi potensialından istifadə etməsi daim Rusiya hökumətinin diqqətində olmuşdur. Belə ki, bölgə də olan Rusiya nümayəndələri imperator sarayına və Qafqaz korpusunun komandanı Pavel Potyomkinə yazdıqları raport və məktublarda bunu xüsusi vurğulayırdılar. Arxivin 52-ci fondunun 331 sayılı işinin 6 və 7-ci vərəqlərində Bakıda olan Rusiya hərbi gəmisinin kapitanı Lyalinin 1 iyun 1784-cü ildə Potyomkinə göndərdiyi raportda Fətəli xanın Bakı xanlığına münasibətini açıq-aydın görmək olar. Raportda Lyalin Fətəli xanın Salyana yürüşü zamanı Bakı xanlığından 500

nəfərlik qoşun toplanmasını yazır. Üstəlik raportda may ayının 4-də Fətəli xanın Osmanlı torpaqlarından gələn bir şəxsi Dağıstan ləzgilərinin yanına göndərmək üçün müşayiət məktubu ilə Bakı xanı II Mirzə Məhəmməd xanın hüzuruna yola saldığını bildirir [7, s. 6-7]. Raportdan aydın olur ki, Fətəli xan Bakı xanına xüsusi etibar edirmiş.

Arxiv sənədləri arasında Fətəli xanın 1789-cu ildə martın 22-də Bakıda bacısı Xədicə Bikənin yanında vəfat etdiyi haqda məlumatlar vardır. Qeyd edək ki, bundan beş il əvvəl 1784-cü ildə Məkkəyə ziyarətə gedərkən Bakı xanı Məlik Məhəmməd xan yolda vəfat etmişdi. Onun 13 yaşlı oğlu Mirzə Məhəmməd xan elan olunmuşdu. O, azyaşlı olduğundan xanlığı anası Xədicə Bikə idarə edirdi. Fətəli xanın ölümündən sonra isə Bakı xanlığında hakimiyyət uğrunda mübarizə başladı. Bu mübarizə xanlıqda bir neçə dəfə xanların dəyişməsi ilə yadda qaldı. Məhəmmədqulu xan, Hüseynqulu xan, II Mirzə Məhəmməd xan növbə ilə hakimiyyətə yiyələndilər. Arxivin 52-ci fondunun 286, 350, 366 sayılı işlərində bu siyasi mübarizəni əks etdirən xeyli sayda sənədlər vardır [18]. Qeyd edək ki, xanlıq bu daxili mübarizələrdən zəifləyərək Şamaxı xanlığından asılı vəziyyətə düşdü [28, s.17]. 1797-ci ildə uzun danışıqlardan sonra hakimiyyət yenidən Hüseynqulu xan və Mirzə Məhəmməd xan arasında bölündü [28, s.17]. İki yerə parçalanan Bakı xanlığı asanlıqla Şamaxılı Mustafa xanın təsiri altına düşdü. Hüseynqulu xan ona hər il "yüz iyirmi min rubla qədər mal və pulla" xərac ödəməyi öhdəsinə götürdü [28, s.20].

Arxivin 41-ci fondunda 1796-cı ildə qraf Valerian Zubovun komandanlığı ilə Rusiyanın Azərbaycana hərbi ekspansiyasının sənədləri qorunur. Bu sənədlər arasında V.Zubova imperator və saray tərəfindən verilən təlimatlar, ordunun təchizat sənədləri, rəsmi məktublaşma və qrafın səfər gündəliyi daxildir. Sənədlərdən Zubovun yürüş zamanı Bakı xanlığı üzərinə hücumu və istiladan sonra şəhər haqda məlumatlar almağa imkan verir. 846-cı fondun 16 sayılı siyahısının 2799 nömrəli işinin 1-7-ci vərəqlərindəki 1796-cı il 18 fevral tarixli 30 bənddən ibarət "General V.A.Zubova təlimat" sənədindən aydın olur ki, yürüş başlamamışdan öncə qraf Zubovun qarşısında məqsəd kimi ilk mərhələdə ələ keçiriləcək məntəqələr arasında Bakı şəhəri də qoyulmuşdu [20, s.327]. Bu səbəbdən Dərbənd və Qubanı ələ keçirdikdən sonra qraf V.Zubov mayın 24-də Bakıya doğru hərəkət etməyə başladı [19, s.13].

Sənədlərdən aydın olur ki, yürüşdən əvvəl 1796-cı il 19 fevral təlimatında Bakını tutduqdan sonra ona Bakı qalasını rus ordusunun əsas qərargahı kimi seçmək əmri verilmişdi. Çünki, imperator sarayı Bakıya xüsusi önəm verirdi. Bakı limanının böyüdülməsi və möhkəmləndirilməsi layihəsi hazırlanırdı [20, s.7-13]. Həmçinin burdan başlanan quru yolu da təhlükəsiz və əlverişli sayılırdı. Belə ki, Bakıdan başlayan quru yol Lənkəran, Ərdəbil, Sultaniyyə və Tehrandan keçərək

İsfahana daha sonra isə Fars körfəzi sahillərinə qədər uzanırdı [6, s.185]. Bu yolda xeyli sayda şirin su mənbələri və ordunu təchiz etmək üçün yem ehtiyatı mövcud idi. Lakin Zubov Bakıda ordunu təmin etmək və təbii şəraiti bəhanə edərək ordu ilə Yeni Şamaxıya yola düşmüşdü [26, s.7].

Bakı xanlığının işğalını əks etdirən sənədlər. RDHTA fondlarına Bakı xanlığının işğalını özündə əks etdirən xeyli sayda sənədlər daxildir. Bu sənədlərdən Rusiya ordusu tərəfindən xanlığın işğal prosesini ətraflı şəkildə izləmək mümkündür. XIX əsrin ilk ilindən Rusiya imperiyası Cənubi Qafqazı istila etməyi qarşısına əsas vəzifələrdən biri kimi qoymuşdu. Belə ki, son Rus-türk müharibəsində qalib gələn Rusiya imperiyası artıq Cənubi Qafqazda onunla mübarizə aparacaq yeganə rəqib kimi Qacar dövlətini görürdü. Belə ki, arxivin 846-cı fondunun 6165 sayılı işinin 53-cü vərəqində İmperator I Aleksandrın 1801-ci il sentyabrın 12-də Qafqazda rus ordusunun baş komandanı general-leytenant Karl Fyodroviç Knorringə reskripti saxlanılır. Reskripdə imperator baş komandana bölgədə Rusiya nüfuzunu yaymağı və İrəvan, Gəncə, Şəki, Şirvan, Bakı xanlıqlarının loyallığını təmin etməyi tapşırırdı. Sənədin mətnində ən diqqət çəkən məqamlardan biri imperatorun Bakı xanlığı ilə əlaqədar Karl Knorringə verdiyi tapşırıqdır. I Aleksandr Gürcüstana ordu ilə təchizatın təmin edilməsi məqsədilə Kür və Araz sahili ərazilərlə yanaşı, Bakının da nəzarətə alınmasını vacib amil hesab edirdi. Çünki, imperator sarayı ordunu və ağır topları Gürcüstana Qafqazın dağlıq ərazilərindən keçən yol ilə deyil, Həştərxandan Bakı limanı və Kür çayı vasitəsilə dənizdən çatdırılmasını daha məğbul sayırdı [21, s.53-56].

12 sentyabr 1801-ci ildə I Aleksandr Kartli-Kaxetiya çarlığını ləğv edən və Şərqi Gürcüstanı Rusiyaya birləşdirən gürcü xalqına ünvanlanan Manifest imzaladı. Gürcüstanı idarə etmək üçün Tiflisdə rus hərbiçiləri və mülki şəxslərdən ibarət Ali Hökumət yaradıldı. General Pavel Sisianov 1802-ci ildə Gürcüstanın qubernatoru təyin edildi. Sisianov qubernator vəzifəsi ilə yanaşı, həm də Cənubi Qafqazda rus ordusunun komandanı idi. Çar hökuməti Azərbaycan torpaqlarının işğalını ona tapşırırmışdı. 1804-cü ilin yanvarın 3-də Gəncə ilk işğal edilən Azərbaycan xanlığı oldu. Təchizat və Rusiyanın əsas əraziləri ilə rahat əlaqəni təmin etmək üçün knyaz Sisianov 1804-cü ildə Bakı limanını ələ keçirmək cəhdləri etdi [25, s. 60]. Lakin bu cəhdlər uğursuzluqla nəticələndi. Baş komandan Bakını işğal etmək üçün daha bir il gözləməli oldu.

Rusiya imperiyası Bakı xanlığının Qarabağ, Şamaxı və Şəki xanlıqları kimi onun himayəsini könüllü qəbul etməyəcəyini bildiyindən, ona qarşı hərbi əməliyyatlara başladı. 846-cı fondada olan 4258 sayılı sənədin 219-cu vərəqindəki general Pavel Sisianovun verdiyi əmrədən aydın olur ki, xanlığa qarşı hərbi ekspansiya iki istiqamətdən – quru və dənizdən edilib [22, s.219]. Belə ki, 1805-ci ilin aprelində Sisianov general İrinarx Zavalişinin komandanlığı ilə Xəzər donanmasını Bakının

tutulması üçün göndərib. 1805-ci il avqustun 12-də rus donanması Bakı buxtasına daxil olub. Rusların gəlməsi əhalini vahiməyə salıb. Həmin sənədin 206-cı vərəqi Sisianovun imperatora yazdığı məktubu özündə əks etdirir. Ordan bəlli olur ki, Sisianov şəhər əhalisinə və xana etibar etmir. Qeyd edək ki, şəhər əhalisi şəhəri tərk etsə də, Hüseynqulu xan ordusu ilə şəhəri qorumaq qərarına gəlir. Yuxarıda adı çəkilən fondun 6164 sayılı işinin 22-ci vərəqində olan Sisianovun raportundan xanın şəhərin müdafiəsini təşkil etdiyi və avqustun 13-də general Zavalişinin yanına onun gəlməsinin səbəbini öyrənmək üçün nümayəndə göndərdiyi haqda məlumat almaq mümkündür [23, s.22]. Orada İrinarx Zavalişinin nümayəndələrə Bakı xanının Sisianovla Şamaxı xanı Mustafa xanla imzalanmış sazişi tanımadığına görə gəldiklərini bildirildiyi yazılıb. Raportda Hüseynqulu xanın düşünmək üçün iki gün vaxt istədiyi və bu vaxtın ona verildiyi qeyd olunub. Avqustun 15-də Hüseynqulu xan şəhəri təslim etmək əmrinə tabe olmadığından, Rusiya gəmiləri Bakını top atəşinə tutmağa başladılar. Onlar həmçinin qurudan da hücum keçdilər. Lakin Bakının müdafiəçilərinin cəsarəti və sentyabrın 5-də Şeyxəli xanın köməyə gəlməsi general Zavalişinin geri çəkilməsinə səbəb oldu. Sentyabrın 9-da rus gəmiləri Bakı buxtasını tərk edib Sara adasına çəkildilər [23, s.29-30; 5, s.266].

Zavalişinin uğursuz yürüşündən qəzəblənən Pavel Sisianov 1805-ci il noyabrın 5-də Bakı üzərinə yerimək üçün Gəncədən yola çıxdı. 1806-cı il yanvarın 30-da Sisianov Bakıya çatdı. O, şəhəri itkisiz tutmaq məqsədilə Hüseynqulu xanla danışıqlara başlamaq qərarına gəldi. Qısa müddətli məktublaşmadan sonra öz gücünə arxayın olan Sisianov Hüseynqulu xanın asan təslim olacağına inandı. 1806-cı il fevralın 8-də knyaz Sisianov 200 nəfərin müşayiəti ilə Bakı qalasının yaxınlığında olan quyuya yaxınlaşdı. 846-cı fondun 6166 sayılı işinin 31-32-ci vərəqlərində orada olan generalın adyutantının raportunda bu barədə ətraflı məlumat var. Adyutant raportda məlumat verir ki, knyazı qarşılamaq və şəhərin simvolik açarlarını təqdim etmək üçün görüş yerinə şəhər ağsaqalları gəlmişdi. Lakin Sisianov şəhərin açarlarını onların yox, xanın özünün təqdim etməli olduğunu bildirərək açarları qəbul etməyib. Bakı xanı şəxsi mühafizəsi ilə ora gəldikdə isə Hüseynqulu xanı müşayiət edənlərdən iki nəfər açarlar təqdim edilən zaman gözlənilmədən knyaz Pavel Sisianovu və onun yanında olan knyaz Elizbar Eristovu qətlə yetirirlər [23, s.31].

6164 sayılı işin 3-cü vərəqində olan general İrinarx Zavalişinin raportunda general Sisianovun qətlinin tam təsviri verilir. Zavalişin Sisianovun qətlindən sonra onun başının kəsildiyi və qaladan çıxan çox saylı insanlar tərəfindən qarışıqlıq yaradılaraq, qalaya aparıldığını yazır [23, s.3]. Elə həmin sənəddən aydın olur ki, Sisianovun qətlindən yaranan qarmaqarışıqlıq və təchizatdakı problemlər üzündən general Zavalişin ordu ilə əvvəlcə Sara adasına, sonra isə ordan 1806-cı ilin martın sonunda Kizlyara çəkilir. O, raportunda Bakını tutmaq və Sisianovun qətlinə görə

intiqam almaq məqsədilə şəhəri tamamilə dağıtmaq təklifini də verir [23, s.4].

Bakının istila edilməməsindən narahat olan çar hökuməti 1806-cı ildə General Qriqori Qlazenapa Bakı limanını yaydan gec olmamaq şərti ilə tutmaq əmrini verdi. Həmçinin generala Hüseynqulu xanın ağır cəzalandırılması əmri də verilmişdi [14, s.224]. Rusların Bakı üzərinə yürüşü haqda məlumat alan Hüseynqulu xan Ağsuda qərargah quran Abbas Mirzənin yanına yola düşdü [13, s.18]. Rus ordusu Dərbənd və Qubanı işğal etdikdən sonra, Bakı üzərinə yürüşə başladı. Bu dəfə rus ordusuna general-anşef Sergey Bulqakov komandanlıq edirdi. Yuxarıda göstərilən sənədin 20-22-ci vərəqlərində Bulqakovun Bakı əhalisinə göndərdiyi müraciət əksini tapıb. Müraciətdə anşef-general şəhərin müqavimətsiz təslim olmağını təklif edirdi. Rus ordusunun yaxınlaşdığını görən Hüseynqulu xan şəhərdən qaçmaq məcburiyyətində qaldı. Oktyabr ayının 3-də rus ordusu şəhərə daxil oldu [13, s.19].

Bakı şəhərinin işğalı ilə Bakı xanlığının varlığına son qoyuldu. Rusiya hökuməti şəhəri özünün hərbi və iqtisadi mərkəzinə çevirdi. I Rusiya-Qacar və II Rusiya-Qacar müharibələri illərində şəhər rus ordusunun dəniz vasitəsilə əsas təchizat bazalarından biri oldu.

RDHTA-da Bakı xanlığı haqda məlumatlar bir də II Rusiya-Qacar müharibəsi dövrünə aiddir. Belə ki, 1826-cı il 16 iyulda Cənubi Qafqaza hücum edən Abbas Mirzənin ordusunda vaxtilə Cənuba qaçmaq məcburiyyətində qalan Azərbaycan xanları da vardı. 846-cı fondun 4294 sayılı işinin 25-ci vərəqindəki sənəddən məlum olur ki, Bakını tutmaq üçün Abbas Mirzə Hüseynqulu xanı 3 minlik süvari ilə şəhər üzərinə göndərmişdi. Hüseynqulu xan iyulun 26-da Kür çayı üzərindəki Cavad keçidində rusların Abşeron polkunu darmadağın etdi. Lakin Hüseynqulu xan bu uğurunun davamını gətirə bilmədi. Abbas Mirzə əsas diqqətini Qərb istiqaməti – Şuşa, Gəncə, Tiflis üzərinə yönəltdiyindən Bakını rusların əlindən almaq mümkün olmadı [1, s.294].

Nəticə. Bakı xanlığının tarixinin tədqiqində Rusiya mənbələri mühüm rol oynadığından, keçmiş imperiya arxivlərində olan məlumatlar dövrün tarixinin tam şəkildə tədqiq etməyə imkan verir. Şəhər XVIII əsrin ikinci yarısından Rusiya kimi bir gücün diqqətinə düşmüşdür. Bu səbəbdən Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı işğalçılıq planlarında Bakı xanlığının istilasını əsas məqsədlərdən biri idi. Bakı xanlığına olan münasibət Rusiya dövlətinin arxivlərində qorunan sənədlərdə əksini tapıb. Bu sənədlərin böyük hissəsi Rusiya dövlət hərbi tarix arxivində qorunur. Arxivdə olan sənədlər, digər tarixi mənbələrlə yanaşı tədqiqatçıların köməyinə gələrək, Bakı xanlığının tarixinin öyrənilməsinə və ümumi nəticələri tamamlamağa kömək edir [2, s.7]. Bu səbəbdən RDHTA-da saxlanılan müxtəlif növ sənədlər Bakı xanlığı və şəhərinin XVIII-XIX əsr tarixinin öyrənilməsində qiymətli mənbə xarakteri daşıyır. Şəhərin təkcə Azərbaycan üçün deyil, həmçinin bütün Qafqaz üçün hərbi, iqtisadi və siyasi əhəmiyyətinin bu dövrdə də davam etdiyini söyləməyə imkan verir.

Mənbələr və ədəbiyyat:

1. A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu. Elmi Arxivi. fond.1795. iş 4.
2. A.A.Bakıxanov adına TEİEA, fond 1796, iş 3.
3. A.A.Bakıxanov adına TEİEA, fond 1795, iş 1.
4. A.A.Bakıxanov adına TEİEA, fond 1795, iş 2.
5. Mustafazadə.T.T. Azərbaycan-Rusiya münasibətləri XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsrin əvvəllərində. Bakı, 2013.
6. Mustafazadə.T.T. Quba xanlığı. Bakı, 2005.
7. Rusiya Dövlət Hərbi Tarix Arxivi, fond 349, siyahı 3, iş, 3329, iş 3334, iş 3338, iş 3339, iş 3345.
8. RDHTA, fond 846, iş 22216.
9. RDHTA, fond 52, siyahı 1, iş 203.
10. RDHTA, fond 52, siyahı 1/194, iş 241.
11. RDHTA, fond 846, siyahı 1, iş 4567.
12. RDHTA, fond 349, siy., iş 3340.
13. RDHTA, fond 482, siyahı 1, iş 143.
14. RDHTA, fond 846, siyahı 1, iş 4258.
15. RDHTA, fond Кавк. Комитета, 1861-62 гг. iş. 228, 292-335, 292-335.
16. RDHTA, fond 52, siyahı 1/194, iş 33.
17. RDHTA, fond 52, siyahı 1, iş 331.
18. RDHTA, fond 52, 1/194, iş 286, iş 350, iş 366.
19. RDHTA, fond 846, siyahı 1, iş 6164.
20. RDHTA, fond 846, siyahı 1, iş 2801.
21. RDHTA, fond 846, siyahı 4, iş 6165, III hissə.
22. RDHTA, fond 846, siyahı 4, iş 4258, II hissə.
23. RDHTA, fond 846, siyahı 8, iş 6164, 1 hissə.
24. Абдуллаев Г.Б. Азербайджан в XIX веке и взаимоотношения его с Россией. Баку, 1965.
25. Искендерова. М.С. Бакинское ханство. Баку, 1999.
26. Мамедова.Г. О походе В.Зубова в Азербайджан в 1796 г. Баку, 2003.
27. Мамедова Г. Русские консулы об Азербайджане (20-60-е годы XVIII века). – Баку, 1989.
28. Мустафаев Дж. М. Северные ханства Азербайджана и Россия (конец XVIII —начало XIX вв.). Баку, 1989.
29. Россия и Азербайджанские ханства во второй половине XVIII-XIX веков (Сборник документов). Т.1 (1751-1775 гг.). Составитель Т.Т.Мустафазаде. Баку, 2018.
30. Россия и Азербайджанские ханства во второй половине XVIII-

- XIX веков (Сборник документов) Т.2 (1776-1800 гг.). Составитель Т.Т.Мустафазаде. Баку, 2020.
31. Российский государственный военно-исторический архив. Путеводитель: В 4-х т. Том 3. / Сост. Е.Н. Дмитроченкова, А.Л. Корнилаева, Н.Ю. Муравейникова, О.А. Пучкова, Л.Я. Сает, Н.Г. Снежко. Москва, 2008.
32. Саламзаде А.А. Архитектура Азербайджана XVI-XIX вв. Баку, 1964.
33. Фатуллаев-Фигаров Ш. Градостроительство и архитектура Азербайджана XIX –начала XX века. Ленинград. 1986.

Rovshan Mammadli
History of the city of Baku and the Khanate
in the documents of the Russian State Military Historical Archive

Summary

Keywords: *archive, plan, fund, army, city, fortress walls, occupation, khan*

The article is dedicated to the study of the Baku Khanate, which has a special place in the history of Azerbaijan, and the history of the city of Baku on the basis of archival materials of the XVIII and XIX centuries. The political and economic situation and geography of the Baku Khanate and the city in the mentioned period are studied on the basis of archival materials. It should be noted that the article was prepared on the basis of the documents of the funds of the Russian State Military Archives. Many documents reflecting the history of Baku khanate and city are preserved in the archive. Based on these documents, it is possible to get detailed information about Baku city, Baku Khanate, Absheron Peninsula. It is noted in the article that the materials in the funds of RSMHA, together with other sources of the period, allow to objectively illuminate the study of the history of the Baku Khanate and the city.

Ровшан Мамедли
История города Баку и ханства
в документах Российского государственного
военно-исторического архива

Резюме

Ключевые слова: *архив, план, фонд, армия, город, крепостные стены, оккупация, хан*

Статья посвящена изучению истории Бакинского ханства и города Баку, занимающего особое место в истории Азербайджана, на основе архивных

материалов XVIII и XIX веков. Политико-экономическое положение и география Бакинского ханства и города в указанный период изучаются на основе архивных материалов. Следует отметить, что статья подготовлена на основе документов фондов Российского государственного военного архива. В архиве сохранилось множество документов, отражающих историю Бакинского ханства и города. На основе этих документов можно получить подробную информацию о городе Баку, Бакинском ханстве и Апшеронском полуострове. В статье отмечается, что материалы в фондах РГВИА, в совокупности с другими источниками того периода, позволяют объективно осветить изучение истории Бакинского ханства и города.

Əli Fərhadov*

1940-cı illərin Sovet mətbuatında Cənubi Azərbaycan məsələsinə dair

UOT: 94 (479.24)

Açar sözlər: *sovet mətbuatı, "Kommunist" qəzeti, ADF, milli məsələlər, milli mədəniyyət*

Məqalədə 1940-cı illərin sovet mətbuatı, xüsusilə "Kommunist" qəzetinin materialları əsasında Cənubi Azərbaycanda milli, demokratik, azadlıq hərəkatına baxış, şah rejiminə qarşı xalqın mübarizəsi tarixi təqdim edilmişdir. Mövzu ilə bağlı Azərbaycan Demokratik Fırqəsinin (ADF) "Azərbaycan" qəzetinin materiallarından, dövrün tarixi ilə bağlı müxtəlif ədəbiyyatlardan istifadə edilmişdir. Mövzu ilə əlaqədar Q.Əliyevin tədqiqatlarında müəyyən araşdırmalar aparılsa da, bu, ancaq milli ədəbiyyat mövzusu ilə əlaqədar olmuşdur [7]. Məqalədə ilk dəfə olaraq sovet mətbuatı əsasında Cənubi Azərbaycanda ictimai-siyasi məsələlər kompleks şəkildə təqdim edilmişdir.

1941-ci ildə SSRİ öz sərhədlərini faşist Almaniyası ilə müttəfiq olan Pəhləvilərdən qorumaq üçün İrana hərbi müdaxilə etdi. Rza şah Pəhləvi hitlerpərəst siyasəti səbəbilə SSRİ-nin və Böyük Britaniyanın tələbi nəticəsində hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı, hakimiyyətə oğlu Məhəmmədrza gətirildi. Sovet ordusu İranın şimalını, ingilis ordusu cənub bölgəsini zəbt etdi. Moskvada nəşr olunan "Krasnaya zvezda" qəzeti yazırdı ki, Rza şah hakimiyyətə gəlmək üçün xalqı aldadaraq, monarxiya əvəzinə respublika quruluşunu quracağına, demokratik islahatlar aparacağına söz vermişdi. Onun hakimiyyətdən uzaqlaşdırılması İran xalqına zülm edən despotun ölkədə on illərlə davam edən hərbi polis rejiminə, diktaturasına son qoydu və bu, xalq tərəfindən məmnuniyyətlə qarşılandı. Rza şahın xalqı istismar edərək,

* Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Azərbaycan tarixinin elmi tədqiqi və təqdimi şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent ali_farhadov@yahoo.com

demokratik təsisatları məhv etməsi, qanunsuz olaraq, xalqı qarət etməsi hesabına ölkə daxili və xarici banklarda milyardlarla funt-sterlinq şəxsi pul hesabının olduğu qəzet tərəfindən vurğulanmışdı [47, c.4]. "Kommunist" qəzetində Rza şah istibdadı, onun Eşqi Mirzadə kimi tənqidçi yazarlara, şairlərə etdiyi zülm və istibdadı ifşa edilmişdi.

"Torpaq sovurmaq istəyirəm başıma bu gün,
Hardan alım o torpağı? İrani satdılar!" [7, s.111]

- deyərək imperializm dəstəkli şah istibdadından şikayət edən şair Eşqi 29 yaşında qətl edilmişdi.

1941-ci ildə Rza şah hakimiyyətdən getdikdən sonra həbsdən azad olan S.C. Pişəvəri Tehrandə "Ajr" qəzetinin redaktoru kimi fəaliyyətə başlayır və İran parlamentinə millətvəkili seçilir. Onun millət vəkilliyini şah hökuməti qəbul etməsə də, o, 3 sentyabr 1945-ci ildə Azərbaycan Demokrat Fırqəsini quraraq, fırqənin "Azərbaycan" qəzetini nəşr etməklə milli müstəqilliyə gedən yolu açır. S.C.Pişəvərinin ADF rəhbəri seçilməsində Sovet Azərbaycanının rəhbəri M.C.Bağirov böyük rol oynamış, o, S.C.Pişəvərini həm keçmiş kommunist, həm də "demokratik dairələrdə böyük nüfuzu və hörməti olan şəxs" kimi tövsiyə etmişdi [42, p.33].

S.C.Pişəvərinin böyük dövlətlərin xarici işlər nazirlərinə göndərdiyi müraciətində deyilirdi: "İranda beş milyon nüfusa malik olan biz azərbaycanlıların vəziyyəti daha təhəmmül edilməzdir. Biz bütün İranda həqiqi demokrasi üsulun bərpasının və Azərbaycan xalqına daxili azadlıq və muxtariyyət verilməsini, ümum məmləkətin adılanə qanunlarını gözləməklə bərabər, Azərbaycanın öz taleyini özü təyin etməsini istəyirik" [42, p.33]. Məhz sovet hökumətinin dəstəyi ilə 1945-ci ilin 12 dekabrında Təbrizdə Pişəvəri rəhbərliyində ADF hökuməti quruldu.

"Pravda" qəzeti yazırdı ki, İranda xalqın dördüdə birini təşkil edən Cənubi Azərbaycan əhalisi hər zaman müstəbid rejimlərə qarşı mücadilədə, məşrutə inqilabında və öz milli hüquqlarının müdafiəsi uğrunda aktiv mübarizə aparmışdır [43, c.3]. Lakin azadlığa gedən yol asan olmadı. "Kommunist" qəzetinin səhifələrində İran Xalq Partiyasının rəsmi orqanı olan "Rəhbər" və s. qəzetlərə istinadən İran irticaçılarının bölgələrdə demokratik təşkilatlara basqın təşkil etməsi, hökumətə və mülkədarlara etiraz edənlərə hücum edib qətl etmələri haqqında məqalələr nəşr olunmuşdu [18, s.4; 22, s.4]. Qəzetdə göstərilirdi ki, İran hökuməti düzgün olmayan yola düşmüşdür. İran xalqı üzərində hakim idarənin zülm etməsi, fikir azadlığına qarşı terrorçuluq, qəzetlərin kütləvi surətdə bağlanması, adamların həbsə alınması, təzyiq göstərilməsi davam etməkdədir [19, s.4]. Qəzet yazırdı ki, əgər İran hökuməti bu özbaşınalığa və qanunsuzluqlara son qoymasa, ölkədə kütləvi üsyanlar və etiraz aksiyaları təşkil ediləcək [22, s.4]. İran azərbaycanlılarının etiraz hərəkətinə ADF və sonralar ona birləşmiş İran Xalq Partiyasının Azərbaycan Komitəsi rəhbərlik edirdi. Əsl adı Urmiya olsa da, şahın şərəfinə Rizaiyyə adlanan şəhərdə "İran qoşunları

şəhərin ADF-yə rəğbət bəsləyən azərbaycanlı və erməni əhalisinə kütləvi surətdə divan tutur. Dinc əhali dəstə-dəstə aparılıb həbsə alınır və döyülüb güllələnir, əhaliyə evlərindən bayıra çıxmaq qadağan edilmişdir" [34, s.1]. Bu faciələr təkcə Urmiyada yox, İran Azərbaycanının bir çox bölgələrində icra olundu.

Sovet dəstəkli ADF fədailərinin və onlara yardım edən İran Xalq Partiyasının Azərbaycan Komitəsinin sayəsində Cənubi Azərbaycan Pəhləvi zülmündən azad edildi, milli hərəkət qələbə çaldı. ADF əleyhdarları bölgəni tərk etdi. Milli hökumətlə əməkdaşlıq etmək istəməyən bəzi irtica ruhlu məmurlar Tehrana yola düşdülər [16, s.1].

Təbriz şəhərində Milli Məclisə seçkilər 5 gün davam etdi. Bu qısa müddətdə Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin namizədlərinə verilən səs mərkəzi hökumətə həmişə verilən səsdən iki dəfə yarım artıq oldu. İran tarixində birinci dəfə olaraq qadınlar da seçkilərdə iştirak etdi [5, s.1].

İranda 1925-ci ildən hakimiyyətdə olmuş Pəhləvi monarxiyasına qarşı mübarizə olan 1945-1946-cı illərin "21 Azər" hərəkəti S.C.Pişəvərinin öz ifadəsi ilə desək, "İranın istiqlaliyyətini və bütövlüyünü hifz etməklə bərabər milli ehtiyaclarımızı aradan qaldırmaqda azad olmağı" qarşısına məqsəd qoymuşdu [42, p.33]. Çünki Pəhləvi hakimiyyəti qadınlı-kışili, nəinki Azərbaycan, heç İran xalqının da heç bir ictimai-siyasi, iqtisadi hüquqa malik olmasını istəmirdi [8, s.51, 53].

Sovet dəstəkli ADF-nin qələbəsi İran hökumətini BMT-yə sovetlərdən şikayət etməyə məcbur etdi. "İzvestiya" qəzeti yazırdı ki, 28 yanvar 1946-cı il tarixində BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasında çıxış edən sovet nümayəndə heyətinin rəhbəri A.Y. Vişinski Pəhləvi nümayəndə heyətinin etirazlarına cavab olaraq bildirmişdi ki, İran hakimiyyətindəki qeyri-demokratik, pozucu qüvvələr SSRİ-yə, o cümlədən Sovet Azərbaycanına qarşı düşmənçilik bəsləyir, diversiya və təxribatlar törətməyə çalışır, sovet ordusunun İrandakı mövcudluğunun səbəbi bu təhlükələrə qarşı özünü müdafiədir [44, c.5].

İran Baş naziri Ə.Qəvam ADF-dən qurtulmaq üçün Moskvanı ziyarət edib Stalinlə görüşdü. 1946-cı ilin fevral, mart aylarında Stalinlə görüşən Ə.Qəvam Stalinə İranda demokratikləşmə vədi və Şimali İran neftindən pay sözü verərək, onunla razılığa gəldi. Stalini qoşunları İrandan çıxartmağa razı saldı [45]. II Dünya müharibəsində SSRİ-nin qələbəsindən sonra Stalin İranın şimalındakı zəngin neft ehtiyatlarına sahib olmaq istəyirdi [10, s.13]. Ə.Qəvamın neft vədi və BMT-nin, ABŞ-in təzyiqləri Stalinin Cənubi Azərbaycandakı milli hərəkata yardımını dayandırdı.

İranın Baş naziri Ə.Qəvam tərəfindən 1946-cı ilin yayında İran Demokrat Partiyası yaradılmış, İranda demokratiyanın inkişafı naminə bütün mütərəqqi, demokratik qüvvələr ilə, o cümlədən SSRİ ilə normal münasibətlər qurulacağı, əməkdaşlıq ediləcəyi elan edilmişdi [48, c.4]. Ə.Qəvamın hələ Baş nazir olmamışdan qabaq dediyi - "Azərbaycandakı inqilabi hərəkətin, kütləvi narazılıqların səbəbi Rza şahın

istefasından sonra da ölkədə demokratik islahatların keçirilməməsi, vətəndaşlara konstitusiyaya haqlarının verilməməsidir" sözləri "Pravda" qəzetində təqdim edilmişdi [43, c.3]. "Azərbaycan" qəzeti də "Pravda"ya istinadən göstərirdi ki, Ə.Qəvamin başçılıq etdiyi yeni İran hökumətinin hər iki ölkə arasında xeyirxah qonşuluq münasibətləri qurmaq arzusu sovet qoşunlarının İrandan çıxarılması məsələsini müsbət həll etdi [38, s.3]. Lakin Ə.Qəvam hakimiyyətə gəldikdən sonra öz vədinə əməl etmədi.

1946-cı ilin yayında Məhəmmədrza şahın bacısı Əşrəf Pəhləvi də Moskvada SSRİ Xarici işlər naziri V.M.Molotovun müşayiəti ilə Stalinlə görüşmüşdü [50, c.1]. Ə.Pəhləvi bu görüşdə Pişəvəri hökumətini "kukla dövlət" adlandıraraq, onun Sovet – İran münasibətlərinə zərbə vuracağını bildirdi və Stalini ADF-yi qorumamağa razı saldı [46]. Stalinin razılığı ilə sovet ordusu Cənubi Azərbaycanı tərk etdikdən sonra Pəhləvi ordusu hücumla hazırlaşmağa başladı. Bu münasibətlə amerikalılar İran ordusuna 40 bombardman təyyarəsi vermişdi [20, s.1].

İran mətbuatına istinadən "Kommunist" qəzeti yazırdı ki, 1946-cı il dekabrın 7-də "hökumət təyyarəsi İran Azərbaycanı üzərində uçaraq vərəqələr tökmüş və bu vərəqələrdə əhalini hökumət qüvvələri ilə əməkdaşlıq etməyə, demokratik hökumət idarələrinə qarşı üsyan qaldırmağa, bunları işdən kənar etməyə, habelə vərəqələrdə "azğın və satqın" adlanan bütün demokratları asmağa və məhv etməyə çağırırmışdır" [13, s.1]. Cənubi Azərbaycanda İran parlament seçkilərinə hazırlıq məqsədilə Pəhləvi ordusu 12 dekabr 1946-cı il tarixində hücumla başladı və Güney Azərbaycan işğal edildi. ADF mənsublarının bir qismi başda S.C.Pişəvəri olmaqla Bakıya qaça bildi, digərləri isə separatçılıq ittihamı ilə kütləvi şəkildə həbs və qətl edildi. ADF-yə istinadən qəzet yazırdı ki, "Xalqımız öz işləri və hərəkətlərlə dəfələrlə sübut etmişdir ki, o, İranın azadlıq və istiqlaliyyətinin tərəfdarıdır. Azərbaycan heç bir zaman İranın qalan hissəsindən ayrılmaq istəməmişdir. Biz yalnız azadlığı boğmaq istəyən irticaçılara öz etirazımızı bildirmişik. Baş nazir Ə.Qəvamin əmri ilə bizə gələn İran hökumət qoşunlarının üzünə Azərbaycanın qapıları açıqdır. Lakin biz istərdik ki, Azərbaycanda seçkilər ən qısa müddətdə qurtarsın" [12, s.1].

Sovet ordusunun Cənubi Azərbaycanı tərk etməsindən sonra Ə.Qəvam taxdığı demokratlıq maskasını çıxarır, ADF-yə, İran zəhmətkeşlərinə qarşı repressiyalara başlayır, hətta Stalinlə olan neft anlaşmasından da imtina edərək, bu müqavilənin İranın xeyrinə olmadığını elan edir. Bu istiqamətdə ABŞ-ın siyasiləri ilə sıx əməkdaşlıq edən, onlara xidmətin müqabilində milyonlarla dollar qazanan Qəvamı sovet mətbuatı "dolların nökrəri" adlandırmışdı [49, c.2].

"Pravda" qəzeti İran mətbuatına istinadla ADF-nin məğlubiyyətindən sonra firqəyə mənsub mənsub yüzlərlə işçinin işdən qovulması və həbs edilməsi haqqında məlumat yaymışdı. ADF mənsubu işçilərin əvəzinə Ə.Qəvamin qurduğu İran Demokrat Partiyası üzvlərinin işə götürüldüyü bildirilmişdi [52, c.3].

"Pravda" qəzeti İran mətbuatına istinadla ADF-nin məğlubiyyətindən sonra firqənin inzibati binalarının dağıldığını, firqə işçilərinin kütləvi şəkildə həbs edildiyini bildirirdi. Həmçinin qəzetdə qeyd olunurdu ki, İran xalqı öz azadlığının və gələcək islahatların taleyindən, diktaturanın və soyğunçuluğun daha da möhkəmlənməsindən narahatdır [51, c.4].

"Kommunist" qəzeti İran mətbuatına istinadən yazırdı ki, ADF-nin süqutundan sonra bölgədə başlayan ictimai, iqtisadi inkişaf dayandırıldı. Süqutdan iki il sonra qəzet göstərirdi ki, "İran Azərbaycanında yoxsulluq hökm sürür. Ticarət və sənayedə durğunluq müşahidə edilir. Paltar, yemək almaq üçün vəsaiti olmayan minlərlə işsiz, həmçinin iflas olmuş kəndlilərin ağır vəziyyəti, hökumət idarələrinin hökm sürən özbaşınalığı nəticəsində daha da ağırlaşır. Vergi ağırlığı dözülməzdir. Hökumət məmurları özləri əhali arasında tiryək və içkini geniş yaymaqdadırlar. İran Azərbaycanında həkim, dərman yoxdur. Qızdırma, traxoma və başqa xəstəliklər geniş yayılmışdır. İran Azərbaycanında islahat vədlərindən başqa heç bir iş görülməmişdir" [15, s.4]. Nəşr olunmuş məqalələrdə göstərilirdi ki, on minlərlə insan işsiz olduğu üçün evsiz-eşiksiz qalıb [23, s.4], qış aylarında evsiz-eşiksiz küçələrdə qalanlar kütləvi şəkildə donub ölür [17, s.4; 24, s.4], insanlar iş tapa bilmir, etiraz edənlər isə ya həbs, ya sürgün edilir [14, s.4]. Milli Hökumətin süqutundan sonra bütün İranda demokratik mətbuat, o cümlədən ADF-nin "Azərbaycan" qəzeti bağlandı [25, s.1]. "Azərbaycan" qəzeti Bakıya köçən ADF mənsubları tərəfindən burada nəşr edilməyə davam etdi. İranda demokratik hərəkət bəzən gizli fəaliyyət göstərən İran Xalq Partiyası tərəfindən davam etdirildi. İran Xalq Partiyasının rəhbəri Reza Radmanəş öz çıxışlarında İranın tərəqqipərvər ictimaiyyətini hökumət orqanlarının özbaşınalığına və İranın qanuni, konstitusiya azadlıqlarına qəsd edilməsinə qarşı qəti etiraz etməyə və mübarizə aparmağa çağırırdı [21, s.3]. İran Xalq Partiyasının demokratik hərəkətdəki müsbət rolunu vurğulayan S.C.Pişəvəri də qeyd etmişdi ki, partiyanın "Rəhbər", "Zəfər" və s. demokratik istiqamətli qəzetləri Cənubi Azərbaycandakı milli hərəkətin sütunlarından biridir və onlara təşəkkür etməliyik [9, s.2].

C.Pişəvərinin təsis etdiyi Azərbaycan Demokrat Firqəsinin və Milli Hökumətin orqanı [42, p.33] olan "Azərbaycan" qəzeti milli əsaslara söykənirdi. Qəzetin rəsmi dilinin Azərbaycan dili olduğunu vurğulayan və yazıçıları bu məsul işə ciddi yanaşmağa dəvət edən S.C.Pişəvəri yazırdı: "Ruznaməmiz ("Azərbaycan" qəzeti) Azərbaycan dilinə artıq əhəmiyyət verəcəkdir. Bizim dilimiz düşmənlərin boş iddialarına baxmayaraq çox geniş və zəngin bir dildir. Azərbaycan yazıçıları qəbul etdikləri bu çətin və ağır vəzifəni iman və əqidə ilə ifa etməklə dilimizin gözəlliyini və onun tərəqqi və təkamülünü təmin edəcəklərinə bizim ciddi imanımız vardır" [42, p.34]. "Azərbaycan" qəzetində Qacarlar və Pəhləvilər dövrünün Azərbaycan tarixinin və mədəniyyətinin araşdırılması, şah rejiminə qarşı mübarizə əsas yerlərdən birini tutur.

Sovet Ordusunun İrana hərbi müdaxiləsi zamanı bir çox Sovet Azərbaycanı ziyalısı da hərbcilərlə birlikdə Cənubi Azərbaycana gəldi. Onlar burada siyasi iş aparır, xalqı Pəhləvilərə qarşı maarifləndirir, mübarizəyə hazırlayırdılar. Belə ziyalılardan M.İbrahimovu, C.Xəndanı, M.Hüseyni, S.Rüstəmi, R.Rzanı və s. göstərmək olar [7, s.101]. Bu ziyalılar cənubda milli mətbuatın, milli mədəniyyətin inkişafında müsbət rol oynadılar, Təbrizdəki sovet hərbi kontingentinin orqanı olan "Vətən yolunda" qəzetinin vasitəsilə Sovet Azərbaycanı mədəniyyətini cənubda tanıtdılar, milli maarifçiliyə xidmət etdilər. "Vətən yolunda" qəzetində Cənubi Azərbaycan ziyalılarının sovet quruluşunu, sovet ordusunu mədh edən əsərləri, fikirləri təqdim edilirdi [26, s.2].

"Kommunist" qəzeti cənublu soydaşlarımızın elm və təhsil, mədəniyyət, maarifçilik problemlərinə, bu problemlərin həlli mövzusunda məqalələrə geniş yer ayırırdı. Qəzetdə güneyli şair və yazarların əsərlərinə tez-tez yer verilirdi. Məhəmməd Biriya, Balas Azəroğlu, Əli Tudə, İbrahim Zakir, Aşıq Hüseyn Cavan, Hökumə Bil-luri, Mədinə Gülgün və s. şairlərimizin, yazarlarımızın haqqında məlumat verilir, onların ictimai-siyasi, həm milli mədəni-maarifçilik və azadlıq, beynəlmiləçilik, həm də sosial problemlərin ifşası istiqamətində şeirləri, hekayələri dərc olunurdu. Bu şeirlərdə vətənpərvərlik, milli azadlıq, işğalçı şah rejiminə nifrət, ADF-in süqutundan sonra isə şimala mühacirət etdikləri üçün güney həsrəti əsas yer tutur.

Pişəvəri hökumətinin maarif naziri olmuş M.Biriyanın dərc olunmuş "Mən ağ-laram, gülər o" şeirində Cənubi Azərbaycan ilə Şimali Azərbaycanı müqayisə edir və "mən ağlaram, gülər o" deyərək ikiye bölünmüş xalqın bir yanda sevinc, digər yanda qəm gördüyünü belə bildirir:

"İkimiz də bir hörmətli ananın,

Qucağında mən ağlaram, gülər o" [2, s.2].

Cəfər Xəndanın "Məhəmməd Biriya" məqaləsi Cənubi Azərbaycanda yaşayıb-yaradan Məhəmməd Biriyanın yaradıcılığından bəhs edir. 1918-ci ildə Təbrizdə anadan olan şair bütün varlığı ilə xalqına bağlı olmuş, onu azadlıq uğrunda mübarizədə alovlu şeirləri ilə birliyə səsləmişdir [41, s.3]. B.Azəroğlunun "Azərbaycan" şeirində Azərbaycanın tarixən qəhrəmanlar yurdu olmasından, 1920-ci ilin aprelində yeni yaranan Sovet Azərbaycanında gedən inkişaf, Şimali Azərbaycanda gedən quruculuq işləri vəsf edilir. B.Azəroğlu belə yazırdı:

"Bilsinlər əyilməz o şah vüqarın,

Gözündə heç zaman qəsbkarların.

Gündüz günəşisən bizim diyarın,

Qaranlıq gecənin çırağı sənsən" [1, s.3].

Aşıq Hüseyn Cavanın "Getmə" qoşması sovet ordusuna ithaf edilib. Məlumdur ki, 1945-ci ildə Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatını dəstəkləyən İran ərazisindəki sovet ordu birləşmələri bir müddət sonra əsgərlərinə geri çəkilmək

haqqında göstəriş verir. Aşıq bu hadisədən təsirlənərək duyğularını dilə gətirir:

"Hüseynəm, mən sənsiz necə dözərəm,
Gecə-gündüz fərağında gəzərəm.
Mənə əl qaldırsa düşmə, əzərəm,
Sən mənə öyrətdin bu halı, getmə" [3, s.2].

Əmin Sadiqin "Füqərə şairi" adlı məqaləsi Həmmal təxəllüsü ilə yazan şair Bayraməli Abbaszadənin həyat və yaradıcılığına həsr edilib. Həmmal 1869-cu ildə Cənubi Azərbaycanın Sərab mahalının Günnü kəndində anadan olub. Atası Abbas xan rəncbəri olmuş və çox ağır həyat keçirmişdir. Ailəsinin yalnız bir qarın çörəyə xan üçün işləməsi Bayraməli Abbaszadədə zülmə, əsarətə qarşı nifrət oyadır. Cənubi Azərbaycanın xalq qəhrəmanı Səttarxanın rəhbərliyi ilə milli qurtuluş hərəkatı başlayanda Bayraməli Təbrizə gələrək fədailərə qoşulur. Şair Təbrizdə yaşayaraq Qafqazdan göndərilən inqilabi ədəbiyyatla tanış olur, Sabirin əsərlərini sevə-sevə oxuyur. 1909-cu ilin axırlarında Bakıya köçən Bayraməli Abbaszadə Mirzə Ələkbər Sabirlə şəxsən tanış olur, onun vasitəsilə "Molla Nəsrəddin" jurnalının redaksiyasını tanıyır. Arabir jurnalda şeirlərini çap etdirir. Səttarxan hərəkatından sonra 1917-1920-ci illərdə Seyid Məhəmməd Xiyabaninin rəhbərliyi ilə azadlıq hərəkatı Cənubi Azərbaycanda demokratik hökumətin yaradılmasına səbəb olur. Rza şah Pəhləvi irticası bu dəfə də milli azadlıq hərəkatını boğur. Həmmal (Bayraməli Abbaszadə) həmin vaxtlarda həmyerlilərini təslim olmamağa, mübarizəni davam etdirməyə çağırır:

"Qoyma mehtər başında tac olsun,
Füqəralar həmişə ac olsun,
Parçala xətti, qoy tarac olsun,
Qoy onun dərdi laələc olsun" [35, s.2].

Öz taleyindən şikayətlənən şair yoldaşlarına, qardaşına, bacısına həsrət qaldığını dilə gətirir:

"Müntəzirdir gözüm İranda qalan qardaşıma,
Töküb İranın o xan zadələri kül başıma.
Həsrətim bir neçə müddətdir bacı-qardaşıma,
Töküb İranın o xan zadələri kül başıma" [35, s.2].

Həmmalın yaradıcılığı Cənubi Azərbaycanda məşrutə (konstitusiyaya-Ə.F.) hərəkatı ilə sıx bağlı olmuşdur. Həmmal bir zamanlar iştirakçısı olmuş bu hərəkatı daim yaxından izləmiş, onunla yaşamış və şəninə şeirlər həsr etmişdir. Şair 1926-cı ildə vəfat etmişdir [7, s.109].

Osman Sarıvəllinin "Birinci dərs" şeirində Təbriz məktəbində ana dilindəki ilk dərstdən qürur hissi keçirən xalqın sonsuz fərəhindən söhbət açılır. Müəllim ilk dərstdə şagirdə "Azad şəkildə lövhəyə bir söz yaz" deyir. Şagird "vətən" və "ana" sözlərini yazır. İranda o vaxta qədər Azərbaycan dilində tədrisə icazə verilmirdi.

Lakin Cənubi Azərbaycanda Milli hökumətin qurulması xalqımızın öz ana dilində tədrisinə şərait yaradır:

“Şahın şəkli yoxdur, divarə bax bir,
İndi Səttərxandır seyr edən bizi.
Əziz körpələri görüb sevinir,
Nizami, Füzuli, Saib Təbrizi.
Müəllim şagirdə dedi inamla:
Gəl yaz, söz azaddır indi ölkədə!” [37, s.3].

Cəfər Xəndanın “İran Azərbaycan yazıçıları Stalin Konstitusiyası haqqında” məqaləsində Cənubi Azərbaycan şairlərinin şeirlərindən nümunələr gətirir. Onların sovet konstitusiyasını yüksək qiymətləndirdiklərini, ölkə rəhbərinə məhəbbətlərini ifadə edir. Məhəmməd Biriya, Əli Fitrət, Mir Mehdi Etimad, Mir Mehdi Çavuşı, Əli Tudə, Aşıq Hüseyn Cavan və başqalarının yaradıcılığından gətirilən nümunələr Cənubi Azərbaycanda milli ruhun oyanışına, zülmə, əsarətə qarşı çağırış idi:

“Bəlkə yetişim mən də, ata, şanlı vüsala,
Həsərlə daha baxmayım heç səmti-Şimala” [40, s.4].

C.Xəndanın bu məqaləsi “Təbriz şairlər məclisi” adından Stalinə yazılan bir müraciətlə yekunlaşır:

“Sayəndə sənin çatdı bu eşq əhli vüsala,
Bir də bilirik batmayacaq dərdə, məlalə” [40, s.4].

Cəfər Xəndanın Mirzə Əli Möcüz Şəbüstərinin vəfatının 20 illiyi ilə əlaqədar yazdığı “Cənubi Azərbaycanın xalq şairi” adlı məqaləsində şairin yaradıcılığından və üzləşdiyi təzyiq və təqiblərdən danışılır. Yoxsul bir ailədə anadan olmuş şair dövrünün eybəcərliklərini, xalqın düçar olduğu mərhumiyyətləri, yalnız inqilab yolu ilə azadlıq və istiqlala qovuşmağın mümkünlüyünü var səsi ilə bəyan edirdi. Onun satiraları ilan oynadan, fala baxan, cadugərlik edən “xırda” adamlardan tutmuş Amerika, İngiltərə, Almaniya imperialistlərinin siyasi diplomatları və İran şahına qədər bütün mürtəce qüvvələri amansız surətdə ifşa edirdi:

“Əlac yoxdur bizə şeyxdən, nə də şahdan,
Vəkildən üz əlini, çünki mülkədar odur!” [7, s.112].

Məmməd Rahimin “Balas Azəroğlu” məqaləsi Cənubi Azərbaycanda yetişən müasir şair haqqında məlumat verir. Balas Azəroğlu yaradıcılığını təhlil edən müəllif onun əsərlərində hüzn və ələmin xalqın kədəri olduğu qənaətinə gəlir [30, s.3].

M.Rahimin “Durna” şeirində ikiye bölünməkdən, ayrılıqdan hicran dərdi çəkən Azərbaycan millətinin bu faciəsinə tezliklə son qoulacağına ümid bəslənilir və şair köç edən durnaya belə deyirdi:

“Çəkilib sinəmə zülm əliylə dağ,
Nədir bu əsarət, nədir bu firaq?” [32, s.3].

M.Rahimin “Arazın şikayəti” şeirində Azərbaycanı ayıranın Araz yox, şah

rejimi olduğu qeyd edilir və şair belə yazır:

"Bir zaman tufanlar keçdi başından,

Səni ayırdılar öz qardaşından.

Mənmi səbəb oldum?

Dedim: Yox, Araz...

Məgər mənmi dedim Rza şaha: dur,

Azəri yurduna sən də qan uddur?" [29, s.3].

M.Rahimin "Cənublu qardaşlarıma" şeirində isə xalqın ağır vəziyyəti, etirazçıların zülm görməsi, zindanlara atılması təsvir edilir və şair belə deyir:

"Dedin qanun hanı, ədalət hanı?

Gülüb göstərdilər sənə zindanı.

Sən torpaq istədin, qəbir verdilər,

Küllük eylədilər gülüstanını".

Şair bu zülmün bir gün bitəcəyini bildirir və yazır ki, mənim "millətim, hüriyyətim var!" [31, s.2].

Cənubi Azərbaycan şairlərinə qayğı göstərən "Kommunist" qəzeti Əli Tudə yaradıcılığına diqqəti çəkir. İlyas Əfəndiyev "Əli Tudə" məqaləsində şairin yaradıcılığı haqqında yazır: "Rza şah istibdadının heybətli gecələri onun da körpə qəlbi-ni dəhşət və izzətlərlə doldurmuşdu. İran sərdabələrində can verən anaların qara baxtı, zavod-fabriklərdə "qızıl qönçələr" toxuyan qadınların vahiməli mahnıları onu şair etdi! O, yaralı vətən torpağının böyük dərdi ilə alışıb yanan bir fədai oldu [7, s.110]. Əli Tudə yazırdı:

"Nədir hüsnündəki bu sis, bu duman,

Neçin danışmırsan, neçin gülmürsən?!

Məni düşündürən, məni güldürən,

Məni şair edən sən deyilmisən?" [6, s.3].

Cənubi Azərbaycandakı milli azadlıq hərəkatı İ.Əfəndiyevin "Xəncər" hekayəsində bədii dillə qələmə alınmışdı. Hekayədə göstərilirdi ki, Milli Hökumətin qurulmasından sonra bütün ictimai-siyasi sahələrdə rəsmi dil Azərbaycan dili olmuşdu və xalq Milli Hökumət, Azərbaycan sözlərini dəfələrlə təkrarlamaqdan zövq alır, bu sözlərlə fəxr edirdilər [7, s.102]. Ə.Məmmədخانlının "Qızıl qönçələr" hekayəsində Milli Hökumətin squtundan sonra Cənubi Azərbaycan əhalisinin yenidən Pəhləvi zülmünə düşər olması, yoxsullaşması, işsizlikdən əziyyət çəkməsi problemləri bədii dillə qələmə alınmışdır. Bu zülmün nə vaxtsa bitəcəyini bildirən yazar əsərinin sonunda qeyd edirdi ki, "Yox, qiyamətə qədər bu cür davam edə bilməz. O gün gələcəkdir. Günəş doğacaq, qönçələr açılacaqdır" [27, s.3].

İsrafil Nəzərovun ərdebilli fədai, şair İbrahim Zakir haqqında məqaləsi də "Kommunist" qəzetində yer alır [28, s.3]. Şair Nigar Rəfibəylinin "Hökumə Billurı" adlı məqaləsi "İran Azərbaycanının müasir şairləri" rubrikası altında verilmişdir.

Məqalədə bildirilir ki, Hökumə Billuri dəmirçi ailəsində anadan olmuş, hələ kiçik yaşlarından zülmə, istibdada qarşı mübariz ruhlu şeirlər yazmışdır. On yeddi-on səkkiz yaşları olanda xalqının nə qədər ağır zülmərə mübtəla olduğunu daha aydın görür və dərk edir. O, şeirlərinin birində belə yazırdı:

"Neynirik İrani biz, əgər Azəristan olmasa,
Can nə lazımdır bizə Azər gülüstan olmasa.
Şad olammaz bu könül, bilməz ki, rahatlıq nədir,
Ta ki Azər məskənim Şərq ilə şad olmasa" [33, s.4].

Kamran Məmmədovun "Vətənpərvər şair" məqaləsi Cənubi Azərbaycan şairlərindən olan Mirzə Əli Möcüzün həyat və fəaliyyəti haqqında Qulam Məmmədlinin çapa hazırladığı kitabdan bəhs edir. Məqalədə diqqətə çatdırılır ki, Mirzəli Möcüz 1873-cü ildə Təbrizin şimali-qərbindəki Şəbüstər qəsəbəsində anadan olmuşdur. 16 yaşından yetim qalan şair bir müddət yad ölkələrdə yaşadıqdan sonra vətənə qayıdır. XX əsrin Cənubi Azərbaycan şairləri içərisində özünəməxsus görkəmli yer tutan Mirzəli Möcüz hər şeydən əvvəl vətənpərvər bir şair idi. O, vətəni Azərbaycanı və doğma ana dilini sonsuz məhəbbətlə sevmişdir.

"Nə yatıbsan, ayıl, ey milləti-biçarə, ayıl,
Sətir axır vətəni düşməyə əyani-vətən" [7, s.111].

"Kommunist" qəzetinin 1949-cu il dekabr nömrələrində nəşr olunan Mirzə İbrahimovun "İki həyat" hekayəsi II Dünya müharibəsindən sonra Sovet Azərbaycanda işıqlı sosializm həyatı və Milli hökumətin süqutundan sonra Cənubi Azərbaycandakı acınacaqlı vəziyyətdən bəhs edir, onların fərqli taleyi müqayisə edilir. Sovet zəhmətkeşinin adı dillərdə dolaşır. Bütün ölkə onun qəhrəmanlığına heyran qalır, "əhsən" deyir. Güneyli soydaşımız isə İran rejiminin zülm və istibdad girdabında əzilən xalq nümayəndələrindən biridir [7, s.112]. M.İbrahimovun cənub həyatından bəhs edən "Nakam məhəbbət" romanından bir parça [11, s.3], "Gələcək gün" romanı haqqında məqalə qəzetdə nəşr edilmişdi. Yazıçı qeyd edirdi ki, İranın gələcəyi kəndli və fəhlə sinfinin ittifaqından, birgə mübarizəsindən asılıdır və sovetlərin azadlıq günəşi onu aydınladacaqdır [4, s.3]. Yazıçı bildirirdi ki, "təbrizlilər ac-susuz qalar, amma onların şərəf və heysiyyətinə toxunmaq olmaz" [7, s.107].

"Kommunist" qəzetində cənubda milli teatr məsələlərinə də geniş yer verir və yazırdı ki, Təbrizdəki Sovet Mədəniyyət Evinin teatr heyəti bu yaxın günlərdə İran Azərbaycanının şəhər və kəndlərinə etdiyi bir aylıq səfərdən qayıtmışdır. Bu səfərdən məqsəd əhaliyə bədii xidmət göstərmək idi. Qastrol Azərbaycan xalqının öz azadlıq və milli hüququ uğrunda apardıqları mübarizə ilə bir vaxta düşdüyündən xalqın mübarizə ruhunun qüvvətlənməsinə böyük təsir etmişdir. Tamaşaçıların hamısı öz ana dillərində bu qədər böyük və qiymətli tamaşalar ("Sevil" və s.) gördükləri üçün sevinirdilər. Artistlərin bu gəlişi İran əhalisi və sovet xalqları arasındakı qardaşlığı möhkəmləndirir. Tamaşaçılar deyirdi ki, keçmişdə teatr dəstələri təşkil

olunmuşdu. Rza şah irticası bu dəstələri yığışdırdı. Hazırda Tehrandan maarif və zarətimdən alınan təlimatda bizə ancaq fars dilində və padşahlıq sülaləsini tərifləyən tamaşalar göstərilməsinə icazə verilir. Ana dilimizdə bu cür tamaşalar verən qüvvətli bir dəstəni görəndə ürəyimiz açılır. Biz sovet xalqını və Qızıl Ordunu çox sevirik. Qızıl Ordu burada olduğu müddətdə biz mədəniyyətə çox tərəqqi etmişik. Təbriz teatrının qastrolu həqiqətən Sovet Azərbaycanı ədəbiyyat və incəsənətinin bir nümayişi olmuşdur. Tamaşaçıları Azərbaycanın böyük simaları Nizami, Füzuli, Vəqif, Sabir, Abbas Səhhət kimi klassiklər, Süleyman Sani, Cəfər Cabbarlı, Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm, Rəsul Rza və s. müasir sovet yazıçılarının yaradıcılığı ilə tanış olmuşdular [36, s.3]. Təbriz Mədəniyyət Evinin teatr heyəti tərəfindən "Arşın mal alan", "Məşədi İbad", "Əsli və Kərəm", "Hacı Qara", "Sevil" və s. pyeslər tamaşaya qoyulmuşdu. Teatr heyəti qeyd edirdi ki, öz fəaliyyətlərində Sovet Azərbaycanını nümunə götürürlər və Azərbaycan dilində tamaşalar verməklə tamaşaçıların rəğbətini qazanmaq istəyirlər [39, s.4].

Son olaraq deyə bilərik ki, 1945-146-cı illərdə cənubda cəmi bir il fəaliyyət göstərmiş Milli Hökumət məğlub olsa da, onun fəaliyyəti, milli mədəniyyətdə oynadığı rol və güneyli ziyalıların yaradıcılığı sovet mətbuatında təbliğ edilib yaşadılmışdır. "Kommunist" qəzetində Ə.Tudə, B.Azəroğlu, H.Billuri, M.Gülgün kimi cənublu şairlərin əsərlərinin təqdimi, M.İbrahimov, N.Rəfibəyli, C.Xəndan kimi şair və yazarların güney mədəniyyətini təbliği Cənubi Azərbaycan həqiqətlərinin oxuculara çatdırılmasında mühüm rol oynamışdır. Sovet mətbuatı Cənubi Azərbaycanda milli şüurun, milli mədəniyyətin inkişafına böyük təkan vermişdir. "Pravda", "İzvestiya", "Kommunist" və s. sovet qəzetlərinin tədqiqi Pəhləvilər dövründə İranda milli məsələləri, xüsusilə cənubda milli hərəkəti, Sovet-İran münasibətlərini araşdırmaq baxımından əhəmiyyətli və vacibdir. Pəhləvilərin faşist, şovinist millətçi siyasəti qeyri-farsların, xüsusilə azərbaycanlıların öz milli-mədəni haqları, milli muxtariyyətləri uğrunda mübarizə aparmalarına, nəticədə bir çox qanlı münaqişələrin, qırğınların baş verməsinə səbəb olmuşdur. Sovet qəzetlərinin materiallarından da aydın olur ki, İranda bu milli problemlərə ADF-nin birləşdirici siyasəti nəticəsində son qoyulsa da, Pəhləvilərin milli muxtariyyətləri məhv etməsi ilə bu siyasət iflasa uğramışdır. İran xalqlarını zülm və diktatura yolu ilə əzən Pəhləvi iqtidarı isə ancaq xalqın nifrətini qazanmışdı. Pəhləvi hakimiyyəti özünün hərbi qüdrətinə və Qərb imperialistləri tərəfindən dəstəklənməsinə baxmayaraq sonunda xalqın tələbi ilə hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmış və məhv edilmişdir. Sovet mətbuatı ilə yanaşı S.C.Pişəvəri irsinin, "Azərbaycan" qəzetinin tədqiqi və araşdırılması təkcə Pəhləvilər dövründəki tarixi-mədəni, publisistik, maarifçilik məsələlərini deyil, həm də Cənubi Azərbaycan əhalisinin demokratik xalq hərəkətindəki rolunu, milli azadlıq və mübarizə yolunu tədqiq etmək və təbliğ etmək baxımından əhəmiyyətli və vacibdir. Bu sahədə tədqiqatların, araşdırmaların aparılması tədqiqatçıların qarşısında duran əsas məsələlərdən biridir.

Mənbələr və ədəbiyyat:

1. Azəroğlu. Azərbaycan // "Kommunist", 13 may 1945.
2. Biriya M. Mən ağlaram, gülər o // "Kommunist", 23 oktyabr 1945.
3. Cavan A.H. Getmə // "Kommunist", 12 may 1946.
4. Cəfər M. Gələcək gün romanı haqqında // "Kommunist", 25 avqust 1948.
5. Çernişev V. Arazın o tayında // "Kommunist", 21 dekabr 1945.
6. Əfəndiyev İ. Əli Tudə // "Kommunist", 17 yanvar 1948.
7. Əliyev Q. Cənubi Azərbaycan mövzusu "Kommunist" qəzetində (1945-1959) // Risalə, № 2 (19), 2020.
8. Fərhadov Ə. Cənubi Azərbaycanda qadın məsələsi: "Azərbaycan" qəzetinin (1947-1949) materialları əsasında // Dünya İnsan Bilimleri Dergisi, 2024, № 1.
9. Firqəmizin bir illik bayramı münasibətilə dövlət teatrı salonunda ağayi Pişəvərinin nitqi // "Azərbaycan", 5 sentyabr 1946.
10. Həsənlı C.P. Güney Azərbaycan: Tehran-Bakı-Moskva arasında (1939-1945). Bakı, 1998.
11. İbrahimov M. Azəroğlu ("Nakam məhəbbət" romanından bir parça) // "Kommunist", 27 fevral 1946.
12. İran Azərbaycanı Demokrat Partiyası Mərkəzi Komitəsinin əhaliyə bəyannaməsi // "Kommunist", 13 dekabr 1946.
13. İran Azərbaycanına qarşı İran hökumətinin yeni tədbirləri // "Kommunist", 13 dekabr 1946.
14. İran Azərbaycanında həbslər // "Kommunist", 8 yanvar 1949.
15. İran Azərbaycanında vəziyyət // "Kommunist", 13 dekabr 1947.
16. İran Azərbaycanındakı vəziyyətə dair // "Kommunist", 21 dekabr 1945.
17. İran əhalisinin ağır vəziyyəti // "Kommunist", 8 yanvar 1949.
18. İran irticaçılarının demokratik təşkilatlara basqın etməsi // "Kommunist", 19 avqust 1945.
19. İran qəzetləri Həkimı hökumətini tənqid edirlər // "Kommunist", 6 yanvar 1946.
20. İran ordusuna amerıkan bombardman təyyarələri verilməsi // "Kommunist", 13 dekabr 1946.
21. İran Xalq Partiyası Baş katibinin çıxışı // "Kommunist", 14 dekabr 1948.
22. İranda baş verən hadisələr // "Kommunist", 21 avqust 1945.
23. İranda fəhlələr ağır vəziyyətdə // "Kommunist", 8 yanvar 1949.
24. İranda soyuqlar // "Kommunist", 8 yanvar 1949.
25. İranda tərəqqipərvər qəzetlərin bağlanması və mürtəcə qəzetlərin açılması // "Kommunist", 13 dekabr 1946.

26. İranın və Cənubi Azərbaycanın görkəmli adamları Qızıl Ordunu təbrik edirlər // "Vətən yolunda", 22 iyun 1945.
27. Məmmədخانlı Ə. Qızıl qönçələr // "Kommunist", 19 avqust 1945.
28. Nəzərov İ. İbrahim Zakir // "Kommunist", 28 yanvar 1948.
29. Rahim M. Arazın şikayəti // "Kommunist", 15 noyabr 1947.
30. Rahim M. Balas Azəroğlu // "Kommunist", 12 dekabr 1947.
31. Rahim M. Cənublu qardaşlarıma // "Kommunist", 29 sentyabr 1945.
32. Rahim M. Durna (Təbriz şəirləri dəftərindən) // "Kommunist", 21 avqust 1945.
33. Rəfibəyli N. Hökumə Billuri // "Kommunist", 28 fevral 1948.
34. Rizaiyyədə İran hərbiçilərinin azgınlığı // "Kommunist", 21 dekabr 1945.
35. Sadıq Ə. Füqəra şairi // "Kommunist", 26 iyun 1946.
36. Sadıq Ə. Təbriz teatrının qastrolu // "Kommunist", 15 dekabr 1945.
37. Sarıvəlli O. Birinci dərs // "Kommunist", 3 mart 1946.
38. Sovet – İran danışıqlarının müvəffəqiyyətlə başa çatdırılması // "Azərbaycan", 17 aprel 1946.
39. Təbriz Mədəniyyət Evi teatr heyətinin müvəffəqiyyəti // "Kommunist", 21 avqust 1945.
40. Xəndan C. İran Azərbaycan yazıçıları Stalin Konstitusiyası haqqında // "Kommunist", 5 dekabr 1946.
41. Xəndan C. Məhəmməd Biriya // "Kommunist", 24 dekabr 1947.
42. Farhadov A. On Social And Political Issues Of Iranian Azerbaijan In The Newspapers "Azerbaijan" (1947-1949) // Reconstructing the Past: Journal of Historical Studies, Vol. 1, Number 4, 2023.
43. Владимиров С. Крупный шаг по пути прогрессивного развития Ирана // «Правда», 1 июля 1946.
44. Выступления тов. А.Я.Вышинского в Совете безопасности // «Известия», 30 января 1946.
45. Гасанлы Дж. Иранский Азербайджан – эпицентр «холодной войны» // https://ca-c.org.ru/c-g-online/2008/journal_rus/c-g-1/01.shtml (2008).
46. Иранская принцесса в СССР в 1946 году // <https://gorbutovich.livejournal.com/119180.html>
47. К отставке шаха // «Красная звезда», 18 сентября 1941.
48. Кавам-эс-салтане о создании Демократической Партии Ирана // «Правда», 6 июля 1946.
49. Новбари Р. Лакеи доллара: Ахмед Кавам // «Литературная газета», 3 декабря 1947.
50. Приём И.В.Сталиным иранской принцессы Ашраф Пехлеви // «Правда», 21 июля 1946.

51. Расправа над демократами в Иране // «Правда», 15 декабря 1946.

52. Репрессии против азербайджанцев в Иране // «Правда», 12 декабря 1946.

Ali Farhadov

The South Azerbaijani question in the Soviet press of the 1940s

Summary

Keywords: *Soviet press, "Communist" newspaper, ADP, national issues, national culture*

The article presents an overview of the national, democratic, freedom movement, national culture and literature in South Azerbaijan based on the issues of the Soviet press of the 1940s, especially the newspaper "Kommunist". The Soviet press included critical attitude to the Pahlavi authorities, views on socio-political, economic and cultural processes, examples of the works of the intelligentsia of that time, the activities of the Azerbaijan Democratic Party (ADP), national and ideological issues. The article used other sources for an extensive presentation of the topic, various literature covering the history of the period.

Али Фархадов

Южно-азербайджанский вопрос в советской печати 1940-х годов

Резюме

Ключевые слова: *советская пресса, газета "Коммунист", АДП, национальные вопросы, национальная культура*

В статье представлен обзор национального, демократического, освободительного движения, национальной культуры, литературы в Южном Азербайджане на основе номеров советской печати 1940-х годов, в частности газеты "Коммунист". Советская пресса содержала критическое отношение к власти Пехлеви, взгляд на общественно-политические, экономические, культурные процессы, примеры произведений интеллигенции того времени, деятельность Азербайджанской Демократической Партии (АДП), национальные и идеологические вопросы. Для широкого изложения темы в статье были использованы другие источники, разнообразная литература, освещающая историю эпохи.

Эсмירה Вагабова*

О культурных процессах в Нахчыванском крае (конец XIX-начало XX вв.)

УОТ: 94 (479.24)

Ключевые слова: *Азербайджан, Нахчыванский край, литература, театр, ашыги и литературные меджлисы, художники, ханский дворец, ковроткачество, ювелирное искусство*

Одним из древних городов Северного Азербайджана является город Нахчыван, население которого через века сохранило и донесло свою самобытную культуру для будущих поколений. Нахчыван занимает важное место в богатой истории государственности и развитии нашей страны. Образование Нахчыванской Автономной Республики, 100-летний юбилей которой торжественно был отмечен 9 февраля 2024 года, согласно Распоряжению Президента Азербайджана «О проведении 100-летнего юбилея Нахчыванской Автономной Республики», явилось важным событием в политической истории Азербайджана.

После присоединения азербайджанских ханств к имперской России происходят значительные изменения во всех сферах общественного устройства, в духовном сознании людей, в культурной жизни народа. Культура Азербайджана, оставаясь по своей сути восточной, в то же время стала обогащаться новыми идеями, благодаря контактам с русской и западноевропейской культурой. Стало меняться и мышление людей новой формации, осознавших роль просвещения в культурном подъеме своего народа.

Период XIX-начала XX вв. характеризуется дальнейшим развитием азербайджанской литературы, на которой в новых исторических условиях ска-

* Доктор философии по истории, доцент, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. А. А. Бакиханова НАН Азербайджана; esmira.vahabova@mail.ru

залось влияние передовых идей русских и западноевропейских просветителей. Так, педагог-просветитель, поэт, философ Мухаммедтаги Кербалаи Сафар оглу Сафаров (22.3.1854-9.12.1903, Сидги) боролся за образование своего народа, против устаревших методов обучения и воспитания – усул-и-атик (старый метод), за открытие светских школ. В 1892 г. им была открыта национальная школа в г. Ордубаде – «Эхтар» (Звезда). А в 1894 г. его приглашают в уездный центр – Нахчывань, где в том же году открывает новую школу «Тәрбиуе» («Воспитание»), в которой преподавал азербайджанский и персидский языки, литературу. Сидги пишет методические пособия, выступает перед учителями. Для помощи детям бедняков открывает «Общество вспомоществования нуждающимся учащимся», а в 1896 г. основывает в Нахчыване первую женскую школу [10].

Взгляды М. Сидги на образование, воспитание молодого поколения нашли отражение в его работах «Двустиишие о культуре», «А. С. Пушкин», «Четыре вещи», «Крылатые слова», «Образцы морали», «Книга для чтения», «Школьная гигиена», «Подарок девушкам» и др. Хорошо был знаком с произведениями русских писателей и педагогов, изучив русский язык. Считая русский язык одним из обязательных предметов обучения, составил «Азербайджанско-русско-фарсидский словарь», а в свои рукописные учебники включил стихи и рассказы А. С. Пушкина, М. Ю. Лермонтова, Л. Н. Толстого.

М. Сидги, объединив в 1885 году вокруг себя местную интеллигенцию, организовал литературное «Общество поэтов». Рассматривая литературу как одну из форм общественного сознания, как частицу общественного развития, М. Сидги «критиковал и высмеивал тех, кто всю жизнь посвятил грязной шутке и рифмоплетству» [42, с.143]

В нахчыванской культурно-просветительской среде М. Т. Сидги становится ключевой фигурой, вокруг которого, по словам азербайджанского исследователя Ш.Ф. Рахманзаде, «складывается интересубъективный мир, генерирующий социальные и культурные идейные новшества, котоые сложились в социокультурный и политический феномен, именуемый Азербайджанским Модерном» [30, с. 171-172].

Свой вклад в развитие азербайджанской литературы внес уроженец Нахчывана писатель-сатирик, журналист, педагог Джалил Гусейнкули оглу Мамедкулизаде (22.2.1866-4.1.1932). В 1902 году впервые в газете «Кавказ была опубликована его статья «Из Иревани», также публиковал он свои статьи и в газете «Каспий», а также писал фельетоны в газете «Кавказский рабочий листок». В его формирование, как писателя и журналиста, большую роль сыграла его работа с 1904 г. в газете «Шарги Рус». После приобретения им ти-

пографии М. Шахтахтинского, названной «Гейрат», основал сатирический журнал «Молла Насреддин» [10]. Это явилось крупным событием не только в истории литературы Азербайджана, но и всего Ближнего и Среднего Востока. Журнал пользовался большой популярностью среди народных масс, очень остро на его страницах ставился женский вопрос.

Деятельность Дж. Мамедкулизаде была направлена на борьбу «за раскрепощение и равноправие женщин, за доступ азербайджанской женщины в театр, на высмеивание представителей мусульманского духовенства, считавших всякие светские развлечения тяжким грехом» [6, с. 218], за реформу и усовершенствование алфавита, против невежества и отсталости, вел культурно-просветительскую работу среди взрослого населения, а также ставил на сцене спектакли. Выступал за разработку новых учебников и учебных программ, необходимость преподавания родного языка, за улучшение положения азербайджанских учителей.

Ведя борьбу за расширение круга детского чтения, он предлагал в связи с национализацией школ ввести в школьную программу изучение журнала «Молла Насреддин», рассказы «Уста Зейнал», «Гурбан Алибек», «Почтовый ящик», которые помогут ученикам в шуточной форме узнать о пороках общества, о социальном неравенстве и самому делать соответствующие выводы. Понимая, что детская литература должна строиться на материалах национального фольклора, Дж. Мамедкулизаде создает замечательные детские рассказы «Бородатый ребенок», «Лед», «Два яблока», «Два брата», «Петух («Петушок») Пирверди», «Цирюльник» и др.

Придавая большое значение воспитательной роли театра, Дж. Мамедкулизаде в статье «Школа любви» выступал против постановки безыдейных пьес, снижающих воспитательное значение театра, и призывал ставить на сцене сатирические пьесы, направленные на борьбу против темноты, суеверий и невежества. Считая, что искусство и литература должны быть зеркалом, правдиво отражающим жизнь, Дж. Мамедкулизаде продолжал развивать прогрессивные традиции выдающихся азербайджанских писателей и поэтов – М. Ф. Ахундова, М. П. Вагифа, К. Б. Закира, М. А. Сабира, С. А. Ширвани и мн. др. В написанной им пьесе «Мертвецы» (1907-1909гг.), раскрывается невежество и фанатизм торгашей, буржуазных интеллигентов, царских чиновников из азербайджанцев. Его произведения переведены на многие языки народов мира.

К новой волне литераторов относится писатель, публицист, драматург, общественный деятель Мамед Саид Ордубади (24.3.1872-1.5.1950). В 1906 году издает сборник стихов «Отсталость», а в 1907 году «Отчизна и свобода». О

несправедливости общества, в котором он живет, говорится стихотворении «Эй, скажи, как ты живешь на свете?», «Жалоба», «Как курд продавал черпак», «Этот мир» [25, с. 99]. Просветительские идеи М. С. Ордубади - пропаганда науки, просвещения, культуры с критической направленностью против религиозного фанатизма и невежества народных масс - получили освещение в изданных в Тифлисе поэтических сборниках «Qəflət» («Невежество», 1906.), «Vətən və hürrüyyət» («Родина и свобода», 1907).

Ордубади подвергался преследованиям со стороны царской жандармерии за свою борьбу за раскрепощение мусульманской женщины («Мусульманские женщины»). Наиболее известен его роман «Путешествие двух юношей в Европу» (1907) [39, с.132], где, используя эпистолярный жанр, широко распространенный на Востоке и в Европе, посредством писем переданы впечатления от путешествия; где на примере европейской культуры показано стремление призвать народ к культуре и к прогрессу (в 2017 году роман был издан в Германии на немецком языке - Э.В.), и роман «Несчастный миллионер или Рзагулухан - франкоман» (1914г.), направленный против монархического строя Ирана; драма «Шахский сад или тегеранская трагедия» (1909 г.), роман «Кровавые годы», посвященный армяно-азербайджанскому конфликту 1905-1906 гг. (1911г.) и др.

Свою нишу в азербайджанской литературе начала XX века занял яркий представитель азербайджанского и мирового романтизма, поэт и драматург Гусейн Абдулла оглу Расизаде - Джавид (24.10.1883-1941).

18 января 1906 года в газете «Иршад» под псевдонимом «Салик» было опубликовано его стихотворение «Плач», печатались его стихи и в газете «Фиюзат», и в журнале «Гуртулуш». В 1913 году в Тифлисе в типографии «Шарг» выходит сборник стихов Г. Джавида «Прошедшие дни», пьеса «Мать». В 1915 году в газете «Ачыг сёз» (26 октября) Г. Джавид, как представитель просветительского движения - Азербайджанского Модерна, изучавший опыт европейских философов и, в частности, французских просветителей, опубликовал статью «Война и литература», где отмечал исключительность Ж.-Ж. Руссо и его роль в культурной и общественной жизни Франции [6^а, с.236].

За время с 1910-1918 гг. выпустил два поэтических сборника и написал шесть драм – «Мать» (1910); «Марал» (1912); «Шейх-Санан» (1914); «Шейда» (1916); «Пропасть» (1917), «Дьявол» (1918).

Общественно-политическая ситуация в 20-30-х гг. XX века как в самой России, так и в Азербайджане сначала будет способствовать активной деятельности представителей интеллигенции, но затем приведет к их гибели. В их числе окажется и Гусейн Джавид, чье творчество (как и творчество других

репрессированных азербайджанских писателей) уже в ХХІ веке было исследовано на основе материалов Центрального архива ФСБ (Москва) и нашло освещение в книге «Репрессивная тюркология» [8, с.141-149]. 28 марта 1937 года на съезде Союза азербайджанских советских писателей отмечалось, что его творчество «не отражает современной жизни», и в октябре его арестовали, а затем приговорили к 8 годам тюрьмы. 5 декабря 1941 года Г. Джавид умер в заключении в селе Шевченко Тайшетского района. В 1956 году Гусейн Джавид был реабилитирован, а его произведения вновь стали печататься и ставиться на

театральной сцене.

Представители местной интеллигенции отчетливо понимали, что необходимо не только открывать школы, но и создавать при них библиотеки для повышения культурно-образовательного уровня у учеников. Приведем некоторые данные о состоянии библиотек в городских училищах Нахчыванского края. Так, в фундаментальной библиотеке Новобаязетского городского училища по состоянию на 1887 год было 906 томов на сумму 1146 руб., а ученических - 290 томов на сумму 154 руб.; всего 1196 томов на сумму 1800 руб., а Нахчыванском городском училище соответственно 3390 томов на сумму 3920 руб., а всего 3898 томов на сумму 4281 руб. [26, с.200-201].

В городских училищах Нахчыванского края состояние фундаментальных и ученических библиотек в 1902 году выглядело следующим образом: в Новобаязетском городском училище насчитывалось 2926 томов книг на сумму 3035руб., в Нахчыванском - 4050 на сумму 6196 руб., в Ордубадском - 2568 на сумму 1992 руб., Игдырском – 310 томов на сумму 98 руб. [35, с.298-301]. Если сравним показатели состояния библиотек в городских училищах за 1887 и 1902 годы, то увидим, хотя и незначительное, увеличение количества книг и затраченной стоимости на них.

На 1 января 1913 году также наблюдалось увеличение книг в обеих библиотеках городских училищ Нахчыванского края: в Нахчыванском – 5167 томов в фундаментальной библиотеке на сумму 4631 руб, а в ученической соответственно – 1309 томов на сумму 1038 руб.: в Новобаязетском – 3743 томов на сумму 3310 руб. в фундаментальной библиотеке, и 710 томов на сумму 203 руб. в ученической библиотеке; в Ордубадском – 2739 томов на сумму 2442 руб. в фундаментальной библиотеке, и 1027 томов в ученической на сумму 337 руб. [27, с.278-280].

В общественной и культурной жизни мусульманских стран широко распространены меджлисы разного рода. Слово «меджлис» переводится как собрание, место для собраний. Практика меджлисов берет свое начало в средние

века и получает в XIX веке широкое распространение. В них принимали участие ученые, писатели, поэты, музыканты и певцы, исполнители и создатели мугама – певцы-ханенде, устраивались поэтические состязания, обсуждались новые произведения, происходил обмен мнениями [7, с.156].

В Ордубаде с 1838 года действовал литературный меджлис «Энджуменуш-шуара» («Меджлис поэтов»). Меджлис был организован Шихали Наибом, но затем деятельность этого меджлиса несколько ослабла. В 60-70-х годах XIX века меджлис возродился, когда его возглавил Гаджи-ага Фагир Ордубади. После его смерти меджлис распался и возродился вновь, благодаря поэту М. Сидги. В меджлисе принимали участие поэты и писатели, среди которых сам Мамед Таги Сидги, Мамед Саид Ордубади, Гаджи Мирза, Агарагим Гудси Ордубади, Мехтэрэм Ордубади, Ахмедага Шами Уста Зейнал Наггаш, Надим Нахчывани, Мирза Мехти Нахчывани и др. [3, с.54-72]. Но уже в 80-90 годах после отъезда Сидги в Нахчыван меджлис перестал существовать.

В Нахчыване действовал также и литературный поэтический меджлис «Гончейи-ульфат», в котором принимала участие дочь Эхсан хана Нахчыванского (Кенгерлинского) Гончабейим (1827-?), писавшая свои лирические стихи под псевдонимом «Бейим». Некоторая часть стихов дастана «Принц Ибрагим» были, по ее словам, созданы ею же. Члены этого меджлиса продолжали традиции классической азербайджанской литературы, заложив основы просветительской литературы нового типа.

В 80-х годах XIX века в Нахчывани был организован меджлис «Даруль-урфан», который возглавили представители интеллигенции, получившие образование Европе и России. Совместно с обществом «Мусульманское драматическое искусство», меджлисом «Меджлис интеллигентов», образованным Э. б. Султановым в 1882 году, меджлис «Даруль-урфан» знакомил и приобщал население к азербайджанской литературе.

Значение литературно-музыкальных меджлисов, как главной формы публичного исполнения мугамов в XIX-XX вв., заключается в том, что, обсуждая вопросы искусства, философии, литературы, ведя литературно-музыкальный обмен, они выполняли важную роль в приобщении слушателей к поэзии и музыке и обеспечивали высокий уровень мугамного исполнительства и его профессионализации.

Нахчыван также известен ашыгским искусством. Так, например, своим искусством исполнения прославился нахчыванский ашыг Джалил. Созданные им мелодии на сазе приобрели большую известность. Ашыгское искусство было распространено в Шарурском и Шахбузском регионах Нахчыванского края. Созданные в этом крае и воспевающие Нахчыван десятки музыкальных

произведений до сих пор привлекают слушателей.

В Нахчывани были распространены десятки разновидностей танцев: яллы-тензере, шерил, маралы, газ-газы, кочери и др. [20]. Танец яллы в Нахчыванском крае отличается хореографическим содержанием. В Ордубаде, Шаруре и Шахбузе распространен, главным образом, вокальный яллы, а в Шаруре еще и вокально-инструментальный. Также известны сидячий танец «гювенг» и танец «мирзайи», о чем упоминается в статье российского историка, этнографа и государственного деятеля И. И. Шопена, опубликованной в 1840 году в петербургском журнале «Маяк» [41, с. 33-34].

Несколько оживленной была и театральная жизнь в Нахчывани, регулярность которой связана, благодаря выпускникам Горийской семинарии. В Нахчывани в 1882-1883 гг. известным писателем и публицистом Э.б. Султановым (1866-1935) было основано «Общество интеллигентов» («Ziyalı məclisi»), объединявшее преподавателей и студентов. В мае 1883 года в доме Гаджи Наджафа Зейналова члены этого общества показали спектакль «Мусье Жордан и дервиш Масталишах» по произведению М. Ф. Ахундова [34].

В 1883 году в Нахчывани им же было создано «Общество драматического искусства мусульман-шиитов» («Müsləman şiə dram incəsənəti cəmiyyəti»), в формировании которого принимали участие деятели литературы и искусства: Алигулу Гамкюсар, Дж. Мамедкулизаде, Гусейн Джавид, Бахруз Кенгерли, Эйналибек Султанов, Мамед Таги Сидги, Гурбаналибек Шарифов, Рза Тахмасиб, Мирза Алимамед Халилов, Насрулла Шейхов, Пашаага Султанов, Бахшалиага Шахтахтинский, Мирза Алекпер Сулейманов, Мирза Магомед Заманбеков и другие просветители [5; 6^a, с. 334].

В 1884 году после получения разрешения на эту постановку от инспектора Иреванского народного просвещения Саловайникова ими был поставлен спектакль по пьесе М. Ф. Ахундова «Мусье Жордан и дервиш Масталишах» [19, с. 300-301]. Также на сцене нахчыванского театра любительскими силами (Э. Султанов, Р. Халилов, Н. Шейхов, М. А. Сулейманов) была поставлена пьеса Э. Султанова «Татарка», в которой затрагивался наиглавнейший и актуальнейший вопрос, а именно: права и свобода женщины.

Азербайджанский ученый-литературовед Иса Габиббейли, ссылаясь на Дж. Мамедкулизаде, отмечал, что «Э. Султанов, в общественно-литературной среде поднял вопрос о бесправном положении женщин, впервые выступив в их защиту» [11, с. 10; 40, с.16]. В 1912 году в Нахчывани в помещении русско-азербайджанской школы состоялся спектакль «Красная шапочка» на азербайджанском (тюркском) языке, устроенный исключительно для мусульманок; в нем приняли участие исключительно мусульманки - ученицы школы

под руководством своего педагога Гаджибековой и прошел с большим успехом [23, с. 5].

Некоторое оживление происходит в театральном деле после постановки 29 апреля 1916 года пьесы Дж. Мамедкулизаде «Мертвецы», имевшей оглушительный успех. Премьера спектакля состоялась в театре Г. З. Тагиева. Это было значительным событием в истории национального театра и азербайджанской драматургии, поскольку была предпринята попытка осветить темные стороны жизни азербайджанского народа». В спектакле принимали участие Али Кули Наджафзаде (Гемгюсар), Мирза Мухтар Мамедов, Алекпер Гусейнзаде, Юнус Нариманов, Гусейн Ага Гаджибабабеков, Мирза Ага Алиев, Халил Гусейнов, Рза Дараблы, Самед Мансур, Гусейнкули Сарабский (режиссер спектакля) [37, с. 4]. Долгое время режиссером спектакля ошибочно считали Г. Б. Араблинского, что находило освещение в отдельных монографиях и брошюрах, посвященных отдельным деятелям азербайджанского театра. Однако А. Г. Сарабский в своей монографии «Возникновение и развитие азербайджанского музыкального театра» на основе архивных источников доказывает ошибочность подобных взглядов. [31, с. 246-249].

Потрясенный увиденным, старейший драматург Н. б. Везиров писал: «Не могу не выразить моей радости по поводу факта появления таких произведений, где бичуется шарлатанство таких лиц, как Шейх Насрулла, которые веками держат несчастное мусульманство в полном невежестве, играя на почве религиозного фанатизма» [37, с. 4]. А по словам Уз. Гаджибекова, «Пьеса «Мертвецы» бьет со всего размаха таким могучим острым топором, как «Молла Насреддин» [37].

Наряду с театральным искусством, развивалось и изобразительное искусство Нахчывани, одним из представителей которого был Бехруз Ширали бек Кенгерли (22.1.1892-7.2.1922) - профессиональный художник начала XX века, окончивший Тифлисскую художественную школу в 1915 году. Кенгерли обучался на средства писателя и публициста Эйнали Султанова [17, с. 88]. Он писал в разных жанрах - портреты, пейзажи, натюрморт, этюды, занимался оформлением театральных декораций в Нахчывани (1912-1918) [12, с.22].

Особенно известны его психологические портреты, изображающие беженцев из Иреванской губернии в 1905-1906 гг. Это - работы «Мальчик из селения Авшар», «Голова ребенка», «Мальчик беженец», «Беженец из села Джанфеда Иреванской губернии» и др. [4, с. 16] В ранних его пейзажах «Снежная гора», «Горы», «Морской вид», «Черное море», «Восход луны», «Закат» (1916-1918) «глубокая любовь к природе сочетается с поэтическим восприятием ее обобщенного, эмоционального образа» [18, с. 123]. За каждой

картиной раскрывается атмосфера исторической эпохи, условия, в которых творит художник.

В 1914 году Бахруз Кенгерли открыл в Нахчывани выставку своих картин, которую охотно посетило местное население. Большая часть его картин хранится в Национальном Музее искусств, а 58 картин - в Музее Б. Кенгерли в Нахчывани. Б. Кенгерли «был настоящим гражданином, поэтому 20 процентов его работ созданы для любования, а 80 - для истории, они являются документом эпохи» [2; 24]. Давая оценку творчеству Б. Кенгерли, азербайджанский исследователь А. Ю. Казиев отмечал, что его работы «являются первыми примерами натюрмортного жанра в азербайджанском станковом искусстве» [18, с. 123].

Построенный Эсхан ханом ((1789–1846 гг.) в конце XVIII-начале XIX века в Нахчывани в восточном архитектурном стиле Ханский дворец, общей площадью 382 кв.м., принадлежал Калбалы хану I Кенгерли. Сам дворец, как и другие дворцы на территории Северного Азербайджана, привлекал к себе внимание путешественников, дипломатов, военных. Среди них, например, известный путешественник, востоковед Н. В. Ханыков, русский поэт и дипломат А. С. Грибоедов, российский востоковед французского происхождения И. И. Шопен, граф И. Ф. Паскевич и др.

К слову, во время русско-персидской войны 1826—1828 годов по договорённости с русским командованием Эсхан хан сдал русским войскам крепость Аббас-Абад и перешёл на русскую службу [1]. По свидетельству графа И. Ф. Паскевича, Эхсан Хан, командуя в крепости Аббас-Абад нахчыванским батальоном сарбазов, «возстал с оным против остальной части гарнизона и тем много содействовал сдаче нашим войскам означенной крепости» [7^а, с. 456].

Часть дворца предназначалась для административных дел и приема высоких гостей, другая - для проживания ханской семьи. В большом зале Дворца Калбалы хан принимал дипломатическую миссию (Н. Н. Муравьев, А. Ф. Негри и др.), возглавляемую генералом А. П. Ермоловым [15, с. 10].

По словам сотрудника Института истории, археологии и этнографии Нахчыванского отделения НАНА М. Гулиева, А. Ф. Негри (1784-1854, участник с 1818-1837 гг. военных действий российской армии против Нахчыванского и Иреванского ханств и Османской империи) постоянно вел дневник, ныне хранящийся «в академической библиотеке одной из стран СНГ» (в какой именно? – М. Гулиев не указывает – Э.В.) [15, с. 10].

Реставрационные работы дворца проводились в 1830 году. По воспоминаниям Теймура Бананьярского, на которого ссылается в своей статье М. Гу-

лиев, в 1920 году Дворец был превращен в казарму для казаков, которые и разорили знаменитый Зеркальный зал, предназначенный для официальных приемов, очевидцем которого и был сам Т. Бананьярский. А новые пристройки в 30-40-х годах XX века были разрушены.

После реставрации в 1998 году в здании, некогда бывшем Дворцом, был размещен Нахчыванский Музей ковра, где собраны ковры XVIII-XIX вв., главным образом, Гянджи, Газаха, Губы, Карабаха, Нахчывани, Тебриза, Ширвана. Музей располагает 3537 материально-культурными экспонатами, из которых 331 ковер, сгруппированные по разным школам ковроткачества

В Азербайджане еще в средние века было развито ковроткачество и, по словам известного грузинского ученого и экономиста П. В. Гугушвили, оно являлось не только предметом местной, но и экспортной торговли» [14, с. 146]. Вплоть до XIX века ковроткачество представляло собой натуральное хозяйство. Каждая семья изготавливала для себя из верблюжьей шерсти необходимые в быту ковровые изделия [36, с. 35], украшавшие внутреннее убранство домов, общественных и религиозных зданий.

После завоевания азербайджанских ханств Российской империи и включения их в свой состав, Россия получала огромные прибыли от азербайджанского ковроткачества. Основными центрами изготовления ковров из шелка и шерсти в Нахчыванском крае были Нахчыван, Ордубад, Джульфа, Шарур и Шахбуз. Для нахчыванских ковров характерно изображение геометрических фигур, растений, животных.

По своим художественным и технологическим особенностям, «нахчыванские ковры близки к традициям Карабахской ковроткацкой школы» [22, с.74]. Здесь распространены были, как ворсовые ковры больших размеров и крупной вязки, так и безворсовые (войлоки, паласы, джеджимы, килимы, шадда, зили). Как и в других регионах Северного Азербайджана, где развито было ковроткачество, ковры использовались для утепления пола и для украшения комнат. В городах Нахчыван и Ордубад также действовали специальные красильни, а изготовленные в них краски «отличались от других школ ковра своей яркостью и игривыми оттенками» [22, с.74].

Получило распространение в Нахчыване и искусство художественной вышивки (джулме, чакма, тортикме, гондарма и нагда – наносимые на бархатные, шелковые и хлопчатобумажные ткани.

Нахчыванский край богат своими историческими памятниками и, по словам архитектора Р. Д. Салаевой, представляют ценность для изучения культуры прошлого, играют немаловажную роль в решении проблем современного градостроительства. В этом плане Нахчыванская Автономная Республика, по

определению Р. Д. Салаевой, «представляет по праву сокровищницу архитектурных памятников, а Ордубад его жемчужину». Еще с давних времен г. Нахчыван считали «Воротами Востока». В этом случае можно считать, что город Ордубад является «Воротами, открывающимися в Нахичеванский край» [33, с.18]. Многим туристам, посетившим Нахчыван, навсегда запомнятся археологические и архитектурные памятники, как - Гемигая, дом Фархада, Аджхаби - Кахф, тюрбе Юсифа ибн Кюсейра, тюрбе Момине Хатун, тюрбе Гюлюстан, тюрбе Ханегах, мост Газанчи, Нахчыванская мечеть Джума, Гейсарийя, Восточная баня, Нахчыванский ледник и др.[6^a].

Что же касается культовых сооружений, то в Ордубаде, например, к середине XIX века существовало 63 действующие квартальные мечети. Эти мечети, как культовый объект, выполняли также и функции общественных центров, собиравшие вокруг себя большое количество горожан [33]. Центром города, как в религиозном, так и в административном отношении, считалась Джума-мечеть [28, с.71,141].

С развитием ювелирного производства профессия мастеров золотых и серебряных дел, хотя и получает распространение, но количество их было незначительным.

В Ордубаде в начале XIX века насчитывалось 15 зяргяров, как называли мастеров, и 8 гюмюшбендов (серебряных мастеров), продукция которых высоко ценилась за пределами самого города [28, с.92; 38, с.58]. Мастера изготавливали золотые цепочки – «гарабаттах» и «чечик», получившие в конце XIX века распространение во всей Нахчыванской зоне, а также различные золотые ажурные подвязки, серьги, ручные браслеты и кольца с драгоценными камнями и без [40, с.93]. Но в 1854 году наблюдалось уменьшение числа ювелирных мастеров - только 3 мастера золотых дел [13, л.1, 27]. Возможно, это объяснялось трудностью в получении золота не только в самом Ордубаде, но вообще в городах Северного Азербайджана.

Как и в других городах Северного Азербайджана (Баку, Елисаветполь (Гянджа), Губе, Лянкярани, Шамахи, Шуше и др.) в Нахчывани, наряду с золотыми и серебряными изделиями, изготавливались и медно-чеканные изделия. В то же время возрос интерес к европейским ювелирным изделиям, которые попадали на ярмарки-распродажи [9, л.1; 29, с.22]. На сегодняшний день в Государственном Музее азербайджанского ковра и народно-прикладного искусства имени Л. Керимова сосредоточено более 1000 единиц изделий из художественного металла [31, с. 226].

Сегодня Нахчыванский край представляет собой азербайджанский эксклав - Автономную Республику в составе Азербайджанской Республики, ко-

торую от основной территории Азербайджана разделяет Зангезур (ныне пока еще Сюникская область в Армении). Культурные процессы по-прежнему продолжают развиваться. Здесь действуют 4 театра, 10 музеев, 3 крупнейшие библиотеки [21]. Так, в октябре 2009 г. на проходившей шестой конференции министров культуры государств-членов Организации исламского сотрудничества в Баку было принято решение об объявлении города Нахчыван, богатого образцами исламской культуры, столицей исламской культуры на 2018 год.

После 44-х дневной победы во второй Карабахской войне отчетливо встал вопрос о проведении дороги через Зангезур между западными районами. Эта дорога соединит новые магистральные коммуникации Азербайджана и Нахчыванской Автономной Республики и далее с Турцией, что, в свою очередь, приведет не только к увеличению объема грузооборотов, но и подъему экономики в целом, а также, полагаю, и притоку туристов в этот древнейший азербайджанский край.

Использованная литература:

1. Ekbal, Kamran. «Abbāsābād». Encyclopedia Iranica [Electronic resource]. URL: www.iranicaonline.org – giriş tarixi 12 may 2024-cü il
2. Əliyev Ziyadxan, Əliyev Nizami. Bəhrüz bəy Kəngərlinin taleyi. Naxçıvan, 2017.
3. Qarayev N. XIX əsrdə Azərbaycanda ədəbiyyat məclisi. Bakı, 2010.
4. Həbibov N.D. Bəhrüz Kəngərli. Bakı, 2003.
5. Hüseynzadə L. Naxçıvan teatrının tarixindən. Bakı, 2002.
6. Molla Nəsrəddin, 1911, № 6 – Molla Nəsrəddin. 10 cildə. IV cild (1911-1914-cü illər). Bakı, 2008.
1. 6^a Naxçıvan Ensiklopediyası. Bakı, 2002.
2. 6^b Cavid H. Əsərləri. Beş cildə: 5 c. Bakı, 2005.
7. Агаева С.Х. Энциклопедия азербайджанского мугама. Баку, 2012.
3. 7^a Акты, собранные Кавказской археографической комиссией / Под ред. А. П. Берже. Т. 7. Тифлис, 1878.
8. Ашнин Ф.Д., Алпатов В.М., Насилов Д.М. Репрессивная тюркология. Москва, 2002.
9. Бакинское Губернское Пробирное Управление // Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, Fond № 518, siyahı №1, iş № 78, vərəq – 1.
10. Вагабова Э.Р. Культурные процессы в Азербайджане: вторая половина XIX — начало XX вв.: [монография] / Э.Р. Вагабова. — Баку: Аврора, — 2018. — 646 с.

11. Габиббейли И. Видный азербайджанский писатель и публицист Эйнали бек Султанов (1886-1935). В кн. // Эйналибек Султанов. Публицистика / ред. Эльхан Мамедов (Юрдоглу) / И. Габиббейли. — Баку: Элм вэ Тэхсил, с. 10. — 2016. — 472 с.
12. Габибов Н.Д. Азербайджанская советская живопись. 1917-1967: / автореф. дис. докт. искусств. / — Баку, с. 22. — 1969.
13. Закавказская Казенная Палата // Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, Fond № 10, siyahı №2, iş № 7.
14. Гугушвили П.В. Развитие промышленности в Грузии и Закавказье. Т. 1. Тбилиси, 1957.
15. Гулиев М. Дворец Нахчыванских ханов // Каспий, 2015, 4 июля.
16. Из жизни и прессы мусульман // Каспий, 1914, 17 июня.
17. Искендерова А. Зарождение нахичеванского театра // Известия Академии наук Азербайджанской ССР, 1978, № 1.
18. Казиев А.Ю. Об азербайджанском искусстве начала XX века // Искусство Азербайджана. Вып. 4. Баку, 1954.
19. Керимов И. История Азербайджанского театра в 3-х томах. Т. 1. Баку, 2008.
20. Керимов Э. Нахчыван: этнографический феномен [Электронный ресурс]. URL: <https://azerhistory.com/?p=18832> (дата обращения 24.8.2019)
21. Мамедханова М. О медно-чеканных изделиях из коллекции Гос. Музея Азербайджанского ковра и народно-прикладного искусства им. Л. Керимова // İncəsənət və mədəniyyətin problemləri, XVIII buraxılış. Bakı, 2007.
22. Мурадов В. Азербайджанские ковры. Нахчыванская группа. Баку, 2012.
23. Мусульманская жизнь. Спектакль с участием девочек-мусульманок // Баку, 1912, 16 февраля.
24. Неизвестные страницы биографии Бахруз бека Кенгерли // Каспий. — 2016. — 13 августа. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.kaspiy.az/news.php?id=44996>
25. Ордубади М.С. Моя жизнь и окружение (отрывки из мемуаров) // Литературный Азербайджан, 1990, № 10.
26. Отчет попечителя Кавказского учебного округа о состоянии учебных заведений за 1887 год / попечитель Кавказского Учебного Округа К. Яновский. Тифлис, 1888.
27. Отчет о состоянии учебных заведений Кавказского Учебного Округа за 1912 г. Тифлис, 1913.

28. Пашаев А.А. Город Ордубад в XIX-начале XX вв. (историко-этнографическое исследование). Баку, 1998.
29. Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки / Под общ. ред. В.И. Ковалевского. Санкт-Петербург, 1896.
30. Рахманзаде Ш.Ф. Размышляя об истоках Азербайджанского Модерна: социокультурные трансформации и просветительство в Азербайджане (XIX - начало XX века). Баку, 2023.
31. Салаева Р.Д. Нахчыван - наследие архитектуры. Баку.
32. Сарабский А.Г. Возникновение и развитие азербайджанского музыкального театра (до 1917 г.) Баку, 1968.
33. См.: Салаева Р.Д. Культовые сооружения в жилой застройке городов Азербайджана // Известия АН Азерб. ССР. Серия литературы, языка и истории, 1971, №1.
34. См.: Хроника Нахчыванского театра (1883-2008). Баку, 2010.
35. Статистические сведения к Отчету о состоянии учебных заведений за 1902 год // Приложение к Циркуляру по управлению Кавказским учебным округом за 1902 год. Отчет о состоянии учебных заведений КУО. Тифлис, 1903.
36. Сумбатзаде А.С. Промышленность Азербайджана в XIX в. Баку, 1964.
37. Театр и музыка, «Мертвецы» // Каспий, 1916, 1 мая.
38. Фараджев А.С. Ордубад. Баку, 1970.
39. Фейзуллаева А. Восточный и западный факторы в мировоззрении азербайджанских писателей XX века. Баку, 2012.
40. Халилов А. История Нахчыванского театра (Xəlilov Ə. Naхçıvan teatrının tarixi). Баку, 1964.
41. Шопен И.И. Рассказ старого солдата // «МАЯК», журнал современного просвещения, искусства и образованности, в духе народности русской (1840 - 1844 гг.). Части 2, 3, 4. 1840.
42. Эйвазов Я.А. Творческий путь М. Т. Сидги // Материалы научно-теоретической конференции молодых ученых. Баку, 1967.

Esmira Vahabova
Naxçıvan diyarında mədəni proseslər haqqında
(XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri)

Xülasə

Açar sözlər: Azərbaycan, Naxçıvan bölgəsi, ədəbiyyat, teatr, aşıqlar və ədəbi məclislər, rəssamlar, xan sarayı, xalçaçılıq, zərgərlik sənəti

Məqalə müxtəlif ədəbi materiallardan, arxiv qaynaqlarından və dövrü mətbuatdan yararlanmaqla yazılmışdır. İkinci Rusiya-İran müharibəsindən sonra mümkün olmuş Azərbaycan xanlıqlarının Çar Rusiyasına qəti surətdə birləşdirilməsindən sonra müşahidə olunan yeni tarixi şəraitdə Naxçıvan bölgəsinin həyatının bütün sahələrində, xüsusən də mədəni həyatda tədrici, amma eyni zamanda fundamental dəyişikliklər yaşanmaqda idi. Təbii ki, bütün bu dəyişikliklər həm Avropanın özündə, həm də Naxçıvan diyarının bir hissəsinə çevrildiyi Rusiya imperiyasında yaşanan mədəni transformasiyaların təsiri altında baş verirdi. Mədəni proseslər təhsilə, ədəbiyyata, təsviri incəsənətə, teatra, musiqiyə, memarlığa və s. toxunmaqla, bu sahələrdə tamamilə yeni keyfiyyət durumunun yaranmasına gətirib çıxarmışdı.

Esmira Vahabova
About cultural processes in Nakhchivan region
(late XIX-early XX centuries)

Summary

Key words: Azerbaijan, artists, ashugs and literary majlises, carpet weaving, literature, khan's palace, Nakhchivan region, theater, jewelry art

The article is written on the basis of the use of a variety of literary material, archival sources and periodicals. In the new historical conditions observed after the accession (annexation) of the Azerbaijani khanates to Tsarist Russia, which became possible after the second Russian-Iranian (Qajar) war, there were gradual changes took place in all spheres of life in the Nakhchivan region, and especially in the cultural life. Naturally, all these changes took place under the influence of cultural changes both in Europe itself and in the Russian Empire, of which the Nakhchivan region became a part. Cultural processes touched (affected) education, literature, fine arts, theatre, music, and architecture.

Yəhya Babanlı*

**Müasir diasporaların kommunikasiya problemləri:
strategiyanın qurulması və tətbiqi məsələləri
(Azərbaycan nümunəsində)**

UOT 94 (479.24)

Açar sözlər: *Azərbaycan, diaspora, kommunikasiya, qarşılıqlı əlaqə, sistemli yanaşma*

Yeni dünya nizamının formalaşması prosesi sürətli və qeyri-müəyyən hadisələrin fəvqündə gedir. Bu xüsusda, etnik-milli təmayüllü problemlər planlı şəkildə qabardılaraq müxtəlif maraqların aləti kimi istifadə olunur.

İnnovasiyaların sürətlə yayıldığı hazırkı dövrdə beynəlxalq münasibətlərin aparıcı aktora və təsir mexanizminə çevrilən diasporaların potensialından geniş şəkildə istifadə edilir. Onların qlobal çağırışların tələblərinə uyğun inkişafı aktual məsələlərdən hesab olunur. İnternetin və sosial şəbəkələrin imkanlarından maksimum yararlanılır, bu istiqamətdə şəbəkələşmə və informasiya mübadiləsində prioritet daşıyır.

Diaspora nədir? "Diaspora (yunanca: διασπορά, "səpələnmə") tarixi vətənlərindən kənarda yaşayan, öz icmasını saxlamaq və inkişaf etdirmək üçün sosial institutlara malik olan, vahid etnik və ya milli mənşəli insanların sabit toplusudur" (12).

Yunanca diaspora termininin mənşəyinə gəlincə, o, diaspeirein "səpmək, yaymaq, israf etmək" felindən düzəlib, dia - prefiksi və speirein "əkmək, səpmək, tökmək" felindən ibarətdir. Diaspeiro feli ilkin yunan mətnlərində (*Herodot və Sofokl tərəfindən*) «səpələnmək, qırılmaq (ordu)» və «sərf etmək (pul)» mənalarında rast gəlinir və diaspora adı ilk dəfə yunanca Septuaqintada (*Bibliyanın birinci hissəsi olan, xristianlar tərəfindən Əhdi-Ətiq adlandırılan*) təsdiqlənir (6).

* AMEA A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun doktorantı, y_babanli@yahoo.com

Bu söz ibranicə İncilin tərcüməsində, xüsusilə sonralar Plutarx, İsgəndəriyyə Filosu və xristian müəllifləri tərəfindən "yəhudilərin büt-pərəstlər arasında yayılması" kimi xatırlanır.

Birincisi belə hesab etmək olar ki, Müqəddəs kitabda yəhudilərin səpələnməsi istisna olmaqla, diaspora termininin yunan dilindən hər hansı digər tarixi vəziyyətə münasibətdə istifadəsi onun bəhs edilən geniş şərhidir. İkincisi, bu terminin hər hansı mənalı genişlənməsinin sırf formal məhdudiyyəti var: rus dilində səpələnmə sözü ilə dəqiq ifadə olunan diasporanın daxili forması onu yalnız insan icmalarının bölünməsinə səbəb olan hərəkətlərinə aid etməyə imkan verir. İlk vahid icmanın ən azı iki qrupa bölünməsinə gətirib çıxarır. Bölündükdən sonra ən azı iki ərazidə tapılır, lakin coğrafi mövqeyinə və ya inzibati mənsubiyyətinə görə bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Sadəcə olaraq onlar müxtəlif ölkələrdə yerləşməlidirlər (10).

Hazırda ümumən ərazi məhdudiyyətləri və xüsusilə dövlət sərhədləri anlayışları getdikcə mürəkkəbləşir. Texnologiyanın inkişafı, elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsi ilə insanın gələcək həyat tərzini artıq doğrulduğu yer müəyyənləşdirmir. Kosmopolitizm artıq bir nəzəriyyə və fəlsəfi müzakirə mövzusu deyil, bizim həyat tərzimizin bir hissəsidir. Beynəlxalq əməkdaşlığın, iqtisadi və siyasi əlaqələrin, transmilli korporasiyaların inkişafı istər-istəməz qloballaşma prosesini, əmək, iqtisadi, sosial və siyasi miqrasiya proseslərini gücləndirir. Uzun müddətdir ki, mühacir icmaları diasporalar formalaşdırıblar, indi təkcə mühacirlərin özləri üçün vacib əhəmiyyət kəsb etmir, bir çox ölkələrin daxili və xarici siyasətində onların inkişafında diaspora faktoru da nəzərə alınır. Məhz diasporalar öz tarixi vətənləri ilə əlaqələrin qurulmasına və saxlanmasına kömək edir, eyni zamanda transmilli təşkilatlar, təcrübə mübadiləsi proqramları təşkil edir, tələbə hazırlayır, diasporanın və millətin maraqlarını hökumətdə lobbiləşdirir.

"Diasporanın bir fenomen kimi zəngin tarixinə baxmayaraq (Qədim dünya tarixindən başlayır), dövlətlərin və regionların inkişafına təsiri bir sıra səbəblərə görə aktual və az öyrənilmiş mövzu olaraq qalır:

- 1) artan qloballaşma miqrasiyanın miqyasını dəyişdi və nəticədə diasporaların görünməmiş artımına səbəb oldu;
- 2) bütün dünyada diasporalar təkcə kəmiyyət deyil, həm də keyfiyyət dəyişiklikləri yaşayır (XX əsrin ortalarına qədər miqrantlar, bir qayda olaraq aşağı ixtisaslı və zəif təhsilli insanlar idi);
- 3) miqrantları qəbul edən cəmiyyətə fərdi inteqrasiyası və assimilyasiyası kollektivlə əvəz olunur, bununla da cəmiyyətin etnik, konfessional tərkibi və demoqrafik strukturu dəyişir;
- 4) hazırda bəzi dövlətlərin daxili siyasəti getdikcə daha çox diasporalarla əməkdaşlığa yönəlir, onların mövcudluğu faktını və beynəlxalq münasibətlərə təsirini dərk edir.

Diasporaların öyrənilməsinin ortaya çıxması kifayət qədər yenidir. Qitələrarası

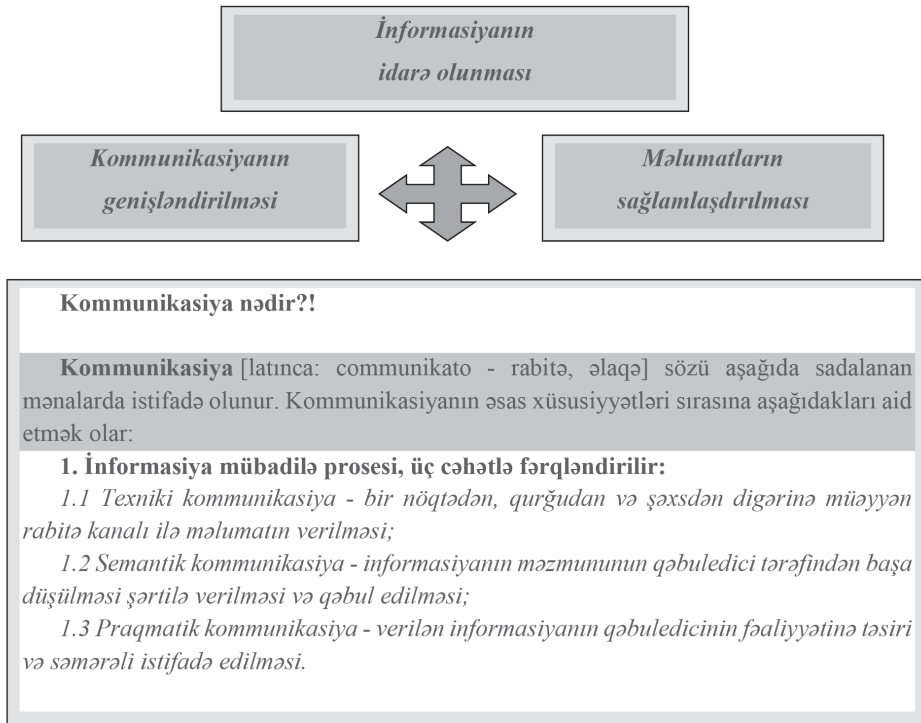
diaspora kommunikasiyası fenomeni əsrlər boyu mövcud olmağına baxmayaraq, onların mediadan istifadəsinin tədqiqi yalnız 1990-cı illərin ortalarına təsadüf edir. Səpələnmiş icmalar qitələrarası poçt, teleqraf, telefon və faks kimi müxtəlif vasitələrlə əlaqə saxlayıb. Audio və video lent yazıları da transmilli əlaqələrin saxlanması şərait yaradıb. Film və televiziya proqramları Hindistan, Çin, Yaxın Şərq və Latin Amerikası kimi bəzi diaspora qruplarında yayılıb. Birbaşa Yayım Peykləri (DBS) planetin ətrafında yayılmış icma qruplarının klasterlərinə məhdud yayım imkanlarını artırmışdır. İnternetin qlobal yayılması ilə diasporaiik əlaqələri davam etdirmək qabiliyyəti əhəmiyyətli dərəcədə artır. İnternet nisbətən ucuz olduğu üçün diasporaların ehtiyaclarına xüsusilə uyğun olan bir mühitdir, bütün dünya üzrə lateral, nöqtədən-nöqtəyə əlaqələri təmin edir və demək olar ki, ani interaktiv ünsiyyətə imkan verir" (9).

Planetin konfigurasiyasının dəyişməsi, kiber cəmiyyətlər və yeni strukturların formalaşması digər sahələr kimi diasporal fəaliyyətdə də müasir münasibəti və yanaşmanı diktə edir. Dövrün tələb və təkliflərinin dəyişməsi, habelə ənənəvi metodların qeyri-ənənəvi üsullarla əvəz olunması bu məsələnin həllində optimal idarəetmə mexanizminin qurulmasını qaçılmaz edir. Diasporalar qloballaşmaya adekvat reaksiya verməli "ictimai diplomatiya" və "beynəlxalq icma" statusunda çıxış etməlidirlər. Sivil mənada, istənilən cəmiyyətin xassələri və xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq yeni küresəl - ümumbəşəri çağırışlarla bərabər addımlar atılmalıdır.

Bu xüsusda, Azərbaycan diasporasının koordinasiya metodologiyası təkmilləşdirilməli və konseptual iş aparılmalıdır. İndiki mərhələdə duran əsas vəzifə Azərbaycan diasporunun effektivliyinin yüksəldilməsi və mütəşəkkilliyi istiqamətində məqsədyönlü və təqdirəlayiq addımların atılmasıdır. Bu sahədə dövlət idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsini, müasir dövrün meylləri fonunda kompleks islahatın aparılmasını və əlavə tədbirlərin görülməsini şərtləndirir.

Diaspora fenomenini son bir neçə əsrin qloballaşma prosesləri kontekstində qruplaşdırmaq məqsədəuyğundur. Yuxarıda müzakirə edildiyi kimi, son bir neçə əsrdə əsas insan miqrasiya nümunələri müstəmləkəçilik və ticarət əlaqələri ilə müəyyən edilmişdir. Lakin son onilliklərdə insanların transmilli miqrasiyası malların qlobal hərəkətindəki genişlənmədən başqa eksponent olaraq artmışdır. Daşımının artan asanlıığı və sürəti qloballaşmanın əsas xüsusiyyəti olan uzun məsafələrə səyahəti asanlaşdırıb. Cərəyan edən hadisələr ən əsas informasiya-kommunikasiya sistemlərinə adaptasiyanı, müvafiq istiqamətdə qarşılıqlı əlaqə və sistemli yanaşma üzrə strategiyanın hazırlanmasını labüd edir.

Buradakı əsas amillər aşağıdakı reallıqları özündə əks etdirir:

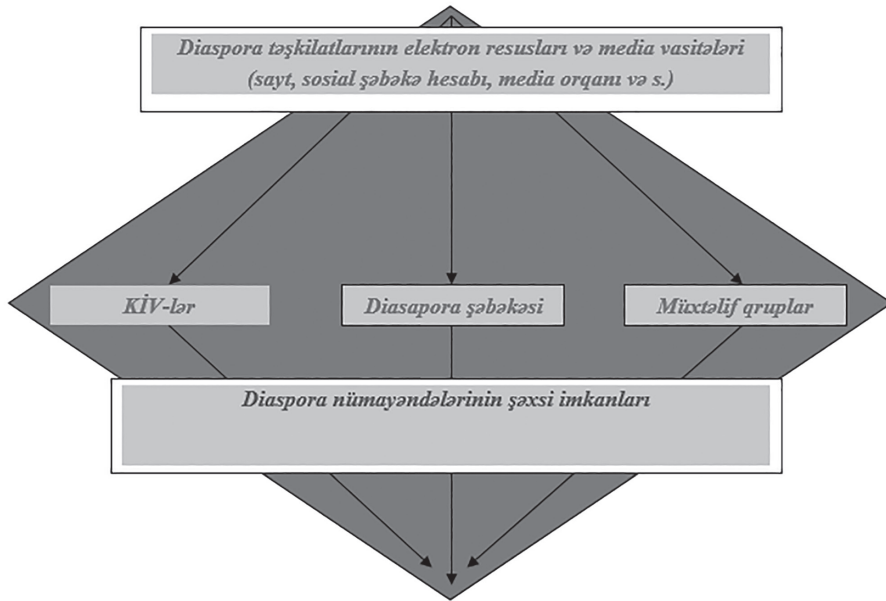

Kommunikasiya mexanizminin səmərəli qurulması üçün aşağıdakı üç amilə diqqət edilməlidir:

1. İlk mənbədən daxil olan xammal, onun müvafiq struktur bölmələrdə emalı, təhlili və təsdiqə verilməsi məsələlərinə. Təsdiqdən sonra kommunikasiya strategiyasına cavabdeh vəzifəli şəxs tərəfindən effektiv yayılmasının təmin edilməsinə.
2. Mövcud qlobal şəbəkələrin imkanlarından geniş istifadə olunmasına, yeni milli və qlobal platformaların yaradılmasına.
3. Kommunikasiya dövryyəsinin düzgün müəyyənləşdirilməsinə, yəni, diaspora təşkilatlarının elektron resuslarından maksimum istifadə edilməsinə. Rəsmi internet saytı, sosial şəbəkələrdəki ünvanları, diaspora təşkilatlarının və nümayəndələrinin müvafiq sahədə potensialının dəyərləndirilməsi və onların şəxsi hesablarından yararlanması bura daxildir (5).

Kommunikasiyanın inkişafı məqsədilə aşağıdakı cədvəl üzrə fəaliyyətin qurulması zəruridir:

Kommunikasiya strategiyasının yaradılması əsas xüsusiyyətləri sırasına aşağıdakıları aid etmək olar:

- Bu sahədə institusional quruculuğun təmin edilməsi, normativ-hüquqi aktların təkmilləşdirilməsi, vahid siyasətin formalaşdırılması və müasir dövrün tələblərinə cavab verən mexanizmin tətbiq edilməsi;
- Diaspora ilə iş sahəsində dövlət siyasətinin daha da səmərəli həyata keçirilməsi, xaricdə yaşayan soydaşlar və həmvətənlər, eləcə də onların təsis etdiyi diaspora təşkilatları, habelə Azərbaycana dost münasibət bəsləyən digər xalqların diasporaları ilə əlaqələrin genişləndirilməsini və inkişaf etdirilməsini, habelə dövlət orqanlarının və qeyri-hökumət təşkilatlarının bu sahə ilə bağlı fəaliyyətinin əlaqələndirilməsini təmin edərkən geniş, operativ və keyfiyyətli kommunikasiyanın yaradılması;
- Mərkəzi diaspora təşkilatının informasiya siyasətinin vahid mərkəzdən koordinasiya edilməsi, müvafiq struktur bölmələr tərəfindən informasiyanın vaxtı-vaxtında hazırlanması və aidiyyəti üzrə təqdim olunması;
- Vahid xalqa mənsub diaspora ilə bağlı kommunikasiya pərakəndəliyinin qarşısının alınması və vahid şəbəkələşmənin təmin olunması;
- Medianın monitorinqinin aparılması, yayılan xəbərlərin təhlili və qiymətləndirilməsi.
- Dezinformasiyalara hazırlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi, adekvat reaksiyanın verilməsi və tənqidlərin açıq şəkildə müfəssəl cavablandırılması;
- Milli maraqlar baxımından həyatı vacib əhəmiyyət daşıyan informasiya bolluğunun yaradılması və media gündəminin yaradılması;

- Diaspora haqqında dürüst informasiya bolluğunun artırılması və dolğun təsəvvürün formalaşdırılması;
- "Fake news" minimuma endirilməsi üçün işlək mexanizmin tətbiq edilməsi;
- İnformasiyanın düzgün emal edilərək vahid bazasının yaradılması, effektiv inkişafının təmin olunması üçün diaspora xəbərlərinin vahid süzgəcdən keçirilərək yayılması;
- Qlobal informasiya mühitinə inteqrasiya və kommunikasiya texnologiyalarından kütləvi istifadə edilməsi, sosial və innovativ fəaliyyətin yeni formalarının yaranması;
- Diasporanın fəaliyyəti barədə istənilən şəxs, vətəndaşların, jurnalistlərin və ictimaiyyət nümayəndələrinin məlumat almaq, ötürmək və istifadə etmək kimi hüquqlarını təmin edən şəffaf mühit yaratmaq.

Göründüyü kimi, kommunikasiya strategiyasının düzgün müəyyənləşdirilməsi hər bir qurumun intellektual potensialının, aidiyyəti üzrə siyasətin həyata keçirilməsində peşəkarlığın, idarəçilikdə şəffaflığın və dürüstlüyün əsas göstəricilərindəndir.

Dünyada kommunikasiya vasitələrinin yeri və rolunun artdığı müşahidə olunur və ümumiyyətlə, indiki dövrdə hər bir sahədə faydalı iş əmsalının yüksəldilməsi bu istiqamətin strategiyasının düzgün qurulmasından birbaşa asılıdır.

Qlobal proses diaspora sahəsindən də yan keçməmiş, Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsinin (DİDK) (3) öz vəzifə və funksiyalarında yerli və beynəlxalq təcrübədən yararlanaraq kommunikasiya strategiyasının formalaşdırılmasını prioritet istiqamət kimi gündəmə gətirmişdir ki, bu da indiki vaxtda diaspora ilə iş üzrə dövlət siyasətinin inkişafına xidmət edir.

DİDK kommunikasiya strategiyası aşağıdakıları əhatə edir:

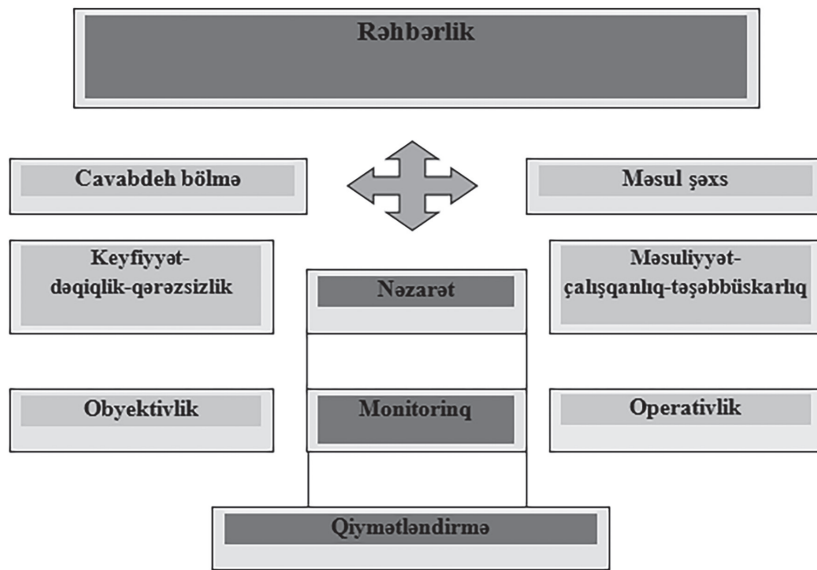
Kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqinə istək və marağını, həmçinin bu tələbin reallığa çevrilmə imkanlarını aşağıdakılar əyani nümayiş etdirir:

- DİDK və tabeliyindəki qurumların (Azərbaycan Diasporuna Dəstək Fondu daxil) vahid kommunikasiya idarəedilməsinin təkmilləşdirilməsi və fəaliyyət sahəsinə dair açıqlığın, şəffaflığın təmin edilməsi və ictimai nəzarətin gücləndirilməsi;
- Azərbaycan diasporasının koordinasiya işində informasiya cəmiyyətinin formalaşdırılması prosesinin sürətləndirilməsi;
- Bu sahənin hüquqi-normativ bazasının yaradılması, kommunikasiya sistemlərinin idarə olunmasında nəzarət mexanizminin qurulması və mövcud prosedurların təkmilləşdirilməsi, habelə Azərbaycan diasporası və nümayəndələri haqqında müfəssəl məlumatları cəmləşdirmək və təhlil etmək məqsədilə «Azərbaycan Diasporasının Vahid Analitik İnformasiya Mərkəzinin (ADVAİM) yaradılması;
- Azərbaycan diasporası barədə məlumatların sürətli paylaşılması və asan

əldə edilməsi üçün kommunikasiya şəbəkəsinin genişləndirilməsi və avtomatlaşdırılmış nəzarət sisteminin formalaşdırılması;

- Kommunikasiya texnologiyaları sahəsində yeniliklərin tətbiq edilməsi və müasir innovativ layihələr həyata keçirilməsi və s.

Kommunikasiya sisteminin idarəolunmasının optimal üsulu aşağıdakı kimidir:

Aidiyyatı qurumun ictimaiyyətlə əlaqələrinin qənaətbəxş olmaması, diaspora təşkilat və cəmiyyətləri ilə bağlı məlumatların pərakəndəliyi, qeyri-peşəkar və keyfiyyətinin aşağı səviyyədə olması və s. amillər, o cümlədən, mövcud kommunikasiya vasitələrinin və infrastrukturunun, texniki və proqram təminatının, informasiya resursları və xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi, hüquqi-normativ bazanın formalaşdırılması prosesini daha da sürətləndirməkdir.

Cari vəziyyəti müsbət xarakterizə edən amillər:

- Bu sahəni koordinasiya edən dövlət qurumunun media və ictimaiyyətə açıqlığı, özünün elektron informasiya resurslarının, sosial şəbəkələrinin, habelə, özünün müvafiq resurslarının, KİV-in mövcud olması;
- Müxtəlif platformaların və gənclərdən ibarət qurupların varlığı.
- Cari vəziyyəti mənfi xarakterizə edən amillər:
- Diaspora sahəsində məlumatların, təbliğat və təşviqat materiallarının əsaslı, düzgünlüyün yoxlaması üçün işlək mexanizmin və vahid informasiya bankının mövcud olmaması;

- Bir mərkəzdən idarəetmənin qurulmaması.

Kommunikasiya Strategiya bu sahədə qurumun siyasətinin başlıca meyarlarını əks etdirir, əsas məqsəd və vəzifələri, prioritetləri və fəaliyyətin əsas istiqamətlərini müəyyən edir. Strategiya diaspora ilə işdə müvafiq tələblərini, qabaqcıl dünya təcrübəsini nəzərə alır və bu sahədə koordinasiyanın inkişafına, yeni mərhələdə diaspora quruculuğunun təkmilləşdirilməsinə, xaricdə yaşayan azərbaycanlıların stimullaşdırılmasına xidmət edir.

Strategiyanın əsas məqsədi kommunikasiyadan geniş istifadə etməklə dövlət-diaspora əməkdaşlığının inkişafına kömək etmək və sağlam informasiya cəmiyyətinə töhfə verməkdir.

Strategiyanın əsas vəzifələrinə aşağıdakılar aiddir:

- Kommunikasiya sistemlərinin hüquqi-təşkilati əsaslarının formalaşdırılması, informasiya cəmiyyətinin inkişaf etdirilməsi və ictimai nəzarət üçün əlverişli şəraitin yaradılması;
- informasiyanın transformasiyasında və kodlaşdırılmasında müasir tələblərə cavab verən sistemin qurulması;
- DİDK və Azərbaycan diasporası haqda vətəndaşların və sosial institutların sorğu vermək, cavab almaq, yaymaq və istifadə etmək kimi hüquqlarının təmin edilməsi üçün müvafiq mühitin yaradılması;
- bu sahədə effektiv, şəffaf və nəzarət oluna bilən koordinasiyanın həyata keçirilməsi, elektron resursların dövrün tələblərinə uyğun inkişaf etdirilməsi;
- diaspora ilə işin qurulmasında intellektual potensialın möhkəmləndirilməsi, informasiya və biliklərə əsaslanan mexanizmin tətbiq edilməsi;
- kommunikasiyanın imkanlarından istifadə edərək Azərbaycan xalqının tarixi-mədəni irsinin qorunub saxlanması və onun geniş təbliğ olunması;
- kommunikasiya infrastrukturunun yaradılması, vahid milli elektron informasiya məkanının formalaşdırılması, informasiya xidmətlərinin genişləndirilməsi;
- kommunikasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması, faydalı iş əmsalının artırılması və elektron informasiya məkanına sürətli integrasiyası;
- milli proqram və beynəlxalq platformaların yaradılması və sosial şəbəkələşmə istiqamətində «qeyri-mütəşəkkilliyin – pərakəndəliyin» aradan qaldırılması;
- diaspora sahəsində dezinformasiyaların peşəkarlıqla vaxtında qarşısının alınması və "fake xəbər"lərin minimuma endirilməsi;
- DİDK-nin müvafiq qurum və təşkilatlarla, xüsusilə Medianın İnkişafı Agentliyi ilə əməkdaşlığının yaradılması və gücləndirilməsi, bu sahədə Anlaşma Memorandumu imzalanması, ixtisaslaşdırılmış KİV nümayəndələrinin hazırlanması və informasiyanın dəqiqləşdirilməsi istiqamətində jurnalistlərin maarifləndirilməsi məqsədilə seminar, təlim və s. təşkil olunması.

Strategiyanın həyata keçirilməsi başladıqda bu sahədə kommunikasiyanın idarə olunmasında şəffaflıq təmin ediləcək, davamlı olaraq müsbət nəticəyə nail oluna- caq, hər bir şəxs üçün məlumat-informasiya əldə etmək asanlaşdırılacaq və geniş fəaliyyətə inteqrasiya prosesi sürətlənəcəkdir.

DİDK-nin əsas məqsədlərindən biri müasir tələblər baxımından qarşıya qoyul- muş vəzifə və funksiyaların keyfiyyətlə yerinə yetirilməsi, Azərbaycan diaspora- nın inkişafıda kommunikasiya strategiyasının formalaşdırılması və düzgün şəkildə yönləndirilməsidir.

DİDK-nin yeri informasiya cəmiyyətinə keçid üçün əlverişli şəraitin yaradıl- masında dövlət siyasətinin təmin edilməsi və onun fəaliyyəti əsasən aşağıdakıları əhatə etməsidir:

- Qanunvericilik bazasının formalaşdırılması və müntəzəm olaraq təkmilləş- dirilməsi;
- Dövlət-diaspora əlaqələrində operativliyin təmin olunması;
- İnnovativ texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı fəaliyyətin təhlili və tənzimlən- məsi;
- Azərbaycan diasporasının koordinasiyasının əhatə dairəsinin genişləndiril- məsi məqsədilə milli informasiya sistemlərinin yaradılması, informasiya resurslarının formalaşdırılması, dövlət orqanlarının bu istiqamətdə fəaliy- yətinin idarə edilməsi;
- Xaricdə yaşayan azərbaycanlıların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, şəx- siyyəti haqqında fərdi məlumatların qorunmasının təmin olunması;
- Diaspora təşkilatlarına və nümayəndələrinə müvafiq kommunikasiya re- surslarına müraciət etməsi üçün imkan yaradılması.

DİDK-nin rolu elektron resursların təkmilləşdirilməsi, məlumat bazasının for- malaşdırılması, KİV və diaspora arasında əlaqələndirmənin peşəkar həyata keçiril- məsidir.

- ❖ kommunikasiya texnologiyalarının, texniki və proqram məhsullarının isteh- salı üçün əlverişli şəraitin yaradılması, onların xaricə çıxışının təmin edil- məsi;
- ❖ müasir kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi üçün əlverişli şəraitin ya- radılması;
- ❖ diasporanın koordinasiyasında kommunikasiyanın imkanlarından yararlan- maq və bu xüsusun tətbiq edilməsi;
- ❖ kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə "Virtual Azərba- ycan"-ın (VA) formalaşdırılması və "Dünya Azərbaycanlılarının Elektron Məlumat Sistemi"-nin (DAEMS) yaradılması;
- ❖ Azərbaycan diasporasının milli maraqlarını təmin edən beynəlxalq və qlo- bal lobbi şəbəkəsinin qurulması.

Strategiya bu günədək yaradılan ənənəvi konsepsiya və proqramlardan fərqli olaraq çoxaspektlidir və onun əhatə dairəsinə diaspora ilə iş sahəsində dövlət siyasəti, Azərbaycan diasporasının çoxşaxəli fəaliyyəti və KİV-lər ilə qarşılıqlı münasibəti daxildir.

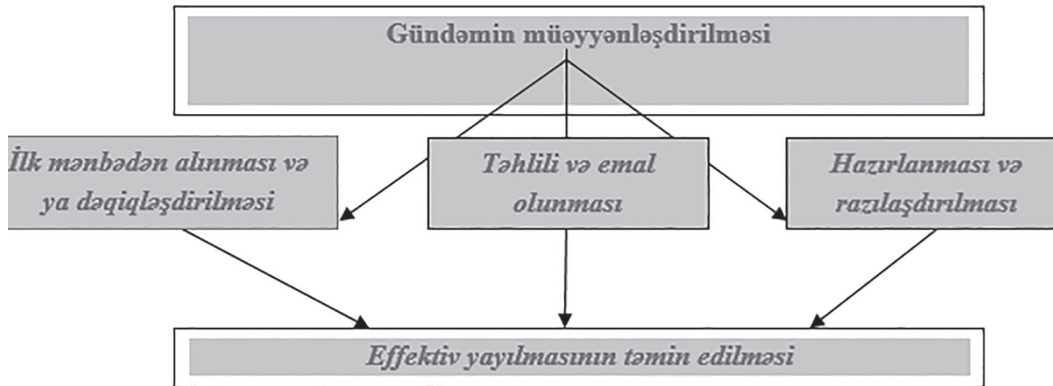
Strategiya və onun həyata keçirilməsilə bağlı fəaliyyət Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğundur, milli maraqların qorunmasına xidmət edir, milli qanunvericilik və beynəlxalq hüquq nəzərə alır.

Strategiya Azərbaycan Respublikasında informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi və inkişaf etdirilməsinin səmərəliliyini təmin etmək və bu prosesdə bütün maraqlı tərəflərin iştirakı üçün bərabər şərait yaratmaq məqsədilə aşağıdakı əsas prinsipləri müəyyən edir.

Mətbuat üzrə rəhbərlik arasında konkret cavabdeh şəxsin müəyyənləşdirilməsi:

- Müfəssəl xəbərlərin, məlumatların, açıqlamaların (Press-Relizlərin) hazırlanması prosedürü;
- İlk mənbədən (Komitə rəhbərliyi, müvafiq struktur bölmələr, diaspora təşkilatları və ya nümayəndələrindən) qaba məlumatın toplanılması və ümumiləşdirilməsi;
- Komitə rəhbərliyinin verdiyi istiqamətə uyğun fəaliyyətinə dair xəbərin hazırlanması;
- Təbliğat şöbəsi emal edərək publik dilə çevirməsi, pres-reliz formasına salınaraq rəhbərliyin razılığına təqdim etməsi və PR menecerinə ötürməsi;
- Fors-major hallarda operativ qərargahın təşkili, xüsusi şəraitin yaradılması və KİV üçün müntəzəm açıqlamaların verilməsi;
- Qeyri-müəyyən vəziyyətdə operativliyin təmin edilməsi və məlumatsızlıqdan yarana biləcək dezinformasiyanın qarşısını almaq məqsədilə birbaşa rəhbərliyin mövqeyinin öyrənilərək sorğuların cavablandırılması.

Kommunikasiya strategiyası üçün vacib olan əsas amillər aşağıdakılar hesab olunur:

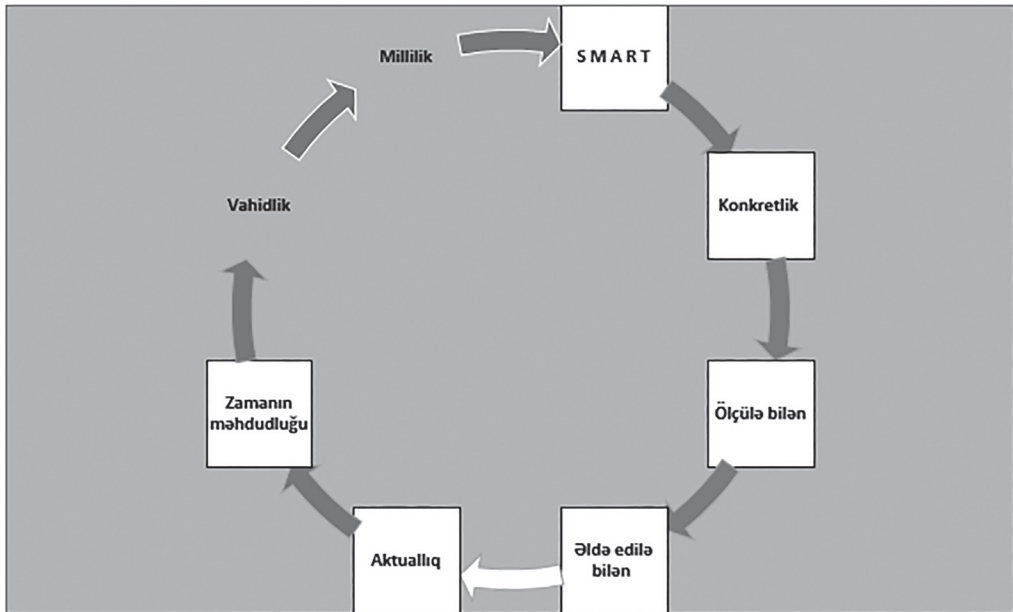
Qeyd: informasiyanın digər mənbələrdən yayılmasına məsuliyyəti xəbərin məzmununa uyğun olaraq cavabdeh struktur bölmə məsuliyyət daşıyır.

Bəllidir ki, diaspora ən təbii resurs kimi etnik genefondun mühafizəçisidir. Diasporalar "özünüdərkətmə və özünüidarəetmə platforması" vasitəsilə milli kimliklərini qoruyub-saxlayır, dil, adət-ənənələrini yaşadır və gələcək nəsillərə ötürülməsinə vəsilə olurlar. Diasporadan lobbiçiliyə keçid isə bu amillərlə yanaşı, proseslərə müdaxilə və problemləri həll etmək imkanına malik olmaqdır. Milli təhlükəsizlik və dünyəvi inkişaf kontekstində mühümlülük dərəcəsinə görə tükənməməsi, əksinə zənginləşdirilməsi həyati vacib əhəmiyyət daşıyır və bunun üçün ideologiya və strategiya SMART (Konkretlik – Ölçülə bilən – Əldə edilə bilən – Aktualıq – Zaman məhdudluğu) kateqoriyaya uyğun qurulmalıdır. (2)

Bu məqsədlə, DİDK kommunikasiyanın düzgün idarəedilməsi sahəsində yeni baxış – SMART yanaşma ortaya qoyur:

Konkretlik – yəni, informasiyanın dolğun olmasına fokuslanan fəaliyyət ictimaiyyətin maraqlandıran, effektiv və bütövlükdə kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqinə uyğunlaşdırılır. Ölçülə bilən – yəni, məlumatın mənbəyini göstərməklə bütün proses aşkar şəraitdə həyata keçirilir, fəaliyyətlə əlaqəli əsas qaydalar, tədbirlər bütün vasitələrlə ictimaiyyətə çatdırılır, ictimai müzakirələr aparılır, bütün tərəflərin fikri öyrənilir və nəzərə alınır. Əldə edilə bilən – ictimaiyyətə açıqlıq, KİV-lər arasında ayrı seçkilik qoymadan bütün maraqlı tərəflər eyni dərəcədə nəzərə alınır, ədalət prinsipi gözlənilir. Aktualıq – elmi-texniki tərəqqinin yenilikləri diqqətdə saxlayır, müasir texnologiyaların tətbiqi prioritet hesab olunur. Zamanın məhdudluğu – informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafını nəzərə alaraq operativliyi maksimum təmin edilir. İnformasiyalaşdırma ilə bağlı fəaliyyət mərhələlər üzrə həyata keçirilir, proqram və layihələr hazırlanarkən prioritetlər və nəticələrin qısa müddətdə əldə edilməsi nəzərə alınır. Vahidlik – bu prinsipi mate-

rialların üslub və məqsədyönlülük baxımından bir əldən çıxmasına dəlalət edir. Elə mexanizm qurulur ki, informasiya siyasətinə cavabdehlik daşıyan şəxsin baxışından sonra məlumatlar yayılır. Millilik – dövlət siyasəti gözlənilir, xəbər resurslarının hazırlanması və ictimailəşdirilməsi zamanı milli maraqların qorunmasına və "azərbaycançılıq" ideologiyasının təbliğinə üstünlük verilir, Azərbaycanda diasporasının kommunikasiya resurslarına çıxışı üçün şərait yaradılır.

Strategiyanın əsas prioritetləri bunlardır:

- sağlam informasiya mühitinin yaradılması, məlumat bolluğunun və əlçatanlığının təmin edilməsi.
- geniş və dayanıqlı seqmentin formalaşdırılması.
- effektiv, şəffaf və nəzarət oluna bilən idarəetmənin həyata keçirilməsi;
- kommunikasiya texnologiyalarının geniş tətbiqi ilə Azərbaycan diasporasının yeni inkişaf mərhələsinin inkişaf etdirilməsi;
- kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə təbliğat və təşviqat işlərinin aparılması.

Strategiya aşağıdakı əsas fəaliyyət istiqamətlərini müəyyən edir:

- Azərbaycan diasporasının inkişafına xidmət edən informasiya resurslarının formalaşdırılmasına şərait yaradılması;

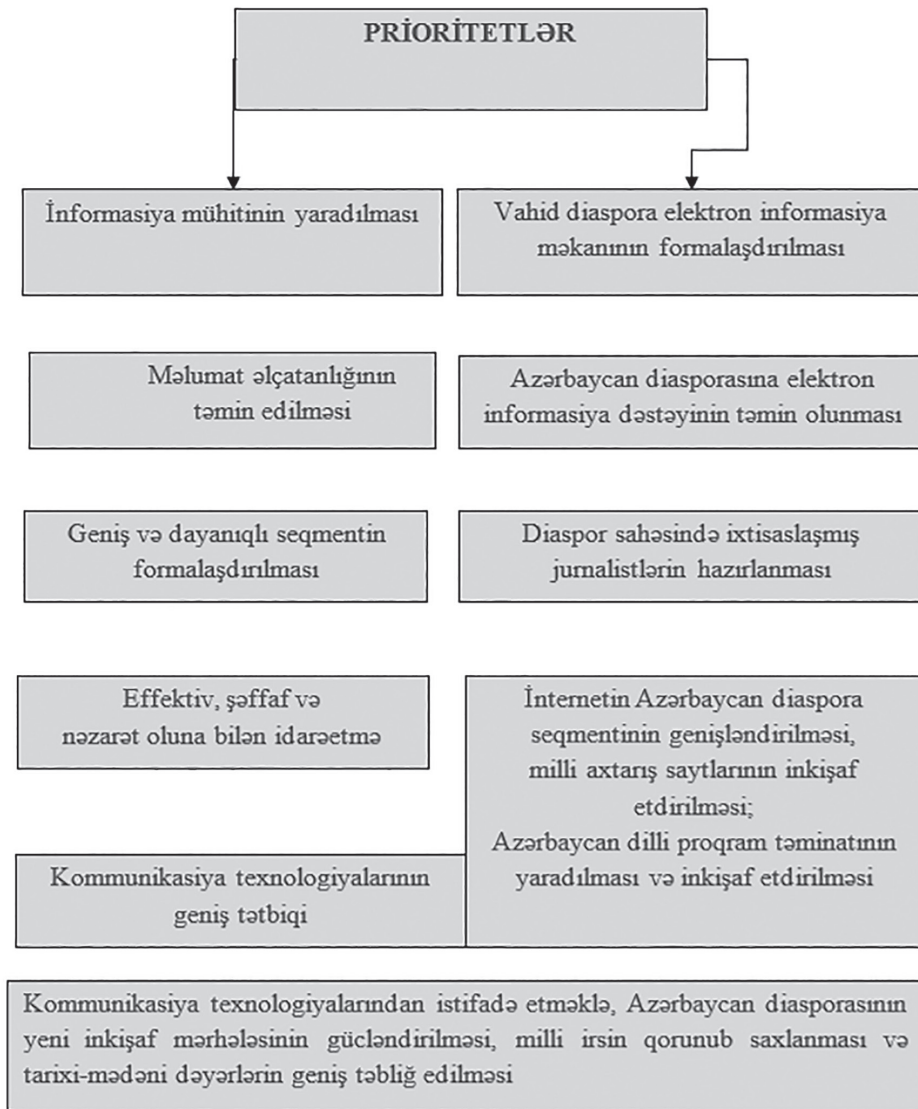
- diaspora sahəsində ixtisaslaşmış jurnalistlərin hazırlığının təmin edilməsi;
- kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqinin müntəzəm olaraq təkmilləşdirilməsi;
- xaricdə yaşayan azərbaycanlı jurnalistlər arasında "Azərbaycan diasporasının gözü ilə", ölkədəki jurnalistlər arasında "Azərbaycan diasporasının fəaliyyətinə baxış" mövzusunda müsabiqələrin keçirilməsi;
- elektron hökumət resurslarından istifadə və bu istiqamətdə integrasiyanın təmin edilməsi;
- milli informasiya resurslarının beynəlxalq aləmə çatdırılması üçün onların ümumdünya elektron informasiya məkanına integrasiyası və vahid milli elektron informasiya məkanının formalaşdırılması;
- elektron informasiya məkanında Azərbaycan dilinin geniş istifadəsinin təmin olunması;
- milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması və təbliğində kommunikasiya texnologiyalarının geniş tətbiq olunması;
- Azərbaycan diasporasına elektron informasiya dəstəyinin təmin olunması;
- internetin Azərbaycan diasporası segmentinin genişləndirilməsi, milli axtarış saytlarının inkişaf etdirilməsi;
- Azərbaycan dilli proqram təminatının yaradılması və inkişaf etdirilməsi.

Müasir dünyada elm və texnikanın inkişafı ilə dövlətlər arasında sərhədlər getdikcə daha şəffaf, hətta bəzən şərti xarakter alır. Məsafə artıq maneə deyil və qloballaşma prosesi yeni sürət qazanır. Qloballaşmanın əsas nəticələri bunlardır: qlobal əmək bölgüsü, kapitalın, əmək və istehsal resurslarının miqrasiyası və təmərküzləşməsi, iqtisadi, texnoloji proseslərin və qanunvericiliyin vahid standartlara çatdırılması, habelə müxtəlif ölkələrin mədəniyyətlərinin yaxınlaşması və integrasiyası. Bu cür integrasiyada müxtəlif diasporaların böyük rolu var.

Hazırda diaspora anlayışının özü də aydın və birmənalı tərifə malik deyil və bir çox elm adamları bunu özlərinə məxsus şəkildə şərh edirlər. Bu vəziyyətin təməl daşı ondan ibarətdir ki, bir çox elmi fənlər - tarix, etnoqrafiya, sosiologiya, dilçilik, mədəniyyətşünaslıq və iqtisadiyyat diasporanı bir fenomen kimi öyrənməyə çalışır. Bu baxımdan biz öz işimizdə "diaspora" dedikdə konkret nəyi nəzərdə tutduğumuzu müəyyən etməliyik.

DİDK qanunvericiliyi və müəyyənləşdirilən dövlət xətti nəzərə almaqla kommunikasiya sahəsində təhlükəsizliyini təmin edən mühitin yaradılması əsas şərtidir.

Strategiya fəaliyyətin əsas istiqamətlərini və məzmununu konseptual baxımdan müəyyənləşdirdiyindən onun gerçəkləşməsi üçün hər bir istiqamət üzrə fəaliyyət planları – milli İKT proqramlar işlənib hazırlanır və konkret işlər – layihələr vasitəsilə həyata keçirilir.

Strategiyanın gerçəkləşdirilməsi prosesinin müvəffəqiyyəti onun idarə edilməsinin düzgün təşkilindən bilavasitə asılıdır. Bu proses informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə və onun inkişaf etdirilməsi sahəsində dövlətin siyasətini həyata keçirən idarəetmə strukturları tərəfindən əlaqələndirilir, tənzimlənir və idarə olunur.

Strategiyanın reallaşdırılmasında Azərbaycan Respublikasının digər dövlət qurumları və səfirliklərlə münasibətlərində vahid siyasətin həyata keçirilməsinin təmin edilməsi məqsədilə prosesin iştirakçılarının bu istiqamətdə fəaliyyəti Xarici

İşlər Nazirliyi tərəfindən əlaqələndirilir.

Strategiyanın effektivliyini yoxlamaq və doğru irəliləməsinin səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün ölkədəki elektron vəziyyətin daimi monitorinqi aparılır və onun qiymətləndirilməsi həyata keçirilir.

Strategiyanın keyfiyyətlə icra edilməsi, onun məqsəd və vəzifələrinə tam nail olunmasına müvafiq maliyyə vəsaitləri tələb olunur. Bu məsələnin həlli qurumun diaspora institutları, yəni xüsusi olaraq kommunikasiya sahəsi üçün nəzərdə tutulmuş maliyyə xərcləri hesabına ödənilir.

"Şübhəsiz ki, diasporaların ev sahibliyi edən icmalara təsirinin və beynəlxalq aləmdəki rolunun öyrənilməsi diasporaların təşəkkülü və inkişafının bütün mərhələlərini aşkar etməyə və anlamağa, daxili və xarici siyasət quruculuğunda digər ölkələrin təcrübəsindən öyrənməyə imkan verəcək, eləcə də diasporanın tarixi vətəni və rezident ölkə ilə əlaqələrə təsiri məsələləri nəzərdən keçiriləcəkdir" (11).

Müasir dünyada qloballaşma şəraitində əməkdaşlığın, investisiyaların cəlb edilməsinin, təcrübə və texnologiyaların mübadiləsinin yeni yollarını tapmaq lazımdır. Yəhudi diasporası bütöv dövlətlərin inkişafına mühüm düzəlişlər edən transmilli şəbəkələrə çevrilməsinin bariz nümunəsi ola bilər ki, bu da diasporalarla bağlı siyasətin nəinki aktuallığını qoruyub saxlaması, əksinə, gəldikcə daha çox əhəmiyyət kəsb etməsi deməkdir. Eləcə də uzunmüddətli effektiv kommunikasiya şəbəkəsi örnəyi kimi bu modeldən istifadə edilə bilər.

Azərbaycan Respublikasında startap ekosisteminin formalaşması və inkişaf prosesi sürətlə davam etdirilməsi və innovasiyalı müəssisələrin inkişafını stimullaşdırılması məqsədilə "Tech diaspora"sının yaradılması təqdirləyiqdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin "INNOLAND" İnkubasiya və Akselerasiya Mərkəzi tərəfindən yaradılan Azərbaycan "Tech Diaspora"sının əsas hədəfləri Azərbaycanda startap ekosisteminin inkişafı, dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan azərbaycanlı startap ekosistem oyunçularının, innovativ texnoloji sahədə fəaliyyət göstərən azərbaycanlıların ölkəmiz ilə əlaqələrinin daha da möhkəmləndirilməsi, onlar arasında əlaqələrin və birgə fəaliyyətin təmin olunmasıdır (8).

"Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası" (4) çərçivəsində "Texnoloji diaspora"nın əhatə dairəsinin genişləndirilməsi" və "Dünyanın aparıcı texnoloji mərkəzlərində çalışan azərbaycanlıları Abşeron vadisinə təcrübə mübadiləsinə, tədqiqatlara, onların yaratdıqları texnoloji şirkətlər isə Abşeron vadisinə rezident kimi cəlb edilməsi" və "Xaricdə innovativ texnoloji sahədə fəaliyyət göstərən azərbaycanlıların ölkəmizlə əlaqəsinin daha da möhkəmlənməsi" yaxşı haldır.

O cümlədən, "kibertəhlükəsizlik üzrə müxtəlif ölkələrdə çalışan peşəkar azərbaycanlıların birləşdirilməsi və onların qlobal şəbəkəsini qurmasına görə təsis olu-

nan "kiber diaspora" şəbəkəsi" milli məqsədyönlü layihədir (1).

Bundan əlavə, diaspora təşkilatları təbliğat və məlumatlılığın artırılmasında, təsirə məruz qalmış əhəlinin səsini lazımi ünvana çatdırmaqda, effektiv kommunikasiyanın təşviqində və maraqlı tərəflərin humanitar müdaxilələrə görə məsuliyyət daşımada həlledici rol oynamalıdır. Xüsusilə, böhran zamanı diaspora ilə effektiv iş kommunikasiyanı, koordinasiyanı, texniki mübadiləni, fəvqəladə tədbirləri, könüllülüğü və təbliğatı nəzərdə tutan çoxşaxəli yanaşmaya əsaslanmalıdır.

Strategiyanın müəyyənləşdirdiyi fəaliyyətin həyata keçirilməsi nəticəsində ictimaiyyətlə əlaqələr saflaşdırılacaq, genişlənəcək və keyfiyyəti artacaqdır. Diasporla iş sahəsində dövlət siyasətinin formalaşdırılması və reallaşdırılması, Azərbaycan diaspora təşkilatlarının və nümayəndələrinin hərəkət fəaliyyəti ilə bağlı ətraflı məlumatlar veriləcək və sağlam informasiya bolluğu yaranacaqdır. Sosial institutların, qeyri-hökumət təşkilatlarının, bütövlükdə cəmiyyətin və onun ayrı-ayrı üzvlərinin maraqlarının bu sahədə ödənilməsi üçün ölkədə əlverişli kommunikasiya sistemi yaranacaq və qısa müddətdə aşağıdakı strateji nəticələrə nail olunacaqdır:

- Azərbaycan Respublikasının nümunəsində diaspora ilə iş sahəsində dövlət siyasətinin şəffaflığı aydın şəkildə görünəcək, kommunikasiya sahəsində qabaqcıl təcrübələr tətbiq olunacaq və bu yöndə öndə olan sistemlərə inteqrasiya ediləcək, dövlət-diaspora prioritetləri milli proqramlarda və qlobal platformalarda təmin olunacaqdır. Buna görə effektiv, şəffaf və nəzarət oluna bilən dövlət idarəetməsi həyata keçiriləcək, ictimai nəzarət güclənəcək və cəmiyyətin geniş təbəqələrinin informasiya resurslarına əlçatanlığına nail olunacaqdır;
- Azərbaycan dilinin milli elektron informasiya məkanında səmərəliliyinə yol açmaqla Azərbaycandan kənarda yaşayan azərbaycanlıların tarixi və mədəni irsinin qorunub saxlanması və təbliği üçün informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından geniş istifadəsi təmin olunacaqdır. Azərbaycan dövlət və diaspora əməkdaşlığı üçün əhəmiyyət kəsb edən, qlobal məqsəd və hədəflərə uyğun milli prioritetlər və onlara dair yüksək göstəricilərə gətirib çıxaracaqdır.

Bununla, diaspora sahəsində yeni yanaşma tətbiq edilərək milli kommunikasiya resursları formalaşdırılacaqdır ki, bu da kompleks inkişafa səbəb olacaq, müvafiq istiqamətdə sistemli fəaliyyətin təşkilinə, dövlət-diaspora əməkdaşlığının möhkəmlənməsinə töhfə verəcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Kibertəhlükəsizlik Təşkilatları Assosiasiyasının portalı - <http://>

- ps://akta.az/az/app/apply/diaspora (22.10.2024)
2. Banker.az portalı - <https://banker.az/s-m-a-r-t-m%C9%99qs%C9%99dl%C9%99r-n%C9%99dir/> (20.10.2024)
 3. Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsinin saytı – <https://diaspor.gov.az/>
 4. E-qanun.az saytı - <https://e-qanun.az/framework/50013> (22.10.2024)
 5. Əliquliyev, R., Şükürlü, S., Kazımova, S. Elmi fəaliyyətdə istifadə olunan əsas terminlər. – Bakı: İnformasiya Texnologiyaları, 2009.
 6. <https://az.wikipedia.org/wiki/Tanax>
 7. Xarici İşlər Nazirliyinin saytı - <https://mfa.gov.az/az>
 8. Innoland saytı - <https://innoland.az/az/news/4052> (21.10.2024)
 9. The Nautilus Institute (Nautilus of America, Inc) - <https://nautilus.org/global-problem-solving/diasporas-and-their-communication-networks-exploring-the-broader-context-of-transnational-narrowcasting-2/> (21.10.2024)
 10. Милитарев, А. О содержании термина «диаспора» и к выработке его определения. Автор благодарит за поддержку Российский гуманитарный научный фонд (проект № 99-04-00177а), Российский фонд фундаментальных исследований (проект № 99-06-80349), а также С. В. Тищенко, М. А. Членова, Л. Е. Когана, Л. М. Дрейера и Р. Кагана за консультации по различным аспектам настоящей статьи //Журнал Диаспоры.– 1999.– №2-3.
 11. Роль диаспор в современной мировой политике. И. Д. Лошкарёв. - https://www.vestnik.mgimo.ru/jour/article/view/318?locale=ru_RU
 12. Социология: Энциклопедия / Сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко. Минск, 2003.

Yahya M. Babanlı

***Communication problems of modern diasporas:
strategy formulation and implementation issues
(in the example of Azerbaijan)***

Summary

Keywords: *Azerbaijan, diaspora, communication, interaction, systematic approach*

One of the consequences of the development of the modern world system is the increase in mobility and displacement of the population. On the one hand, the factors that nourish traditional migration: the collapse of existing structures,

the emergence of new independent states, ongoing conflicts and wars, socio-economic inequality between regions, etc. on the other hand, the development of communication and transport systems, expansion of information technologies and communications, integration processes provide relevant opportunities to choose a new place of residence. Thus, like traditional communities, non-traditional diasporas are becoming more visible. In different countries of the world, mainly in democratic states, ethnic-national groups use the right of socio-cultural self-organization. It also means increasing the influence of diasporas. A successful response to the problems of the modern world system, accordingly, involves rethinking the place and role of transnational spaces, diasporas.

The article examines the communication problems of modern diasporas, not the various aspects of the socio-cultural events of the diaspora. It is noted that a correct interaction and systematic approach is required to conceptually organize and analyze the concept of diaspora and to bring different theoretical approaches to its study into a single system. Proposals and recommendations are given on issues of strategy construction and implementation in this area.

The works of local and foreign researchers were used in the article.

Яхъя М. Бабанлы

***Коммуникационные проблемы современных диаспор:
разработка стратегии и вопросы реализации
(на примере Азербайджана)***

Резюме

Ключевые слова: *Азербайджан, диаспора, общение, взаимодействие, системный подход*

Одним из последствий развития современной мировой системы является рост мобильности и перемещения населения. С одной стороны, факторы, питающие традиционную миграцию: развал существующих структур, появление новых независимых государств, продолжающиеся конфликты и войны, социально-экономическое неравенство между регионами и т.д. с другой стороны, развитие систем связи и транспорта, расширение информационных технологий и коммуникаций, интеграционные процессы предоставляют соответствующие возможности для выбора нового места жительства. Таким образом, как и традиционные сообщества, нетрадиционные диаспоры становятся все более заметными. В разных странах мира, преимущественно в де-

мократических государствах, этнонациональные группы пользуются правом социокультурной самоорганизации. Это также означает усиление влияния диаспор. Соответственно, успешный ответ на проблемы современной мировой системы предполагает переосмысление места и роли транснациональных пространств, диаспор.

В статье рассматриваются коммуникативные проблемы современных диаспор, а не различные аспекты социокультурных событий диаспоры. Отмечается, что для концептуальной организации и анализа понятия диаспоры, а также для приведения в единую систему различных теоретических подходов к ее изучению требуется правильное взаимодействие и системный подход. Даны предложения и рекомендации по вопросам построения и реализации стратегии в этой области.

В статье использованы труды отечественных и зарубежных исследователей.

MUZEY MATERIALLARI VƏTƏN TARİXİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ MƏNBƏ KİMİ

*Bəhman Kərimov**

Görkəmli maarifçi və diyarşünas Mirzə Ağəli Əliyev

UOT 94(479.24)

Açar sözlər: Lənkəran, Mirzə Əziz. Mirzə Ağəli Əliyev, maarifçi, məktəb, qiraətxana, Lənkəran diyarşünaslıq muzeyi

Məqalədə, muzey və arxiv materialları əsasında Lənkəran tarix-diyarşünaslıq muzeyinin yaradıcısı görkəmli maarifçi və diyarşünas Mirzə Ağəli Əliyevin keşməkeşli həyatı araşdırılır. Burada əks olunan mövcud mənbələrin demək olar ki çoxu ilk dəfə olaraq elmi dövriyyəyə gətirilmişdir.

Yüz il bundan əvvəl Lənkəranda öz şəxsi təşəbbüsü ilə diyarşünaslıq muzeyi yaradan Mirzə Ağəli Əliyevin oğlu Əzizağa Əliyevin 1971-ci il martın 29-da Azərbaycan Tarix Muzeyinin direktor müavini Əhməd Hüseynova yazdığı məktuba (16, SMF inv. 333/4) əsasən babası Molla Əlinin oğlu Molla Əziz (1830-1910) dövrünün tanınmış şair və müəllimi olmuş, Mirzə İsmayıl Qasiri (1805-1900) ilə Lənkəranda "Fövcül-füsəha" adlı şeir məclislərinin təşkilində fəal iştirak etmişdir. O, klassik üslubdan başqa, müasir mövzuda, fanatizmi tənqid edən şeirlərdə yazmışdır (15, s. 391).

* Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Azərbaycan tarixinin elmi tədqiqi və təqdimi şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, behmen_76@mail.ru

Mirzə Ağəli Əliyevin Muzeydə qorunan materiallar içərisində Cənubi Azərbaycan maarifçisi, "zülmət səltənəti"ndən işıqlığa çıxmaq ideyasının əsas ideoloqu, "böyük ədib" adlandırdığı Əbutalib Talibovun fotosəkili (16, SMF inv. 333/1) tarixi mənbə kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Fotosəkilin arxasında hicri "26 şaban 1335" (miladi 1917-ci il) və "böyük ədib" kimi qeydlər vardır. Mövcud faktlar M.A.Əliyevin atası Mirzə Əzzizin - görkəmli maarifçi ilə dostluğundan xəbər verir.

Arxiv sənədinə əsasən M.A.Əliyev 1878-ci ildə Lənkəranda maarifpərvər ədib Mirzə Əzzizin ailəsində anadan olmuşdur (5, v. 1). O, XIX əsrin görkəmli şairi və açıq fikirli ziyalı Mirzə İsmayıl Qasirin, habelə atasının tələbəsi olmuşdur. Ərəb, fars və türk dillərini elə atasının məktəbində öyrənmişdir.

Bu baxımdan, M.A.Əliyevin bir maarifçi kimi yetişməsində dövrün görkəmli ədib və şairlərinin böyük xidməti olmuşdur. O, 1907-ci ildə Lənkəranda yeni açılan ikisinifli "Behcət" məktəbində müəllim kimi fəaliyyətə başlamış və ömrünün sonuna qədər bu sahədə çalışmışdır.

Lənkəran şəhər rus-Azərbaycan məktəbinin müəllimi M.A.Əliyev 1917-ci ildən təhsil işçiləri həmkarlar ittifaqının üzvü (№1617555) olmuş (5, v. 12), 1920-ci ildə ilk dəfə Lənkəranda açılmış "Savad kurslarına" müdir və müfəttişi vəzifəsinə təyin edilmişdi. O, 1931-ci ildə II müəllimlər qurultayına Lənkəran şəhərindən nümayəndə seçilmiş və qəzada ilk sovet məktəbinin açılmasında xüsusi fəallıq göstərmişdir (11, v. 2).

Mirzə Ağəlinin fəaliyyətində mühüm yerlərdən birini onun müxbir kimi çalışması tutur. O, Hindistanda "Həblül-mətin", İranda "Nasiri", Misirdə "Çehrnuma" (4, v. 1), Tiflisdə "Şərqi Rus" və Bağçasarayda nəşr olunan "Tərcüman" qəzetlərinin bölgə müxbiri olmuşdur. Arxivdə saxlanan "Tərcüman" qəzetinin baş idarəsi tərəfindən 1913-cü ildə onun adına göndərilmiş məktub xüsusi əhəmiyyətə malikdir (4, v. 2).

Mirzə Ağəli Əliyev Əfqanıstanın paytaxtı Kabil şəhərində 1911-1919-cu illərdə Mahmud Tərzinin redaktorluğu ilə nəşr olunan "Siracül-əxbari-Əfqaniyyə" ("Əfqan xəbərlərinin çırağı") adlı qəzetə göndərdiyi məktub da nadir mənbələrdəndir. Lənkəranda "Nicat" adlı qiraətxananın mövcudluğundan xəbər verən bu

məktub 1912-ci ildə Mirzə Ağəli Mirzə Əzizzadə Əliyev Lənkəranı tərəfindən Bakıdan Əfqanıstana göndərilmişdi. "Nicat" adlı qiraətxananın müdiri Mirzə Ağəli məktubda yazırdı: "Maarifpərvər cənablarına! Böyük kəməli-əhtiramla hüzurunuza təqdim olunur. Əvvəl Bakıda nəşr olunan "İqbal" qəzetində yazılmışdır ki, Xudadadə Əfqanıstan ölkəsində maarifpərvər əlahəzrət şahın tərəqqisi sayəsində maarifpərvər və hörmətli Mahmud Tərzinin redaktəsi ilə "Siracül-əxbəri-Əfqanıyyə" adlı Kabildə yeni bir qəzet nəşr olunmuşdur. Bu şad xəbəri oxuyarkən mən dünyalarca fərəhləndim. Bu işıqlı چراغ vasitəsilə nəcib əfqan xalqlarının pəjmürdə qəlbləri maariflənəcək, bəlkə də bu maarif, insaniyyət və mətbuat aləminə böyük bir xidmət olacaqdır. Buna görə də mən "Nicat" qiraətxanasının müəssisi iftixar və qürurla sizin bu mübarək idarənizi rəsmən təbrik edirəm. Məhz insaniyyət və ürfaniyyət naminə pulsuz olaraq hər il Lənkəranın "Nicat" qiraətxanasına qəzet göndərsiniz. Həmin qiraətxananın müəssisələri, böyük əhtiramla insanpərvərlik və mehribanlıq göstərməniz qarşısında sizə səmimi qəlbdən təşəkkür edirlər. Sizin mübarək idarənizin yaşamasını arzu edirəm" (1). Məktubdan da göstərir ki, Mirzə Ağəli tərəfindən Lənkərandə açılan rus-Azərbaycan xalq "Nicat" qiraətxanası haqqında məlumat (11, v. 1) indiyə qədər tarixi ədəbiyyatda öz əksini tapmamışdı.

M.A.Əliyevin maarifçi kimi xidmətlərindən biri onun qiraətxana açmasıdır. O, bu dövrdə Azərbaycanda genişlənməkdə olan maarifçi-demokratik ideyaların təsiri ilə bir sıra maarifpərvər ziyalılarla birlikdə Lənkəran şəhərində "Nicat" qiraətxanasını açmağa nail olmuşdur. Mövcud faktlara əsasən qiraətxana 1907-ci il iyunun 25-də Bakı qubernatorunun razılığı ilə açılmışdı. Qubernatorun imzaladığı 2483 №-li sənəddə "Lənkəran şəhərində rus-Azərbaycan xalq "Nicat" qiraətxanasını açmağa kollec katibi Teymur bəy Bayraməlibəyova mənim tərəfindən icazə verilir" (11, v. 3) deyə qeyd edilmişdir.

Lakin sənəddə qiraətxananın müdiri Teymur bəy Bayraməlibəyov göstərilərsə də Mirzə Ağəlinin Əfqanıstana göndərdiyi məktubda özünü həmin qiraətxananın müdiri olduğunu bildirir. Mövcud faktlara əsasən Lənkəran şəhər özünüidarəsinin üzvü olan T.Bayraməlibəyov məsləkdaşları Mirzə Ağəli, Mirzə İsaq Mövsümzadə ilə birlikdə 1907-ci ildə "Behcət", 1909-cu ildə "Ziya" və ən nəhayət 1911-ci ildə Lənkərandə rus-Azərbaycan məktəbləri yaradaraq onların rəhbəri olmuşdur. O, bu məktəblərdə türk, fars dili və ədəbiyyatı tədris etmişdir (12, v. 44a-44b). Nəhayət uzun fasilədən sonra 1912-ci ildə açılan qiraətxana cəmi iki il fəaliyyət göstərmişdir. Təəssüf ki, regionda maarifçi-demokratik ideyaların əsas ocaqlarından biri olmuş qiraətxana 1914-cü ildə hökumət tərəfindən bağlanmışdır.

Lənkəran şəhər Birinci Rus-Azərbaycan ikisinifli məktəbin müəllimi Mirzə Ağəli Mirzə Əzizzadə Əliyev tərəfindən Bakı quberniyası və Dağıstan vilayətinin xalq məktəbləri direktoruna 1914-cü il dekabrın 17-də göndərdiyi məktubda əmək haqqının azlıq təşkil etdiyi üçün artırılmasını bildirmişdir (13, v. 15).

Mövcud arxiv materiallarına əsasən Mirzə Ağəli Rus və Azərbaycan şair-dramaturqlarının yaradıcılığı ilə maraqlanmışdır. Onun arxiv kolleksiyalarında M.Y. Lermontov, M.F.Axundov N.Vəzirov və digər ədiblər haqqında məlumatlar toplanmışdır (10, v. 1-2). O, Molla Pənah Vəqifin "Ey Vidadi gərdişi dövrən gəc rəftara bax" adlı məşhur şeirinin üzünü köçürüb saxlamış, N.Vəzirovun şəklinin altında farsca "hər kəsin mərdənəlik rütbəsi öz işinin nəticəsində olur. Qafqazın məşhur milli yazıçılarından ön sıralarında gedənlərdən və müsəlman teatr komediyaları yazanlardan" (10, v. 5) adlı qeydləri yazmışdır.

Arxivdə üzərində H.Ərəblinskinin şəkli olan, 1910-cu il oktyabrın 29-da H.Z.A.Tağıyevin teatrında səhnələşdirilən "Otello" tamaşasının Bakı "Nicat" müsəlman cəmiyyəti tərəfindən nəşr olunmuş proqramı və 1893-cü ildə "Otello" tamaşasının ilk Otelloşu Həşim bəy Vəzirov şəklinin əks olunduğu afişə Mirzə Ağəlinin teatra və Azərbaycan mədəniyyətinə böyük diqqətinin göstəricisi idi (9, v. 1-2).

Mirzə Ağəli 1920-cü illərdə regionun tarixinin öyrənilməsi və təbliği məqsədilə uzun müddət ərzində bölgəsinə aid topladığı materiallar hesabına Lənkəranda xalq muzeyinin yaradılmasının təşəbbüsçüsü və təşkilatçısı kimi çıxış etmişdir. Onun təşəbbüsü Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığı tərəfindən bəyənilərək qiymətləndirilir, qəzada fəaliyyət göstərən pedaqoji muzey diyarşünaslıq muzeyi kimi milliləşdirilərək dövlətin nəzarətinə keçir.

Lənkəran qəza İcrayyə Komitəsinin 1921-ci ilə aid məlumatına əsasən, xalqın tarixi inkişaf yolunu əks etdirən mədəni irsinin qorunması və yaşatması üçün ən vacib elm ocağı kimi Lənkəran muzeyi yaradılmışdır.

Daha sonra, 1924-cü ildə Lənkəran diyarşünaslıq muzeyinin fəaliyyətini daha səmərəli etmək üçün mövcud fond materialları hesabına Azərbaycan Dövlət Muzeyinin köməyi ilə geniş sistemli ekspozisiya qurulmuşdu (14, s. 32-34).

M.A.Əliyevin Lənkəran şəhərində mədəniyyət ocağı kimi "Muzeydə görülən işlərin planı" adlanan 11 maddədən ibarət qeydlərində "Muzey maarif və mədəniyyət ocağı olduğundan maarifçilər ona yardım etməlidir" (11, v. 3) deyərək, dövlət təşkilatlarına və ayrı-ayrı ziyalılara müraciət etmişdir.

O, mövcud muzey planında və dövrü mətbuatda muzeyin əhəmiyyəti haqqında məlumat verməklə xalqı maarifləndirərək, Lənkəran və ona yaxın olan Astraxanbazar (Cəlilabad), Qələybazar (Masallı), Astara, Lerik və Yardımlıda tapılan tarixi materialların muzeyə verilməsini bildirmişdir. Planın başqa bir maddəsində regionun Muğan və dağlıq hissələrində yetişdirilən müxtəlif bitkilərin nümunələri muzeyə toplamaq işində maarif işçiləri və məktəblilərin cəlb olunmasını təklif etmişdi. Digər bir təklifdə muzeyə yeni materiallarının toplanması məqsədilə şəhərdə mövcud olan rus və yəhudi kilsələrində olan zinət əşyalarının və regionun tarixi yerlərinin fotosəkillərini muzeyə verilməsini məqsəduyğun hesab etmişdir (11, v. 4).

Material azlığı tamaşaçıların və ziyarətçilərin zövqünü qənaətbəxş təmin edə edilməməsindən narahat olan M.A.Əliyev muzeyi zənginləşdirmək məqsədilə Moskva, Leningrad və Bakı şəhərlərində yerləşən mərkəzi muzeylərə yazdığı məktubda sovet Azərbaycanının cənub guşəsində yeni yaradılan muzeyə kömək edilməsini bildirmişdir. O, öz müraciətində Lənkəran muzeyinin eksponat azlığını nəzərə alaraq, rayonda yaşayan əhalinin muzeyə olan rəğbətini artırmaq məqsədilə etnoqrafiya xəritələri, köhnə və yeni tablolar, şəkillər, mədən daşları, mədən metal qalıqları və s. ibarət olan nümunələrlə bu kasıb muzeyə gətirməklə yardım göstərilməsini xahiş edir.

Muzey eksponatlarının toplama işində qəzada mövcud olan mədəni-maarif və təhsil müəssisələrinin böyük köməkliyi olmuşdur. Lənkəran qəzası xalq maarif şöbəsi diyarşünaslıq muzeyinin zənginləşdirmək məqsədilə 1934-cü il martın 22-də və aprelin 5-də Qadınlar klubunun müdirinə (3, v. 39), Pedaqoji texnikumun direktoruna (3, v. 40) göndərdiyi bildirişdə tarixi materialların, sənədlərin, ərəb və fars dilində olan qədim kitabların muzeyə təhvil verilməsi haqqında göstəriş vermişdir (3, v. 41). Rayon ziyalılarının dəstəyi ilə qısa müddət ərzində muzeyə regionun tarixi, mədəniyyəti, etnoqrafiyası və meşə təsərrüfatı ilə bağlı qiymətli tarixi materiallar toplanmışdır.

Muzeyi zənginləşdirmək məqsədilə o, dostu professor B.V.Millerin vəsaiti ilə Moskva muzeyləri ilə əlaqə yaratmağa müvəffəq olmuşdur. RSFSR Xalq Maarif Komissarlığının Moskvada olan Şərq Mədəniyyətləri Dövlət Muzeyi müdiriyyəti 1934-cü il sentyabrın 27-də Lənkəran şəhər muzeyinin müdiri M.A.Əliyev yazdığı məktubda bildirilirdi: "Professor B.Miller vasitəsilə bizə məlum oldu ki, Sizin muzeylə əlaqə yaratmaq və fondunu zənginləşdirmək məqsədilə bir sıra eksponatları almaq istəyisiniz. Sizə bildirirəm ki, Şərq mədəniyyətləri dövlət muzeyi nəzdində milli muzeylərin və milli respublikaların şəkil qalereyasının bədii şöbələrinin təşkili və işi ilə əlaqədar olan bütün məsələlər üzrə yazılı məsləhətlər verən büro vardır. Şərq mədəniyyətləri dövlət muzeyi fondundan Sizin üçün eksponatlar ayrılması məsələsinə gəldikdə isə Sizə hansı eksponatların lazım olduğunu (hansı ölkələr və hansı mövzular üzrə) xəbər verəsiniz. Əgər Şərq mədəniyyətləri muzeyinə münasib eksponatlar olsa onları Sizin muzey üçün verə bilərik" (11, v. 4).

M.A.Əliyev arxiv sənədlərində professor B.V.Millerlə olan dostluq əlaqələrinə aid farsca iki məktub var. O, muzeyin fəaliyyətini canlandırma məqsədilə 1925-cü il dekabrın 27-də professor B.V.Millərə göndərdiyi məktubda yenə Lənkəran muzeyinin müdiri təyin edildiyini qeyd edərək, "muzeyin materialları çox az..." olduğunu bildirir. Bununla o, Moskva muzeyinin köməyi ilə Lənkəran muzeyini zənginləşdirməyə ümid bəsləyirdi.

Hər iki məktub uzun illərdən bəri davam edən səmimi ailəvi dostluq münasibətləri ruhunda yazılmışdı. Bununla yanaşı, burada təkcə şəxsi əlaqələrin xoş

təəssüatları ilə Lənkəran muzeyinin daha da zənginləşdirilməsi kimi ümumxalq işi barədə fikir mübadiləsi edilirdi. B.Miller M.A.Əliyevi əmin edirdi ki, SSRİ Mərkəzi Dövlət Muzeyi və Şərq mədəniyyətləri dövlət muzeyləri ilə əlaqə yaratmış və onlar Lənkəran xalq muzeyinə yardım göstərəcəklər (8, v. 2).

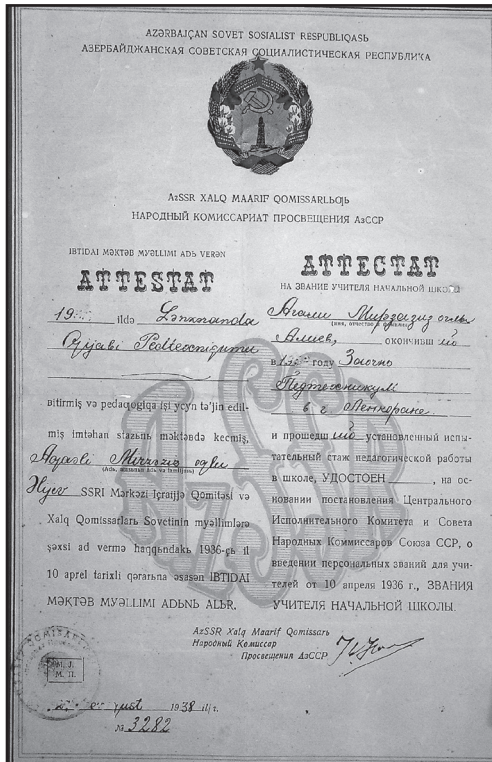
B.Miller məktubunda Lənkəranı cənnətə bənzədərək, zəngin təbiətini tərifləyir, o yerlərə məftun olduğunu, adamların səmimiyyətini, qonaqpərvərliyindən razı qaldığını və yenidən Lənkərana gəlmək arzusunda olduğunu bildirdi (8, v. 1-2).

Lakin təəssüflər olsun ki, M.A.Əliyevin Lənkəran muzeyinin zənginləşdirmək məqsədilə apardığı danışıqların heç bir əhəmiyyəti olmamışdır. XX əsrin 30-cu ildən başlayaraq muzeylərin sovet ideologiyasına uyğun şəkildə təşkili haqqında verilmiş sərəncama əsasən mövzu ilə bağlı heç bir materialın olmaması səbəbi ilə muzeyin yenidən təşkil etmək mümkün olmamışdır. 1941-ci ildə M.A.Əliyevin vəfatından son muzey öz fəaliyyətini rəsmi olaraq dayandırır. Muzeyin fəaliyyəti ilə bağlı rayon partiya bürosu tərəfindən yaradılmış komissiyasının hesabatına əsasən Böyük Vətən Müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar muzeyi təşkil etmək mümkün olmadığı üçün fəaliyyəti dayandırılmışdır.

Göründüyü kimi, Mirzə Ağəli Əliyevin həyatı mənalı, yaradıcılığı hərtərəfli olmuşdur. Ona görə də bu görkəmli maarifçinin fəaliyyətinin bir çox sahələri, yəni

onun xarici və daxili qəzetlərdəki müxbirliyi, onun XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda genişlənmədə olan maarifçi-demokratik hərəkatının fəal üzvü, xalqın maariflənməsi istiqamətində bir müəllim kimi və teatr sahəsində fəaliyyəti öyrənilməsi xalqımızın mədəni sərvətini bir daha zənginləşdirəcəkdir.

Mirzə Ağəli Əliyev Lənkəranda ilk sovet məktəblərinin açılmasında və savad kurslarının fəaliyyətinə yaxından kömək göstərmişdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra qəza maarif komissarlığının göstərişi ilə M.A.Əliyev 1919-cu il iyulun 7-də verilmiş vəsiqəyə əsasən I tatar məktəbində (6, v. 1) çalışmış, 1920-ci il sentyabrın 9-da Lənkəran şəhəri Böyük bazar məhəlləsində savadsızlığın ləğvi ilə bağlı açılan məktəbdə müəllim kimi sovet məktəbində fəaliyyətini davam etdirmişdir (3, v. 4). O, 1928-ci il iyunun

1-dən müvəqqəti olaraq 7 nömrəli məktəbin müdiri (3, v. 29), oktyabrın 20-dən 7 nömrəli məktəbdə açılan savad məktəbində (3, v. 28), 1929-cu il mayın 4-də 5 nömrəli məktəbdə (3, v. 29), sentyabrın 21-dən Lənkəran şəhər birləşmiş məktəbdə (3, v. 30) ədəbiyyat müəllim

kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1931-ci il yanvarın 12-də verilmiş vəsiqəyə əsasən 5№ məktəbin müəllimi Ağəli Əliyevin Lənkəran rayonundan Azərbaycan müəllimlərinin II müəllimləri qurultayına nümayəndə kimi iştirak etmişdir (6, v. 11).

Lənkəran vilayət maarif şöbəsinin M.A.Əliyevə 1931-ci il martın 2-də verdiyi şəhadətnaməyə əsasən Mirzə Ağəli Əliyev Şilavar, Darquba, Şağlakücə kəndlərində və şəhərdə türk ədəbiyyatı müəllimi vəzifəsində çalışmışdır (7, v. 1).

Öz üzərində çalışan M.A.Əliyevə 1933-cü il iyulun 21-də Lənkəran Pedaqoji texnikumu tərəfindən verilən 3/203 №-li sənədə əsasən ona orta məktəblərdə "Ədəbiyyat" fənnindən dərs deməyə icazə verilmişdi. O, 1938-ci il avqustun 27-də verilmiş 3282 №-li İbtidai məktəb müəllimi adını verən attestata əsasən o, 1936-cı il aprelin 10-da Lənkəran Qiyabi Pedtexnikumu bitirmişdir (5, v. 14).

Beləliklə, hərtərəfli yaradıcılığa malik, cəmiyyətin maarif və mədəniyyəti yolunda canını fəda etdirmiş, görkəmli maarifçi və diyarşünas Mirzə Ağəli Əliyevin mənalı həyat yolunun araşdırılması onun unudulmaz xatirəsinə sonsuz ehtiram hissimizdən irəli gəlir.

Mənbələr və ədəbiyyat:

1. Abbasov Ə. Təzə tapılmış köhnə məktub // Bakı, 1970, 6 iyul, № 155.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxiv (ARDƏİA): fond 565, siyahı 1, iş 3.
3. ARDƏİA: fond 565, siy. 1, iş 1.
4. ARDƏİA: fond 565, siy. 1, iş 2.
5. ARDƏİA: fond 565, siy. 1, iş 3.
6. ARDƏİA: fond 565, siy. 1, iş 4.
7. ARDƏİA: fond 565, siy. 1, iş 5.

8. ARDƏİA: fond 565, siy. 1, iş 8.
9. ARDƏİA: fond 565, siy. 1, iş 11.
10. ARDƏİA: fond 565, siy. 1, iş 12.
11. ARDƏİA: fond 565, siy. 2, iş 2.
12. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi (ARDTA): fond 309, siy. 1, iş 935.
13. ARDTA: fond 309, siy. 4, iş 1037.
14. Kərimov B.B. Azərbaycanda tarix-diyarşünaslıq muzeylərinin təşəkkülü və inkişafı tarixi. Bakı, 2008.
15. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1974.
16. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Sənədli mənbələr fondu, inv. 333.

Bahman Kerimov

Prominent educator and local historian Mirza Agali Aliyev

Summary

Keywords: *Lankaran, Mirza Aziz, Mirza Agali Aliyev, school, reading room, museum*

The article examines the difficult life of Mirza Agali Aliyev, the founder of the Lankaran Museum of History and Local History. It can be said that most of the sources reflected here were introduced into scientific circulation for the first time.

Mirza Agali Aliyev was born in 1878 in the family of the Lankaran intellectual and educator Mirza Aziz. Mirza Agali, who devoted his entire life to educating the people, worked at the Behjat school in 1907, Ziya in 1909, and the Russian-Azerbaijani school in Lankaran in 1911. He actively participated in the creation of the first Soviet school. The reading room "Nijat" opened by him in 1912 in Lankaran played a major role in the formation of educational and democratic ideas in the region.

According to archival sources, an important place in the activities of M.A. Aliyev was occupied by his work as a special correspondent for the newspaper "Khabl-metin" published in India, "Nasiri" in Iran, "Chehrnuma" in Egypt, "Shar-gi-Rus" in Tiflis, and "Tarjuman" in Bakhchisarai.

In addition, Mirza Agali was the initiator and organizer of the people's museum in Lankaran, with the aim of studying and promoting the history of the region.

Thus, the study of the meaningful life path and versatile work of the prominent educator and local historian M.A. Aliyev can be assessed as immense respect for his unforgettable memory.

Бахман Керимов
Видный просветитель и краевед Мирза Агали Алиев

Резюме

Ключевые слова: *Лянкяран, Мирза Азиз, Мирза Агали Алиев, школа, читальня, музей*

В статье исследуется трудная жизнь создателя историко-краеведческого музея Лянкярана Мирза Агали Алиева. Можно сказать, что большинство нашедших здесь отражение источников впервые введено в научный оборот.

Мирза Агали Алиев родился в 1878 году в семье лянкяранского интеллигента-просветителя Мирзы Азиза. Посвятивший всю свою жизнь просвещению народа Мирза Агали в 1907-ом году работал в школе «Бехджат», в 1909-ом – «Зия», в 1911-ом русско-азербайджанской школе в Лянкяране. Он активно участвовал в создании первой советской школы. Открытая им в 1912 году в Лянкяране читальня «Ниджат» сыграла большую роль в формировании просветительско-демократических идей в регионе.

Согласно архивным источникам, важное место в деятельности М.А.Алиева занимала его работа спецкором издававшейся в Индии газеты «Хаблул-метин», Иране – «Насири», Египте – «Чехрнума», Тифлисе – «Шарги-Рус», Бахчисарае – «Тарджуман».

Помимо этого, Мирза Агали был инициатором и организатором народного музея в Лянкяране, с целью изучения и пропаганды истории региона.

Таким образом, исследование содержательного жизненного пути и разностороннего творчества видного просветителя и краеведа М.А.Алиева можно оценить как безмерное уважение его незабвенной памяти.

*Мамед Мамедов**

**О педагогической и публицистической деятельности
Рагим бека Меликова (по материалам Национально-
го музея истории Азербайджана)**

УОТ 94 (479.24)

Ключевые слова: *Рагим бек Меликов, Бакинское реальное училище, Казанский университет, учебные заведения Северного Кавказа, Бакинский Высший Педагогический Институт, публицистическая деятельность*

Просматривая материалы Фонда документальных источников, убеждаешься, какие таланты взрастил Азербайджан в конце XIX века во всех сферах общества: в экономике, образовании, науке. В конце XIX в. во многих российских вузах уже обучались сотни азербайджанских студентов. Выбор факультета определялся спросом на определённую профессию. Наиболее престижными считались юридический и медицинский факультеты. Поступали также на восточный, технологический, путей сообщения, реже – горный, строительный факультеты (16). Среди студентов, посвятивших свою жизнь педагогической и научной деятельности, был Рагим бек Меликов. Отец Рагим бека – Мехрали бек был родным братом известного общественного деятеля, учёного, просветителя и основателя национальной печати – Гасан бека Меликова-Зардаби.

Рагим-бек Меликов родился 21 апреля 1886 года. Разносторонне одарённый, Рагим бек после окончания Бакинского реального училища и сдаче дополнительного экзамена по латинскому языку, в 1906 году поступил в Казанский университет на физико-математический факультет и стал одним из первых азербайджанцев, выбравших данную специальность. Университет Р.Меликов закончил в 1912 году. Но по неизвестным причинам он не возвра-

* Ведущий научный сотрудник Отдела научной экспозиции и организации выставок Национального музея истории Азербайджана, доктор философии по истории, доцент; mammad.museum@gmail.com

тился в Азербайджан, хотя в посмертной характеристике научной деятельности Р.Меликова отмечается: «...тогдашнее царское правительство не дало ему возможность работать у себя на Родине, и он начал преподавать в средних учебных заведениях Северного Кавказа» (17). Этот факт подтверждают трудовой список Р.Меликова и ряд удостоверений, хранящихся в Национальном музее истории Азербайджана.

Эта часть материалов свидетельствует, что по окончании университета до 1916 года Р.Меликов работал преподавателем физики и математики в Моздокском реальном училище, а с 1916 года в Грозненском и Метавском (впоследствии переименованное в Пятигорское) реальных училищах. Преподавательскую работу Рагим-бек сочетал с чтением лекций по физике в Лермонтовском народном университете и Пятигорском промышленном техникуме. Человек неутомимой энергии и работоспособности, Меликов в то же время преподавал математику в первой Терской губернской показательной гимназии им. III Интернационала. С марта по сентябрь 1923 года преподавал физику на Терских губернских курсах повышенного типа для подготовки в высшие учебные заведения. Окончившим данные курсы предоставлялось право поступления без предварительных испытаний во все вузы юго-востока России. В отзыве Терского отделения народного образования отмечается: «За время работы на курсах преподаватель Меликов обнаружил обстоятельное знакомство с предметом, проявил полную добросовестность в исполнении своих обязанностей и педагогические способности...» (18).

После установления Советской власти Азербайджану необходимы были квалифицированные кадры во всех областях, в том числе, и в образовании. В посмертной характеристике о педагогической и научной деятельности Рагим бека Меликова сообщается, что в сентябре 1923 года по вызову АзЦИКа и Наркомпроса он возвратился на Родину, где преподавал физику в Высшем Педагогическом Институте и в скором времени возглавил кафедру физики, проработав в данном вузе до конца своей жизни. Из указанной характеристики узнаем, что в бакинский период своей деятельности Р.Меликов принимал активное участие в создании тюркской терминологии и учебной литературы по физике. В 1934 году по приглашению АзФАНА он принимал участие в редактировании сборника терминов по физике. В создании учебной литературы по физике его работа выразилась в организации перевода на азербайджанский язык и редактировании курсов профессора Е.Б.Лопухина (17). В материалах коллекции имеется статья профессора Лопухина с дарственной надписью: «Многоуважаемому Рагим беку Меликову на добрую память от автора». 27 ноября 1934 г.» (3). В статье Лопухин делится своими мыслями о строении

атомного ядра по схеме Перрена. Из схемы видно, отмечает Лопухин, что атомное ядро состоит из альфа-частиц, нейтронов и не более одного протона. В статье предпринята попытка разработки этой схемы. Кроме того, им составлен был «Курс молекулярной физики» и специальный курс «Электронной теории» для студентов физико-математического факультета.

Работая в течении шести лет в Институте повышения квалификации кадров народного образования, Р.Меликов подготовил ряд методических указаний, программ и конспектов курса физики в помощь массовому учительству. Всё это свидетельствует, что интересы Рагим бека затрагивали не только научно-педагогические, но и научно-исследовательские вопросы его специализации. В характеристике отмечается, что Р.Меликов руководил одной из наиболее важных кафедр института. Осознавая большую ответственность перед общественностью и перед историей высшего образования в Азербайджане, Р.Меликов относился к работе с исключительной серьёзностью. Своим научно-творческим подходом в работе он умел объединять в сплочённый коллектив многочисленных сотрудников кафедры. Деятельность Р.Меликова, отмечалось в характеристике, «уже принесла свои плоды. Он подготовил большой отряд национальных кадров молодых учёных-физиков...» (17).

И как результат его педагогической деятельности – Грамота, выданная Центральным правлением Союза вузов «За высокое качество преподавания и умение руководить кафедрой» (2). В характеристике Р.Меликова за подписью исполнявшего обязанности директора Института повышения квалификации кадров народного образования Гаджиева А. отмечается: «Учитывая заслуги тов. Меликова Р. в деле подготовки и переподготовки педагогических кадров и подготовленность его к самостоятельной научной работе, ИПККНО ходатайствует перед квалификационной комиссией о присвоении ему – Меликову Р. звания профессора» (1).

Педагогическую и научную деятельность Р.Меликов сочетал с публицистической. В материалах коллекции сохранились вырезки из газет с его статьями и заметками. Читая их, человека охватывает чувство восхищения журналистским талантом, поскольку они были написаны ещё в студенческие годы. Статьи носят полемический и критический характер, т.к. отражают злободневные вопросы того времени: женский вопрос, периодической печати, критика просветительских обществ, политики, народного образования.

Одна из первых статей, посвященных положению женщин в обществе «Ещё в защиту мусульманской женщины», была опубликована Р.Меликовым в 1907 году. В ней ставился вопрос об отношении шариата и Корана, учения Пророка к женскому равноправию. Ссылаясь на журнал «Молла Насреддин», Р.Меликов отмечал, что «ни Коран, ни шариат, т.е. ислам, нисколько не уни-

жает женщину и не отводит ей того места, какое мы до сих пор ей отводим» и делает вывод, что «в том положении, в котором находятся сейчас женщины-мусульманки виноват не шариат, а мы сами».

И далее: «Сколько красивых и высокопарных слов приходилось слышать из уст наших интеллектуалов о женском вопросе, но на практике многие выступают против женской эмансипации». В качестве примера он приводит мусульманскую фракцию II Государственной Думы, когда явились представительницы мусульманских женщин и просили фракцию добиться одинаковых для них с другими женщинами прав, им заявили, что «фракция в Думе будет добиваться полных прав для русских гражданок, для мусульманок с ограничениями по шариату». Какие это ограничения – для нас, отмечает Меликов, лидеры этой фракции сами выступали перед русским обществом и опровергали сложившиеся в нём мнение об исламе, как учении, не терпящем вообще свободы, и вдруг – какие-то «ограничения по шариату» Такое отношение некоторых мусульманских интеллигентов по женскому вопросу объясняется «отчасти эгоизмом сильного пола, отчасти тем, что установившийся взгляд на женщину может быть изменён только путём правильного воспитания» (9). В угнетённом положении женщины-мусульманки Р.Меликов обвинял духовенство – этого опасного врага женского равноправия.

В продолжении этой темы Р.Меликов публикует в 1908 году статью «Новейшая мусульманская литература», в которой отмечает, что бывший член Госдумы – Адиль хан Зиятханов, отбывавший заключение в Нухинской тюрьме по делу о Выборгском воззвании, выпустил брошюру «Путешествие», в которой Зиятханов делится своими впечатлениями о 3-х месячном путешествии по Западной Европе и Турции. Большое место в брошюре, отмечает Меликов, Зиятханов отводит описанию виденного им в Турции. Р.Меликов приводит в статье интервью Зиятханова с турецкой поэтессой Никар-ханум, в котором она говорит, что «причина отсталости закавказских мусульман в угнетённом положении женщин». Залог спасения азербайджанской нации поэтесса видела в «эмансипации женской половины мусульманского народа». И в заключении Р.Меликов отмечает: «Книга Зиятханова может быть рекомендована каждому мусульманину. Это тем более необходимо, т.к. вся сумма, вырученная от продажи брошюры, поступит в пользу мусульманских детей-сирот, обучающихся в Елизаветпольских гимназиях и мектебах» (15).

В 1909 году Р.Меликов публикует заметку «Памяти женщины-татарки». В заметке Р.Меликов приводит выдержку из некролога, посвященного Лейле-ханум Шахтагинской и опубликованного в журнале «Молла Насреддин». Из выдержки мы узнаём, что Лейла-ханум родилась в 1886 г. в городе Карсе и после окончания Тифлисского женского института поступила в Женевский уни-

верситет на медицинский факультет, где обучалась на средства Г.З.Тагиева. Но счастье быть студенткой одного из ведущих университетов Западной Европы недолго улыбалось первой ласточке национального женского образования. Её жизнь оборвалась на третьем курсе, в расцвете её творческих сил. Р.Меликов приводит слова составителей некролога: «Может быть, швейцарскому университету ещё долго придётся дожидаться появления в своих стенах девушки-азербайджанки». И заключает: «Добрый пример Лейлы-ханум не останется без подражания. Трудно сделать первый шаг, первое вступление на общественную арену, а эти трудности, как мы видим уже, отчасти, преодолены» (11). Из-за нерешённости, женский вопрос неоднократно затрагивался в прессе. В 1910 году Р.Меликов публикует статью «Среди мусульман», где отмечает, что в прессе вновь поднят женский вопрос, вызванный письмом баронессы фон Розен, пожелавшей принять ислам и обратившейся за разъяснениями по вопросу о необходимости ношения чадры к известному общественному деятелю, редактору газеты «Тарджуман» И. Гаспринскому. Он не высказал своего мнения и передал вопрос духовенству. Как сказал И. Гаспринский, «пусть на этот вопрос отвечает компетентное мусульманское духовенство». В статье Р.Меликов приводит мнение закавказского муфтия Гаибова по данному вопросу: «ни шариат, ни Коран не принуждает мусульманок к ношению чадры». Некая госпожа Хадиджа заявляет, – отмечается в статье, – что «она не сторонница ношения чадры, однако требует от мусульманок некоторых предосторожностей». Своё письмо она заканчивает словами: «воспитание и образование мусульманки должны происходить, во всяком случае, не во французском духе». В статье приводится мнение имама Уфы. Не затрагивая вопроса об отношении шариата к женской проблеме, он отмечает: «ни в Сибири, ни в Киргизских степях женщины не носят чадры, свободно общаются с мужчинами, и никто из мужчин не считает их не мусульманками». Р.Меликов, заканчивая статью, отметил: «все реформы в мусульманской жизни, все стремления к европеизации отличаются одной особенностью – разрешить те или другие вопросы на основании шариата. И вот среди всех голосов, раздающихся в защиту обездоленной и доведённой до положения рабыни – мусульманской женщины, почти никто не поставил вопрос ребром – разрешение женского вопроса среди мусульман требует сама жизнь, сама горькая действительность» (12).

Противник религиозного фанатизма, Р.Меликов направлял острие своего пера против мусульманского духовенства, которое насаждало в тёмной массе антикультурные и человеконенавистнические идеи. В 1907 году Р.Меликов публикует статью «Новые выходки газеты «Таза Хаят», которая выходила при участии мусульманского духовенства Южного Кавказа. И то, что духовен-

ство агитировало массу в интересах «Таза Хаят» характеризует письмо одного муллы, напечатанное в данной газете. Р.Меликов приводит выдержки из письма. «Таза Хаят», пишет мулла, орган, наиболее отвечающий требованиям шариата и Корана, появление которого мы так долго ждали». Создаётся впечатление, отмечает Меликов, что это не общественная газета, а какое-то священное писание. В статье Р.Меликов полемизирует с редактором газеты Гашиим беком Везириным. Выдавая себя за сторонника женской эмансипации Г. Везириным приводит пример: «Женщинам нужно дать образование, но вместе с тем нужно, чтобы она знала свои молитвы и вообще религиозные обряды. Мы против тех, кто водит жён и дочерей в клубы. Девушки, видя молодых людей только и будут заняты мыслями кто из них красив. Поэтому, девушке нужно дать минимум образования и укрепить в ней религиозные верования, после чего её нужно водворить в гарем и обращаться с ней, как с вещью, которой в любое время можно поиграть». Так разрешает г. Везириным женский вопрос. В конце статьи Р.Меликов заключает «где же наши общества, наши интеллигенты. Почему они молчат?... или не видят они что «Таза Хаят» делает своё дело и почти забрал в свои руки широкие слои населения? Над всеми этими вопросами следует задуматься каждому мусульманину, которому дороги блага и счастье его народа». (6)

В статье «Открытое письмо редактору газеты Гашиим беку Везириному, Р.Меликов полностью обнажил суть самой газеты как «черносотенной», а интеллигенция Елизаветполя просила прекратить дальнейшую высылку газеты. В статье подвергнуты критике позиция Гашиим бека Везиринова по женскому вопросу и по другим вопросам общественной жизни (5).

Р.Меликов критически отзывался о мусульманской прессе. Под таким названием была опубликована статья, где отмечается, что «русские, армяне, грузины давно имеют несколько периодических изданий. У нас только 3 года назад стали издаваться газеты: «Иршад», «Тарджуман», сатирический журнал «Молла Насреддин». Отметив прогрессивную роль журнала в повседневной жизни мусульман, Р.Меликов пишет, что у журнала появились подражатели не мыслям и идеям журнала, а лишь внешности дела. После уличного листка «Баклун», едва выдержавшего 2 номера, с этого года стал выходить другой сатирический журнал «Занбур», руководимый интеллигентными мусульманами. Критически отзываясь о новом сатирическом журнале, Р.Меликов отмечает, что «журнал должен освещать и затрагивать злободневные вопросы общественной жизни мусульман. Вместо того, чтобы проповедовать народу уважение к другим народностям и к личности человека, на страницах «Занбура» мы встречаем осквернение и насмешки над тем или другим народом,

которые могут вызвать у мусульманского читателя недобросовестное отношение к другой нации». В журнале публиковались статьи против прогрессивных изданий и их редакторов. В частности, против газеты «Таракки» и его редактора У.Гаджибекова, как составителя оперы «Лейли и Меджнун». Статья, опубликованная в «Занбуре» по поводу этой оперы, была ничем иным, как злостным нападением на её автора. Р.Меликов резко высказался в статье против карикатур, помещённых в журнале на Ахмед бека Агаева. Характеризуя Ахмед бека Агаева как общественного деятеля, Р.Меликов отмечает, что «А.б. Агаев, дерзко избитый, вынужден был покинуть Баку, а занбуристы не высказали ни одного слова против факта избиения. А теперь Ахмед бек Агаев в Турции и пользуется большим почётом и уважением. Против деятельности Ахмед бека Агаева можно протестовать сколько угодно, можно не соглашаться с его утопическими взглядами... Но А.б. Агаев сделал для своего народа одно: он научил его читать газеты. И не Вы ли теперь пользуетесь его плодами, навязывая мусульманам ваш грязный листок. Так, по крайней мере, хоть за одно это относитесь более добросовестно к личности человека... работайте, почтенные интеллигенты и общественные деятели, на пользу и благо нашего народа» (4).

В 1909 году была опубликована статья Р.Меликова «К празднованию юбилея Толстого среди закавказских татар». В статье Р. Меликов даёт обзор того, как почитался Толстой среди мусульман Закавказья и как прошёл день его 80-летия. Он отмечает, что Л.Толстой – знаток жизни всего Кавказа. Особое внимание он обратил на закавказских мусульман. Как говорил сам Л.Толстой, «жизнь закавказского мусульманина-крестьянина наиболее удовлетворила его». И далее: «Та жизнь, которую ведёт закавказский мусульманин-земледелец, лучшие свои силы отдающий кормилице-земле, больше всего отвечает его личным мировоззрениям». В подтверждение сказанного «великим учителем жизни», как называл Толстого Р. Меликов, он приводит произведение Толстого «Первый винокур», которое вышло в 1896 г. и было переведено на азербайджанский язык известным педагогом Султаном Меджидом Ганиевым. Это произведение выдержало два издания и можно сказать, отмечает Меликов, «ни одно светское произведение в литературе закавказских мусульман, не читалось с таким живым интересом».

Произведение это шло и на сцене несколько раз. Даже фанатичные мусульмане говорили «вот это, действительно, проповедник народу слова Божьего! Как оно сходится с требованием Корана и шариата». К переводу на азербайджанский язык приступили по предложению самого Л.Толстого, который должен был закончиться к 80-летию юбилею. Сам Л.Толстой отзывался об этом

произведении, что «это его молитвенник». Закавказские мусульмане с большим интересом подготовились к юбилею писателя. В этот день (28 августа) на сцене просветительного о-ва «Ниджат» был представлен спектакль «Первый винокур» и отправлена поздравительная телеграмма в Ясную Поляну. Кроме того, редакции мусульманских газет и журналов подготовили ряд статей к юбилейному номеру, посвящённых разбору произведений Л.Толстого, как писателя и философа (8).

В связи с наступающим 100-летним юбилеем М.Ф.Ахундова Р.Меликов посетил известного драматурга Наджаф бека Везирова, который поделился своими воспоминаниями о первом спектакле. Свои впечатления о встрече с известным драматургом Р. Меликов сообщил читателям газеты «Баку», опубликовав статью «Первый мусульманский спектакль». Это было осенью 1879 г. Наджаф бек Везиров был в то время учеником Бакинского реального училища, где преподавал Гасан бек Меликов-Зардаби. Будучи на одном любительском спектакле, Н.б. Везиров увлёкся сценой. И по совету Гасан-бека Меликова обратился к произведениям М.Ф.Ахундова. Вскоре был создан план первого спектакля. С разрешения начальства была организована группа учащихся-мусульман, распределены роли и в пансионе Бакинского реального училища приступили к репетированию комедии М.Ф.Ахундова: «Гаджи Гара». Сам Наджаф бек выступал в пьесе в трёх ролях. В гостинице «Метрополь», где обычно шли русские спектакли и вечера Н.б. Везиров, совместно с актёром Адыгёзаловым, приступили к разноске афиш и приглашений. Мусульмане плохо восприняли это новшество. Публика собралась в основном русскоязычная. Присутствующий на спектакле губернатор Старосельский вызвал всех участников спектакля и поблагодарил их за старание. Таким образом, это был первый мусульманский спектакль не только на Кавказе, но и в России. О первом спектакле, отмечал Р.Меликов, сообщили М.Ф.Ахундову. Он так был обрадован этому событию, что в ответной телеграмме написал... «Это придало мне силы и продлило мне жизнь». Так было положено начало мусульманскому театру. Прошло 38 лет, из основателей мусульманского театра остался только Наджаф бек Везиров. И несмотря на возраст, от него веяло бодростью..., а все участники первого спектакля оставили светлую память в культурной жизни мусульман (7).

В публицистической деятельности Р.Меликов реагировал на каждый отзыв о деятельности того или иного общества. В 1911 г. он публикует статью «О деятельности о-ва «Ниджат». Эта критическая статья была вызвана тем, что в газ. «Каспий» была напечатана статья г. Гаджи Ширванского, в которой деятельность просветительного общества «Ниджат» выглядит в розовом

цвете. Общество разрослось в крупное учреждение, располагающее библиотекой, вечерними курсами, пансионом, собственным печатным органом, оперно-драматической труппой. «Перечисленные г.Ширванским функции «Ниджата», – отмечает Р.Меликов, – отчасти существуют, отчасти их вовсе нет. Но даже сохранившиеся находятся в таком плачевном состоянии, что становится стыдно связывать их с культурно-просветительными целями». Действительно, при обществе «Ниджат» в 1909-10 гг. существовал пансион для бедных учеников-мусульман. В пансионе содержались 20 учеников, но после непродолжительного времени пансион был закрыт. Следует отметить, что пансион был открыт при прежнем председателе общества М.Э.Расулзаде. На содержание вечерних курсов общество получало субсидии из городского бюджета в 1000 руб. Но в чём проявилась деятельность этих курсов? Действовали курсы в селении Кишлы, но вскоре и они были закрыты. «Ниджат» издаёт газету под тем же названием. Но что в этом издании? Небольшой русский текст, а всё остальное – отмечает Р.Меликов, – какой-то сумбур, это смесь турецкого, арабского и ещё какого-то языка. И кто читает газету «Ниджат», если во всём районе найдутся два или три человека, знающих в совершенстве турецкий, арабский и фарсидский, а ведь газета издаётся для закавказских мусульман». И ещё одно замечание Р.Меликова: «Газета должна освещать культурно-просветительные нужды местных мусульман, а вместо этого статьи «Ниджата» политического содержания. В русской части газеты – дребедень, здесь или уличная ругань, или одни пустые разглагольствования, ничего не дающие ни уму, ни сердцу мусульман».

В статье даётся исторический обзор театральной деятельности труппы общества. Р.Меликов отмечает, что «при о-ве уже третий год существует театрально-художественная секция. Собственно, само о-во ничего не сделало в области театра: не выработало репертуара, не подготовило профессиональных артистов, не поощряла драматургов. Театральное дело перешло к о-ву от той небольшой группы любителей и артистов-мусульман, которые в 1906 году создали в Баку известное и очень популярное «Т-во мусульманских артистов». Но о-во «Ниджат» не сумело развить и продолжить дело т-ва. Если кто-то из любителей хоть раз посетили спектакль, не могли не заметить, какое издевательство, какое глумление над искусством здесь происходит. На сцене одни оперы и оперетты, которые за последнее время наводнили театральный рынок. Если из репертуара не исключены окончательно лучшие произведения Ахундова, Везирова, Ахвердова и других, то всё же главное место в нём отведено дешёвым опереткам, рассчитанным на вкус публики. Из репертуара исключены серьёзные драмы. И ухватившись за оперы и оперетки, «Ниджат»

упустил из виду воспитательную роль театра. Мы были на ряде спектаклей о-ва и убедились, насколько пал театр в глазах публики. Одним словом, никакого искусства... Но сборы «Ниджат» берёт полные: одна опера «Лейли и Меджнун» дала о-ву несколько десятков тысяч... А что о-во сделало из того, что намечено уставом: где его стипендиаты в университетах, в средних и других учебных заведениях, где освобождение от платы за учёбу определённого количества беднейших учеников-мусульман и т.д. Итак, «Ниджат» далёк от тех целей, которые он должен был бы преследовать. Интеллигенция когда-то была в о-ве, теперь же ей там делать нечего....

Нужно к делу привлечь людей, действительно понимающих культурные нужды своего народа... дать о-ву развиваться. В о-ве не должно быть места узурпаторству и самодурству». Р.Меликов, заканчивая статью, пишет: «о-во, ставшее на ложный и скользкий путь, должно умереть, и от этой смерти не спасут его никакие «похвалы» г. Ширванского» (10).

В своих статьях Р.Меликов затрагивал не только вопросы культурно-просветительского характера. Он выступал против политики царских властей в отношении мусульман вообще и против Турции, в частности. Эта политика была основана на выдуманной царизмом идеи «панисламизма». В этой связи Р.Меликов публикует статью «О панисламизме», в которой говорится о той истерии, развернувшейся в русской прессе против российских мусульман под властью турецкого султана, об измене России и др. «Когда мусульман обвиняет в сепаратизме русская пресса, – отмечает Р.Меликов, – и неоднократно повторяет тему о «панисламизме» мусульман, это не удивительно: на то и существуют все эти органы печати, чтобы не оставлять инородцев в покое». Он с горечью пишет о событиях последних дней: массовые обыски в редакциях газет, книгоиздательствах, аресты сотрудников и редакторов газет, закрытие школ, высылки учителей и т.д. «Для нас эти события являются национальным горем, ибо подвергнута разгрому вся культурная работа, которая создавалась усилиями последних лет». Кратко затронув вопрос истории «панисламизма», Р.Меликов отмечает, что «он был создан без ведома самих мусульман. Этот термин был поднят в русской прессе после кровавых армяно-азербайджанских событий 1905-6 гг. и возведён в ранг официальной политики царизма с целью искоренить всё, что связано с Турцией. «Пресса, отмечает Р.Меликов, – хватается за те, вполне легальные и никогда ни от кого не скрывающиеся, сношения с Турцией, которые проявились в выписке учебников и газет из Турции. В любом книжном магазине Казани имеются книги турецкого издания, по содержанию большей частью религиозные, затем учебные пособия... Указывают на татарские школы – медресе, как на очаг «панисламизма». Создание

школ нового типа, полемика между сторонниками старого и нового методов обучения была воспринята как очаг «панисламизма». Говорят о газетах, будто бы обслуживающих интересы Турции. Татарская печать зародилась 5-6 лет тому назад. И за это время появилась периодическая печать левого направления: «Такамюль» «Елдашъ», «Шярки-Русь» в Баку, призывающие мусульман к отречению от национальной самобытности газеты «Урал» в Оренбурге, «Юлдуз» в Казани, «Дума» в Петербурге. Можно ли после этого говорить о панисламизме как о всеобщем движении мусульман? Конечно, среди татарских газет имеются и такие, которые могут быть названы вдохновителями «панисламизма», но ведь всякое движение опасно лишь тогда, когда им охвачены «низы» общества». Заканчивая статью, Р.Меликов отмечает: «мусульманское население в общей массе далеко от какого бы то ни было сепаратизма... Мусульмане слишком сжились с Россией, с ней их связывают исторические, географические и другие условия... Мы верим в будущность России, в её культурное возрождение» (13).

Ещё один актуальный вопрос был затронут Р.Меликовым в статье «К реформе средней школы». В статье рассматриваются некоторые стороны разработанной Министерством народного образования реформы средней школы, требующие, по выражению Р.Меликова, «коренного преобразования. Для усовершенствования учебно-воспитательного процесса – отмечается в статье, недостаточны новые программы, планы преподавания и инструкции. Необходимо преобразовать весь строй школьной жизни, необходимо пересмотреть и правовые нормы, регулирующие школьную жизнь, условия в которых находятся педагоги – всё это всегда будет служить тормозом в усовершенствовании учебно-воспитательного процесса.

Как на один из главных дефектов учебного процесса, Р.Меликов указывает на чрезмерные полномочия директоров по отношению к педагогическому составу. В статье Р.Меликов указывает на способы оздоровления школьной жизни:

1. Оставить за директорами хозяйственно-административные функции.
2. Учебно-воспитательную часть полностью возложить на педагогический совет, который составлял бы программы, устанавливал школьный распорядок, распределял на каждый учебный год все обязанности по учебно-воспитательной части между преподавателями, привлекал бы родителей к участию в школьной жизни.
3. Необходимо составление отчётов о деятельности и состоянии школы, деятельности педагогического совета. Желательно, чтобы эти отчёты рассылались всем учреждениям Министерства народного образования. От-

чѣты необходимы для полноты картины школьной жизни и будут служить стимулом к развитию деятельности педагогического коллектива. Резюмируя статью, Р.Меликов выводит тезисы:

1. Учебно-воспитательный процесс в средней школе находится в тесной зависимости от внутренней организации.
2. Улучшить положение учителей в материальном и правовом отношении.
3. Поднять авторитет педагогического совета, расширить его компетенцию.
4. Меры, основанные на принципе самостоятельности педагогического совета и комиссии, и уважение к личности преподавателя могут радикально изменить положение в области народного образования. Иначе, заключает Р.Меликов, «многие отрицательные черты, присущие средней школе, останутся в ней и после реформы» (14).

Рагим бек Меликов, проживший всего 50 лет, оставил после себя много незаконченных творческих замыслов. Человек всесторонне образованный, незаурядных способностей, Р.Меликов посвятил свою жизнь любимой профессии – преподаванию. Своей практичной и научной деятельностью он внѣс весомый вклад в решение проблемы подготовки национальных кадров – физиков, педагогической мысли в целом и по праву отнесен к числу ярких представителей азербайджанской интеллигенции.

Источники и литература:

1. Гаджиев А. Характеристика / ФДИ НМИА, 378 прил.
2. Грамота, выданная председателем Центрального Правления Союза вузов и научных учреждений Азерб. ССР тов. Меликову Р. Баку, 1935 / ФДИ НМИА, 378/78.
3. 3. Лопухин Е.Б. К вопросу о строении атомного ядра. 27 ноября 1934 г. / ФДИ НМИА, 378/73.
4. Меликов Р. О мусульманской прессе / Бакинец, 1909, № 98.
5. 5. Меликов Р. Открытое письмо редактору газеты Гашим беку Везирову / Бакинский день, 1907, № 42.
6. Меликов Р. Новые выходки газ. «Таза хаят» / Бакинский день, 1907, № 331.
7. Меликов Р. Первый мусульманский спектакль / Баку, 1911, № 267.
8. Меликов Р. К празднованию юбилея Толстого среди закавказских татар / Волжский листок, 1908, № 764.
9. Меликов Р. Ещѣ в защиту мусульманской женщины / Закавказье, 1907, № 151.

10. Меликов Р. О деятельности общества «Ниджат» / Кавказский телеграф, 1911, № 119.
11. Меликов Р. Памяти женщины-татарки / Камско-Волжская речь, 14 мая 1909 г.
12. Меликов Р. Среди мусульман / Камско-Волжская речь, 1910, № 78.
13. Меликов Р. О панисламизме / Камско-Волжская речь, 1911, № 77.
14. Меликов Р. К реформе средней школы / Русские ведомости, 1915, 9 июня.
15. Меликов Р. Новейшая мусульманская литература / Сегодня, 1908, № 55.
16. Таирзаде Н. Из истории азербайджанской интеллигенции в конце XIX-начале XX в. Баку, 2009.
17. Тихомиров В. Об академической работе зав.кафедрой физики Аз.ВПИ. доцента Меликова Рагима. Баку. 9 января 1937 г. / ФДИ НМИА, 378 прил.
18. Удостоверение № 4393, 7.IX. 1923 / ФДИ НМИА, 378 прил.

Məmməd Məmmədov

Rəhim bəy Məlikovun pedaqoji və publisistik fəaliyyəti haqqında (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin materialları əsasında)

Xülasə

Açar sözlər: Rəhim bəy Məlikov, Bakı real məktəbi, Kazan Universiteti, Şimali Qafqazın təhsil müəssisələri, Bakı Ali Pedaqoji İnstitutu, publisist fəaliyyəti

Məqalə tanınmış pedaqoq, alim, publisist Rəhim bəy Məlikovun həyat və yaradıcılığına həsr olunub. Qeyd olunur ki, R.Məlikov Bakı Realnı Məktəbini bitirdikdən sonra Rusiyada ali təhsil müəssisəsinə daxil olub və onu uğurla bitirib. Müəllif R.Məlikovun Şimali Qafqazdakı və Azərbaycandakı əmək fəaliyyətini izləmişdir. Rəhim bəy Məlikov qeyri-adi şəxsiyyət idi. Rəhim bəy Məlikovun pedaqoji fəaliyyətinə yaradıcı yanaşması tədrisin həmkarlarının bəyəndiyi yeni üsul və üslublarının meydana gəlməsinə gətirib çıxarmışdır. Pedaqoji fəaliyyəti ilə yanaşı elmi işlə məşğul olan R.Məlikov fizikaya dair tədris ədəbiyyatı ərsəyə gətirmiş, həmin fənn üzrə terminlər toplusunun redaktəsində iştirak etmişdir. O, professor E.B.Lopuxinin Azərbaycan dilinə tərcüməsini və kurslarının redaktəsini təşkil etmişdir. Onun orijinallığı publisist fəaliyyətində də özünü göstərüb.

Belə ki, o, hələ tələbəlik illərində yazıb çap etdirdiyi məqalə və qeydlərində qaldırılan məsələlərin kəskinlik və aktuallığı ilə oxucunu heyran edir.

Məqalədə istifadə olunan materiallar R.Məlikovun yüksək peşəkarlıq səviyyəsindən, onun geniş erudisiyasından, təfəkkürünün orijinallığından, maraqlarının çoxşaxəliliyindən, yorulmaz zəhmətindən, milli, elmi - pedaqoji kadrların hazırlanmasına kimi mühüm problemlərin həllinə töhfə vermək üçün yorulmadan çalışmasından xəbər verir.

Mammad Mammadov

About the pedagogical and publicist activities of Rahim bey Melikov (based on materials from the National Museum of History of Azerbaijan)

Summary

Key words: *Rahim bek Melikov, Baku Real School, Kazan University, schools of the North Caucasus, Baku Higher Pedagogical Institute, social activities.*

The article is dedicated to the life and creativity of the well-known educator, scientist, publicist Rahim bey Melikov. It is noted that after graduating from Baku Real School, R.Melikov entered a higher education institution in Russia and successfully graduated from it. The author followed R. Melikov's work in Azerbaijan and the North Caucasus. Rahim Bey Melikov was an unusual personality. Rahim Bey Melikov's creative approach to pedagogical activity has led to the emergence of new methods and styles of teaching that are liked by his colleagues. R. Melikov, who is engaged in scientific work in addition to his pedagogical activities, created teaching literature on physics and participated in the editing of a collection of terms on that subject. He organized the translation of Professor E.B. Lopukhin into Azerbaijani language and the editing of his courses. His originality was also shown in his publicist activity. Thus, he impresses the reader with the seriousness and urgency of the issues raised in his articles and notes, which he wrote and published while still a student.

The materials used in the article indicate the high level of professionalism of R. Melikov, his extensive erudition, the originality of his thinking, the diversity of his interests, his tireless hard work, and the fact that he worked tirelessly to contribute to the solution of important problems such as the training of national, scientific and pedagogical personnel.

Esmira Rəhimova*

Görkəmli ictimai xadim Cavad bəy Məlikyevanın materiallarına dair

UOT 94 (479.24)

Açar sözlər: *Cavad bəy Məlikyevanın, Qarabağ, Tuğ kəndi, Bakı, Lənkəran, Məryəm Bayraməlibəyova*

Azərbaycanın maarif və mədəniyyət beşiyi kimi tanınan Qarabağ öz ziyalıları ilə böyük şöhrət qazanmışdır. Regionda yetişən xeyli sayda ziyalı nəslə öz ruhu, qəlbi ilə Azərbaycanın inkişafı və çiçəklənməsi naminə misilsiz xidmətlər göstərmişlər.

Məqalədə, dövrün görkəmli ictimai-siyasi xadimi Cavad bəy Məlikyevanın Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunan foto-materialları əsasında onun həyat və fəaliyyəti araşdırılmışdır. Şəxsi kolleksiyası əsasında qələmə alınmış məqalədə Qarabağın qədim türk nəslindən olan Cavad bəy Məlikyevanın keşməkeşli həyat hekayəsi vərəqlənir. Fotoşəkillərə nəzər yetirərkən istər dinc, istərsə də sürgün həyatında başını dik tutmuş əzəmətli, cəsarət saçan bir şəxsi görmək olar. Onun həyat hekayəsini vərəqləyərkən hər bir insana xas keyfiyyətlərini özündə birləşdirdiyini görürük. Cavad bəy əsl vətənpərvər idi, xalqını sevirdi, bu hissi uca sözlərlə, şüarlarla deyil, söz və əməllərlə ifadə edirdi.

* Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Sənədli Mənbələrin elmi fond şöbəsinin müdiri
esmirarahimova@mail.ru

Dövrün tanınmış ictimai-siyasi xadimi Cavad bəy Rza bəy oğlu Məlikyeqanov 1878-ci ildə Şuşa qəzasının Tuğ kəndində anadan olmuşdur. İlk təhsilini Qarabağda Mir Mehdi Xəzaninin ibtidai məktəbində almışdır. Məktəbi bitirdikdən sonra 1903-cü ildə Bakıya gələn Cavad bəy neft sənayesi müəssisələrində müxtəlif inzibati vəzifələrdə işləmiş, həmin dövrdə şəhəri bürümüş inqilabi hərəkətdə fəal iştirak etmişdir. Neft mədənlərində çalışan fəhlələrin həmkarlar ittifaqının rəhbəri olan Cavad bəy qısa müddətdə həm iqtisadi, həm də siyasi xarakterli təhillərin əsas təşkilatçılarından birinə çevrilir. O, yürüş və nümayişlərin təşkilinə və keçirilməsinə köməklik edir, hökumətə etiraz və petisiyaların verilməsində fəallıq göstərirdi. O, 1904-cü ildə müsəlman sosial-demokrat "Hümmət" partiyasına daxil olaraq siyasi mübarizəyə başlayır. Cavad bəy fəhlələr arasında inqilabi fəaliyyətinə görə 1909-cu ildə 1 il həbs, 4 il sürgün cəzasına məhkum edilmişdir (7). 1914-cü ildə yenidən Bakıya qayıdan Cavad bəy "S.M.Şibayev və K⁰" neft-sənaye şirkətində işlədiyi vaxtlarda fəhlələr arasında həmkarlar ittifaqlarının fəaliyyətini bərpa etmişdir. O, eyni zamanda texniki məktəbdə də təhsilini davam etdirmişdir (8).

Cavad bəy 1914-cü ildə Müsəlman Demokratik Müsavat Partiyasına daxil olmuş, partiyanın sol fəhlə qanadının lideri olmaqla fəhlə və sahibkarlar arasında münəfişlərin həlli şöbəsində çalışmışdır.

1918-ci ilin əvvəllərində Bakı fəhlələrinin dəstəyi ilə Cavad bəy Tiflisdə yaradılmış Zaqafqaziya Seyminə nümayəndə kimi göndərilmişdir. O, Müsavat Partiyasından deputat, Seymin Müvəqqəti Müsəlman Milli Şurasından üzv kimi 1918-ci il mayın 28-də Tiflisdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin "**İstiqlal Bəyannaməsi**"ni imzalayanlardan biri olmuşdur. 1918-ci ilin dekabrında Müsavat partiyasından Azərbaycan parlamentinə deputat olan Cavad bəy fəhlə həmkarlar ittifaqının ilk sədri təyin edilmişdir. O, fəhlə məsələsini bolşevik ideologiyasının inhisarına verənlərdən fərqli olaraq, Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyi naminə çalışan fəhlələrin təmsilçisi idi. Azərbaycanın müstəqilliyinin Avropa dövlətləri tərəfindən tanınması təntənələrində **çıxış** edərək demişdi: "Elan olunmuş müstəqilliyi Avropa tanımasaydı belə, fəhlələr onun uğrunda öz həyatlarını qoymağa həmişə hazır olmuşlar" (1, s. 189).

Bu dövrdə Bakının cənubunda - Muğan və Lənkəranda yerləşdirilən rus əhalisinin dəstəyi ilə hakimiyyəti ələ keçirən general Anton Denikin dəstəklədiyi "Müvəqqəti Hərbi Diktatura" regionun bir hissəsini öz ərazisi elan edərək, "bufer" dövlət yaratdı və faktiki olaraq onu Azərbaycandan ayırmaq istədi. Lakin bütün bunlar yerli müsəlman əhalisinin böyük hiddətinə səbəb oldu. Azərbaycan Parlamenti fəvqəladə iclasının qərarına əsasən Lənkəran və Muğanda rus və bolşevik-erməni dəstələrinin yerli müsəlman əhaliyə qarşı qırğınlarının qarşısını almaq və

regionda yad qüvvələrə qarşı mübarizə aparmaq, yerli müsəlman dəstələrini təşkilatlandırmaq, risk və təhlükə ilə dolu bu mürəkkəb işi həll etmək məqsədilə mahir siyasətçi, istedadlı təşkilatçı, demokrat, humanist kimi güclü reputasiyaya malik Cavad bəy Məlikyevqanov Lənkərana göndərilir (7).

Cavad bəyin güclü iradəsi, təşkilatçılığı ilə qısa müddət ərzində 1919-cu il avqustun sonuna qədər yerli müsəlman qüvvələrinin dəstəyi və Azərbaycan ordusunun böyük qəhrəmanlığı sayəsində Lənkəran və Muğan ərazisi rəsmən müstəqil Azərbaycanın tərkibinə daxil edildi. Rusiyanın Cənub ordusunun könüllü hərbi hissələri tərksilah edildi və ləğv olundu. Cavad bəyin Hökumətinin Lənkəran qəzası üzrə xüsusi nümayəndəsi kimi fəaliyyəti dövründə regionda anarxiyaya son qoyulmuş və əmin-amanlıq hökm sürmüşdür (9).

C.Məlikyevqanovun Lənkəran qəzasında qısamüddətli fəaliyyəti gərgin, çoxşaxəli olmuşdur. Mənəvi cəhətdən zəngin, mütərəqqi düşüncəli Cavad bəy elə ilk günlərdən anarxiya dövründə qəzanın dağıdılmış, talan edilmiş kəndlərinin bərpa-sı, səhiyyə və xalq maarifi sahəsində böyük işlər görmüşdür. Onun əmri ilə tədris kursları yaradılmağa başlanılmışdır. Gənclər və uşaqlar, xüsusilə qızlar məktəblərə cəlb edilmiş, öz fəaliyyət dərnəkləri təşkil olunmuş və kimsəsiz uşaqlar üçün inter-

*C.Məlikyevqanov həyat yoldaşı Məryəm Bayraməlibəyova ilə birlikdə. 1930-cu illər.
SMF inv. 2485.*

nat məktəbləri yaradılmışdır. Cavad bəyin Lənkəranda dövrün mütərəqqi qadın maarifçilərindən biri olan Məryəm xanım Bayraməlibəyova ilə görüşü gələcək ailə birliyinin başlanğıcı olmuşdur.

1920-ci il aprel çevrilişindən sonra Bakda, daha sonra Lənkəranda hakimiyyəti ələ keçirən bolşeviklərin təqibləri nəticəsində Cavad bəy həyatının təhlükədə olmasına baxmayaraq, vətəninə tərk etmədi. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Sənədli Mənbələr fondunda mühafizə edən sənədlərə əsasən söyləmək olar ki, Cavad bəy sovet dövründə əmək birjasında, neft

təchizatı şöbəsində, Xalq Əmək Komissarlığında, tikinti trestində, N.Nərimanov adına sənaye texnikumunda işləmişdi (3; 4).

Cavad bəy Vətənə layiqli övlad kimi bütün sahələrdə böyük şövqlə çalışmışdır. Amma buna baxmayaraq o, 6 dəfə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilib.

*C.Məlikyeganov fəhlələr arasında (mərkəzdə).
Bakı. SMF inv. 2491.*

*Məryəm Bayraməlibəyova -Məlikyeganova
qızları ilə . SMF inv. 2505.*

1920-ci il mayın 11-də Məlikyeganov həbs edilir. İyulun 19-da kifayət qədər sübut olmadığı üçün sərbəst buraxılsa da, bir qədər sonra yenidən həbs edilir. 1921-ci il yanvarın 21-də dəlil olmadığı üçün yenidən həbsdən çıxan Cavad bəy həyat yoldaşı ilə birlikdə Lənkərandan Bakıya köçür.

Cavad bəy sovet dövründə 1920-ci illərdə Bakıda Azərbaycan Dövlət Universitetinin İqtisadiyyat fakültəsini bitirmişdir. Cavad bəyin üç qızı var idi: Azəra, Taliya və Asiman.

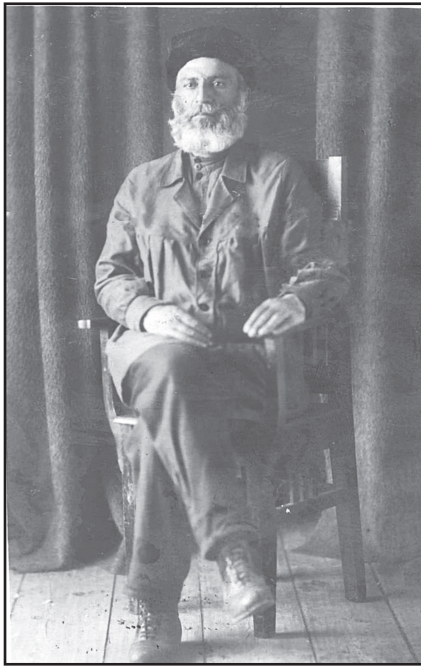
C.Məlikyeganov və ailəsinə qarşı sovet hökumətinin yersiz həbsləri, araşdırmaları və təqibləri onları səksəkə içində yaşamağa vadar edirdi. Lakin bütün təqiblərə baxmayaraq o, canı qədər sevdiyi Vətəninə tərk etmir, ona sadıq qalır. Onun sürgündən həyat yoldaşı Məryəm xanıma göndərdiyi məktubların sətirlərində də Vətəninə necə çox sevdiyini görmək olar.

Bəli, Cavad bəy Məlikyeganov həmişə öz xalqına, Vətəninə sadıq olmuşdur. Onun sürgündən

Məryəm xanıma göndərdiyi məktubdan aşağıdakı sətirlər deyilənlərə əyani sübutdur:

“...Axı, sən yaxşı bilirsən ki, Vətənim necə sevirəm! Mənim Azərbaycanım, mənim xalqım mənə çox əzizdir. Onlar üçün hətta həyatımdan keçməyə belə hazıram!..” (4).

Sənədli Mənbələr fondunda qorunan sənədlər bir daha sübut edir ki, Cavad bəyin hansı sahədə çalışmasından asılı olmayaraq, özünü Vətənin layiqli övladı kimi göstərmişdir. Onun qüsursuz fəaliyyəti, işçilərin şəfaəti, bolşevik inqilabçıların özləri tərəfindən verilmiş rəylərin heç biri Cavad bəyi Stalinin represiyasından

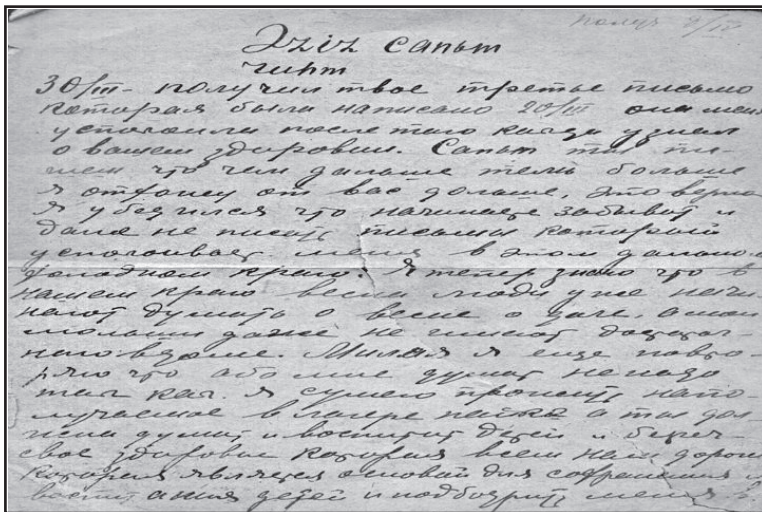

bütün məktublarını "Əziz nazım, C.Məlikyevqanov sürgündə olarkən. 1933-1934-cü illər. SMF inv. 2493.

xilas edə bilmədi. 1930-cu il fevralın 7-də Cavad bəy Azərbaycan Fövqəladə Komissiyasının qərarı ilə yenidən həbs cəzasına məhkum edilərək, ömürlük olaraq Kareliyanın Keme şəhərinə sürgün edilmişdir.

Sürgün həyatı nə qədər ağır və məşəqqətli olsa da, Cavad bəy dözüür, ailəsinə yazdığı məktublarda bunu hiss etdirmirdi. Onun düşərgədən yazdığı məktublar cəsarətin, mətanətin və sonsuz xeyirxahlığın daha bir sübutudur. Onun məktublarında ümitsizlik, soyuqdan, aclıqdan, haqsızlıqdan şikayət yox idi.

Bu məktublarında sədaqətli ömür yoldaşı Məryəm xanıma və üç körpə qız balasına təsəlli versə də, bilirdi ki, onları "xalq düşməni"nin ailəsi kimi çox ağır bir durum gözləyir. Məryəm xanımı böyük məhəbbətlə sevən Cavad bəy canım" kəlmələri ilə başlayırdı. Məktublarında uşaqlardan narahat olan Məlikyevqanov yazırdı: "nazlım, uşaqların yaxşı oxuduğu üçün çox yaxşıyam. Asiman məktəbə getdi... Burada vəziyyətim çox ağırdır. Bizi çox incidirlər. Gün ərzində 16-18 saat işləyirik. İş çoxdur. Demək olar ki bütün günü boş qalmırıq. Bir neçə gün bundan

C.Məlikyevqanovun
həyat yoldaşı Məryəm
Bayraməlibəyovaya
məktubu.
SMF inv. 2497.

əvvəl buraya vaqonla çoxlu sayda 15-20 yaşlarında yeniyetmə və gəncləri gətirildilər. Məryəm xanım özünə fikir ver. Sənə can sağlığı arzulayıram. Ağa, Ənvər və Təhminəyə məndən salam de" (5). Məktubun üzərində yazılma tarixinin üstü qaraldılmışdır. Bu baxımdan oxumaq olmur. Yalnız "20.... 1936-cı il" yazısı oxunur.

Məryəm xanım SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri M.İ.Kalinindən kömək istədiyi bir vaxtda, 1937-ci il oktyabrın 15-də gecə Müsavat partiyasının fəalı kimi həbs edilərək evindən aparıldı. Əslində Məryəm xanın heç bir siyasi partiyanın üzvü olmamışdır. İstintaq materiallarından məlum olur ki, Məryəm xanıma nə qədər cəza versələr də, ona qarşı irəli sürülən bütün ittihamları qətiyyətlə rədd etdi. Təəssüflər ki, yenə də yetərincə "şahid"lər tapıldı. Bu şahid ifadələri təsdiq edirdi ki, o, sovet hökumətinə "xəyanət" edən «xalq düşməni»nin arvadı idi. Dekabrın 12-də Azərbaycan SSR XDİK-nini "üçlüyü" Məryəm xanım Teymur qızını 5 il siyasi hüquqları alınmaqla, 10 il müddətinə azadlıqdan məhrum edildi. "Xalq düşmənləri"nin üç qız övladı isə başsız qaldı.

Məryəm xanımla yanaşı 1937-ci il dekabrın 23-də Müsavat partiyasının fəal üzvi kimi günahlandırılan, əslində bitərəf olan Cavad bəyin qardaşı, Cəbrayıl rayon maarif şöbəsinin müdiri Bəhram Məlikyeqanov da həbs edilərək 1938-ci il yanvarın 14-də güllələnir.

Muzeydə saxlanılan C.Məlikyeqanova aid, 1958-ci il noyabrın 17-də verilmiş ölüm kağızında "siyasi xadimin ürək zəifliyindən" öldüyü qeyd edilir. Sənəddə 1937-ci ildə həbs edilmiş Məlikyeqanova ölümündən sonra – Kareliya MSSR Ali Məhkəməsinin qərarı ilə 1959-cu ilin fevralında bəraət verildiyi qeyd olunmuşdur 6). Ölüm sənədində həbs olunma tarixi 1937-ci il göstəriləndə, əslində o, 1930-cü il fevralın 7-də həbs olunmuşdur. Sənəddən də göründüyü kimi, "Azərbaycan Milli Mərkəzinin işi" adı altında aparılan istintaq işinə görə sürgün edilən Cavad bəy Məlikyeqanovun ağır şəraitdə 18 may 1942-ci il tarixində Kareliyada sürgündə vəfat etməsi həqiqəti əks etdirmir. Belə ki, 1950-ci illərin ikinci yarısında tətbiq edilən qaydaya əsasən SSRİ-də

Kansalaisen
Гр. *Мелик-Беганов*
Давидович Мелик-Беганов - 18.12.1905.
on kuoli *18.12.1905* (vuo, kuu, päivä ja kirkon tai numerolla)
Умер *18.12.1905* (год, месяц и число)
г. Петрозаводск
kuoleman syynä on ollut *у него сердечной деятельности*
joista siviiliasian kuolinteksterin *не было*
o чем в книге записей актов гражданского состояния о смерти
1958 vuonna *17* päivä *ноября*
год *1958* месяц *ноября* число
on tehty vastaava merkintä *18*
произведена соответствующая запись за № *18*
Kuolinpaikka: *Kareliassa-Suomalaisessa SNT:n* kaupunki
Место смерти: *Kareliassa-Suomalaisessa SNT:n* город
paikk. *Петрозаводск* kyla *Петрозаводск*
Rekisteröintipaikka *Петрозаводск* kyla *Петрозаводск*
Mesto rekisteröintipaikka *Петрозаводск* kyla *Петрозаводск*
Annettu *17.11.1958* v. 19 *58* r.
Дата выдачи *17.11.1958* г.
Lähtö *17.11.1958* v. 19 *58* r.
Заведующий бюро записей актов гражданского состояния *Мелик-Беганов*

C.Məlikyeqanovun ölüm haqqında şəhadətnaməsi. SMF inv. 2498.

reabilitasiya orqanları 1930-cu illərin ortalarında dövlət cinayətinin miqyasını gizlətmək üçün siyasi məhbusların ölüm tarixlərini və ölüm səbəblərini qəsdən təhrif edirdilər. Cavad bəyin sürgündən göndərdiyi məktublar 1936-cı ildən o yana keçmir. Bunu sübut edən digər bir fakt isə Kareliyada siyasi məhbusların həbs düşərgəsi olan Sandormox adasında Stalin repressiyasının qurbanlarına aid xatirə lövhəsində Cavad bəy Məlikyeqanovun ölüm tarixinin 09.12.1937-ci il göstərilməsidir (10).

Azərbaycanın görkəmli ictimai-siyasi xadimi Cavad bəy Məlikyeqanovun irsinin gələcək nəsillə çatdırmaq məqsədilə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində mühafizə edilən kolleksiyaların elmi dövriyyəyə cəlb edilməsini onun unudulmaz xatirəsinə sonsuz ehtiram kimi dəyərləndirmək olar.

Mənbələr və ədəbiyyat

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cildə. II cild. Bakı: 2005.
2. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Sənədli mənbələr fondu (MATM SMF), inv. 526/7.
3. MATM SMF, inv. 2486.
4. MATM SMF, inv. 2494.
5. MATM SMF, inv. 2496.
6. MATM SMF, inv. 2498.
7. Qasımlı A. Müstəqilliyimizə imza atanlardan biri - Cavad bəy Məlikyeqanov // <http://www.milliarxiv.gov.az/az/cavad-bey-melikyeqanov>
8. Алиев Ф. Генерал-губернатор Ленкоранского уезда // Бакинский рабочий. 1990, 18 августа.
9. Дулаева З. Их отличало благородство души и любовь к родине // Вышка, 2002, 24 мая.
10. Поминальные списки Карелии, 1937–1938: Уничтоженная Карелия. <https://visz.nlr.ru/person/book/karel/0/7330>

Esmira Rahimova
Regarding the materials of prominent public figure
Javad bey Malikyeganov

Summary

Keywords: *Javad Bey Melik-Yeganov, Karabakh, Tugh village, Baku, Lankaran, Maryam Bayramalibayova*

The article examines the life and activities of Javad Bey Melik-Yeganov, a prominent figure of the Azerbaijan Democratic Republic, the governor-general of Lankaran, one of the founders of the Trade Union Organization of the Republic, a member of parliament, the founder of the trade union of Muslim workers. Javad Bey Malik-Yeganov, who was born in Tugh village of Shusha district in 1878, received his primary education at the home school of the famous educator and historian Mir Mehdi Khazani. Then he graduated from technical school. Since 1903, he worked in the oil fields of Baku. He joined the revolutionary movement in those years. He was a member of "Hummat" organization. His struggle against the tsarist government led to his arrest in 1909. He was exiled from Baku.

On May 28, 1918, as a member of the Azerbaijan National Council, he was one of the founders of the Republic of Azerbaijan who signed the Declaration of Independence of Azerbaijan. He was arrested 6 times in different years after the April invasion. He was in 1937.

Javad Bey was a true patriot, he loved his people, he expressed this feeling not with loud words and slogans, but with words and deeds. Javad Bey served his people selflessly throughout his life and made sacrifices for the welfare of the Motherland until his last breath.

Эсмира Рагимова
К материалам видного общественного деятеля
Джавад бека Мелик-Еганова

Резюме

Ключевые слова: *Джавад бек Мелик-Еганов, Карабах, село Туг, Баку, Лянкяран, Марьям Байрамалибекова*

В статье рассматривается жизнь и деятельность Джавад бека Мелик-Еганова, видного деятеля Азербайджанской Демократической Республики,

генерал-губернатора Лянкярана, одного из основателей профсоюзной организации республики, члена парламента, создателя профсоюза мусульманских рабочих. Джавад бек Мелик-Еганова, родившийся в селе Тут Шушинского уезда в 1878 году, начальное образование получил в домашней школе известного просветителя и историка Мир Мехти Хазани. Затем он окончил техникум. С 1903 года работал на нефтяных промыслах Баку. В те годы он присоединился к революционному движению. Он был членом организации «Гуммет». Борьба против царского правительства привела к его аресту в 1909 году и он был выслан из Баку.

28 мая 1918 года будучи членом Национального Совета Азербайджана был одним из тех кто подписал Декларацию Независимости Азербайджана и основал Азербайджанскую Республику, После апрельской оккупации он в разные годы шесть раз подвергался аресту. Он расстрелян в 1937 году.

Джавад бек был настоящим патриотом, он любил свой народ, это чувство он выражал не громкими словами и лозунгами, а конкретными словами и делами. Джавад бек всю свою жизнь самоотверженно служил своему народу и до последнего вздоха самоотверженно трудился ради благополучия Родины.

Nərmin Bağırova*
Azərbaycanın ilk qadın səhiyyə naziri, tibb elmləri
doktoru Kübra Fərəcovanın materiallarına dair

UOT 94 (479.24)

Açar sözlər: Pedaqoq, Kürdəmirdə ilk qız məktəbi, pediatr, mama-ginekoloq, Ana və Uşaqların Mühafizəsi İnstitutu

Ölkəmizin ən iri elmi və mədəni ocaqlarından biri olan Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin zəngin fondlarında tibb və onun inkişafına böyük töhfələr vermiş şəxslərə aid materialların toplanması və oxuculara təqdim olunması Muzey fəaliyyətinin ən önəmli sahələrindəndir. Burada çox əhatəli səhiyyə tarixinin bir çox cəhəti əksini tapır, bu da tədqiqatçıların diqqətini cəlb etməklə yeni-yeni araşdırmalara yol açır.

Muzeyin Sənədli Mənbələr və Fotoneqativ materialları fondlarında bu şəxsiyyətlərdən biri, pediatr və Azərbaycanda səhiyyə təşkilatçısı, tibb elmləri doktoru, professor Kübra Fərəcovanın materialları qorunur. Kolleksiyada saxlanılan fotosəkillər, təltif olunduğu fəxri fərmanlar və müxtəlif səpkili sənədləri Kübra xanımın əmək fəaliyyətini izləməyə imkan yaradır. O, Qubada 1907-ci ildə 12 uşaqlı adi idarə qulluqçusunun ailəsində dünyaya göz açmışdır. Çətin güzəran, həkimin, dərmanın olmadığı bir dövrdə ailənin

*Tibb elmləri doktoru Kübra
Fərəcova*

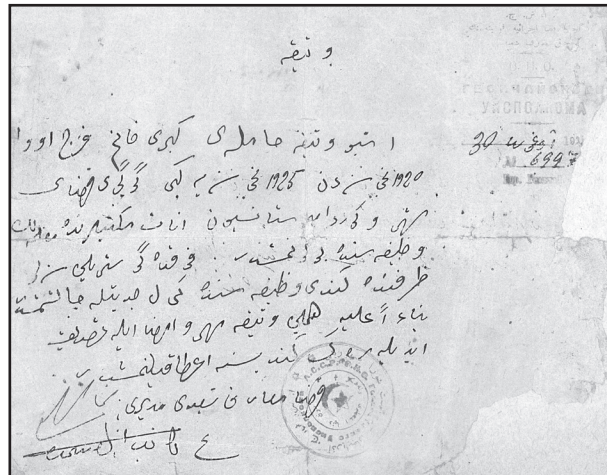
* Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Sənədli mənbələrin elmi fond şöbəsinin baş mütəxəssisi;
nbaqirova@mail.ru

12 uşaqdan yalnız ikisi - Kübra və qardaşı sağ qalmışdır (**1, s.212**). O, ibtidai təhsilini Hənifə xanım Məlikovanın dördsınıfli rus-türk məktəbində almış, məktəbi bitirdikdən sonra isə təhsilini qızlar gimnaziyasında davam etdirmişdir. Təhsilini başa vurduqdan sonra pedaqoq olmaq arzulayan Kübra ibtidai məktəb müəllimlərinin 3 aylıq hazırlıq kursunu bitirərək Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı tərəfindən 14 yaşında ikən Kürdəmirə qız məktəbinin təşkili işinə göndərilmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, Kürdəmirdə qız məktəbi ilk dəfə olaraq bu zamandan açılmışdır.

O illərdə müəllim qadın kənddə çox nadir bir sima idi. Buna görə də, o, əsas vəzifəsindən başqa kənddə bütün ictimai həyatın təşkilatçısı olurdu. Kübra xanımı bu iş daha çox cəlb edirdi. O, məktəbin ilk açıldığı ildən etibarən əhali arasında böyük nüfuz və etimad qazanmağa nail oldu. Bu məktəbdə 70 azərbaycanlı qız oxuyurdu. Öz zamanəsinə görə bu hal çox böyük ictimai əhəmiyyətli hadisə idi. Kübra Fərəcova məktəbdə Azərbaycan qadınlarının savadsızlığın ləğv etmə məntəqəsini təşkil etmiş və bu qadınların çoxunu savadlandırmağa müvəffəq olmuşdur. Bununla yanaşı o, məktəb xaricində də müəyyən işlər aparırdı. Kürdəmirin ətrafındakı bütün kəndləri gəzərək, hər yerdə qadın və qızlarla uzun söhbətlər aparmışdır. Bu dövr xalq arasında əsrlər boyu yaşayan xurafatın aradan qaldırıldığı dövr idi, qadınlar bu dövrdə öz çadralarını çıxarıb, cəhalət yükündən, bərabərsizlikdən qurtulurdu. Gənc təbliğatçının inandırıcı, qızgın sözlərinə qadınlar həvəslə qulaq asır, onun təsiri ilə ictimai həyata qoşulurdu. Onun təşəbbüsü ilə qadınlar ilk dəfə olaraq Beynəlxalq qadınlar günü bayramında iştirak etməyə başladılar.

Bir müddət sonra Kübra xanım ailə həyatı qurur və Göyçay rayonuna köçür. Göyçay, Ağdaş rayonlarında öz pedaqoji fəaliyyətini davam etdirən Kübra xanım daha öncə qeyd etdiyimiz kimi, burada da qadınlar və qızlar arasında fəal ictimai iş aparırdı.

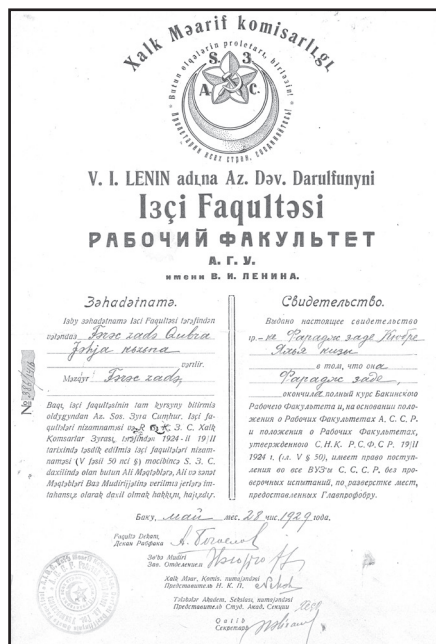
Muzeyin Sənədli mənbələr fondunda Kübra Fərəcovanın 1920-1925 illərdə ictimai və pedaqoji fəaliyyətini izləməyə imkan verən materiallara rast gəlmək olar. Göyçay Qəza İcraiyyə Komitəsinin maarif şöbəsində 30 avqust 1925-ci ildə Kübra Fərəcovaya verilmiş arayışa əsasən o burada qız məktəbində müəllimlik etmişdir (**3, inv.№ 382/2**), Fotoneqativ materialları fondunda qorunan fotosəkildə isə Kübra xanım 1926-cı ildə dərslər dediyi Ağdaş qızlar məktəbinin şagirdləri arasında əks olunmuşdur (**2, inv. № 14865**).

Göyçay Qəza İcraiyyə Komitəsinin maarif şöbəsində Göyçay ibtidai qız məktəbində müəllim işləyən Kübra Fərəcovaya verilmiş arayış. 1925.

Kübra Fərəcova Ağdaş qızlar məktəbinin şagirdləri arasında. 1926.

Bakı Dövlət Darülfünunun (Universitetinin) işçi fakültəsinin tam kursunu bitirən Kübra Fərəcova verilmis şəhadətnamə. May, 1929.

1927-ci ildə Qazaxa köçən Kübra xanım buradan da Qazax rayon komsomol komitəsi tərəfindən fəhlə fakültəsində təhsilini artırmaq üçün Bakıya göndərilmişdir. Belə ki, Sənədli mənbələr fondunda Kübra Fərəcovaya məxsus kolleksiyada onun Bakı Dövlət Darülfünunun (Universitetinin) işçi fakültəsinin tam kursunu bitirməsi haqqında şəhadətnaməyə (3, *inv.№ 382/37*) də rast gəlirik.

Hələ uşaq ikən Kübra Fərəcova həkim olmaq arzusunda olub. Bu da səbəbsiz deyildi. Onun bacı və qardaşları tibbi yardımın göstərilməməsi səbəbindən o zaman Azərbaycanda tuğyan edən malyariya, çiçək və qızılça xəstəliyindən vəfat etmişdilər.

Bakı Dövlət Darülfünunun işçi fakültəsini bitirdikdən sonra K.Fərəcova Azərbaycan Dövlət Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olur. Ali təhsilini başa vurduqdan sonra Ana və Uşaqlarının Müdafiəsi İnstitutunda işləyir, elmi araşdırmalar aparırdı. 1937-ci ildə o, xalq səhiyyə komissarının müavini, bir müddətdən sonra isə komissar vəzifəsinə təyin olundu. Gənc xalq komissarı Azərbaycanda səhiyyənin inkişafına böyük səy göstərirdi. Bu vəzifədə ona xas təşkilatçılıq qabiliyyəti, geniş bilikləri özünü biruzə vermişdir. Fotoneqativ materialları fondunda qorunan digər bir fotoda Kübra xanım 1938-ci ildə keçirilmiş Əczaçılıq və biokimya qurultayının iştirakçıları ilə təsvir olunub (2, *inv.№ 14867*).

*Əczaçılıq və biokimya qurultayının nümayəndələri,
mərkəzdə K.Fərəcova 1938.*

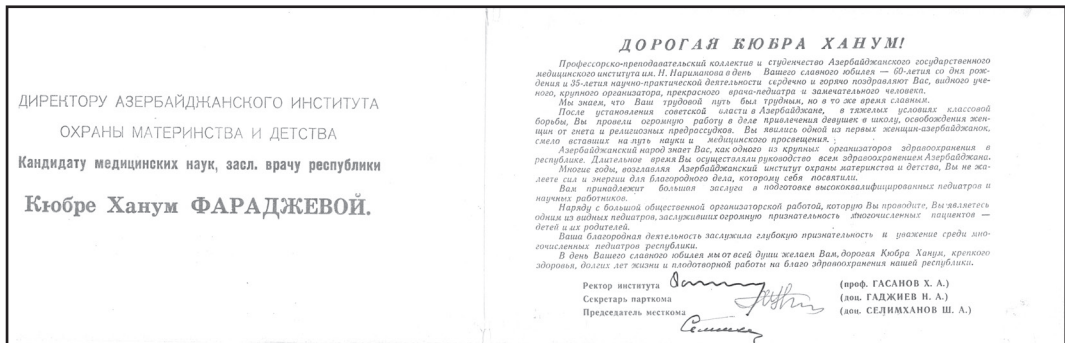
İkinci Dünya Mühəribəsi ərəfəsində Kübra xanım əvvəl işlədiyi institutda elmi fəaliyyətini davam etdirdi, lakin müharibə bütün planlarını alt-üst etdi. K.Fərəcova ordu sıralarına ezam edilərək təxliyə hospitalının rəisi təyin edilir.

1947 - 1950 - ci illərdə o, Azərbaycan SSR-in səhiyyə naziri vəzifəsində çalışdı. 1950-ci ildən isə artıq Ana və Uşaqların

Mühafizəsi İnstitutunun direktoru vəzifəsinə təyin olundu. Əvvəllər olduğu kimi, bu vəzifədə də o, işgüzarlığını yüksək prinsipliliğini və tələbkərliyini göstərir, bu da həmin institutun əsl elm mərkəzinə çevrilməsinə imkan verirdi. İnstitutun elmi araşdırmalarının səviyyəsi artaraq burada bir çox alim yetişdirilmişdi. K.Fərəcovanın rəhbərlik etdiyi dövrdə həmin elmi müəssisədə 26 namizədlik və 3 doktorluq dissertasiyası müdafiə edilmişdir. Həmin institutda mamalıq-ginekologiya və pediatriyanın aktual problemləri tədqiq edilirdi. Eyni zamanda burada çalışan alimlər ən çox yayılmış uşaq və qadın xəstəliklərinin müalicəsinə dair konkret tövsiyələr verirdi. K.Fərəcovanın təşəbbüsü ilə respublikanın rayonlarında müntəzəm olaraq elmi-praktiki konfranslar keçirilir, yerlərdə tibbi yardım göstərmək məqsədilə səyyar briqadalar təşkil edilirdi. İnstitutun əməkdaşları həmçinin uşaqların müayinə və müalicəsinə dair metodiki qaydalar işləyib hazırlayırdı.

Lakin Kübra xanım təkcə inzibati fəaliyyətlə məşğul olmur, həm də elmi işini davam etdirirdi. O, 42 elmi əsərin müəllifidir. Bu elmi işlərin əksəriyyəti Azərbaycanda müxtəlif yaş hədlərində olan uşaqların sağlamlıq və fiziki inkişafının aktual problemlərinə həsr edilmişdir (4, s. 5-7).

K.Fərəcovanın təşəbbüsü və birbaşa iştirakı ilə 1959 və 1964-cü illərdə Azərbaycan pediatrlarının qurultayları, 1965-ci ildə isə respublika mama-ginekoloqlarının birinci qurultayı keçirilmişdir. Respublika ictimaiyyətinin böyük ehtiramını qazanmış Kübra xanımın fəaliyyəti həmkarlarının diqqətindən heç vaxt kənarda qalmamışdır. Bunun bariz nümunəsi kimi fondun kolleksiyasında N.Nərimanov adına Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutunun professor-müəllim heyəti və tələbələrinin K.Fərəcovanın anadan olmasının 60 illiyi və elmi-praktiki fəaliyyətinin 35 illiyi münasibətilə ona göndərdiyi təbrik məktubunu (3, inv.№ 382/55) göstərmək olar.

N.Nərimanov adına Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutunun professor-müəllim heyəti və tələbələrindən Ana və Uşaq Mühafizəsi İnstitutunun direktoru, tibb elmləri namizədi, əməkdar həkim Kübra Fərəcovaya anadan olmasının 60 illiyi və elmi-praktiki fəaliyyətinin 35 illiyi münasibətilə göndərdiyi təbrik məktubu.

Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Kübra Fərəcovaya əməkdar həkim adının verilməsi haqqında fəxri fərmanı. 1960

Azərbaycan Respublikası səhiyyə nazirinin əmri ilə Elmi-Tədqiqat Pediatriya İnstitutuna Kübra Fərəcovanın adı verilmişdir.

Mənbələr və ədəbiyyat:

1. Gəncəli S. Qadın, gözəllik və ülviyyət. Bakı, 2018.
2. MATM Fotoneqativ materialları fondu, inv.№ 14865, 14867.
3. MATM Sənədli mənbələr fondu, inv. № 382/2, 37, 50, 55.
4. Вопросы педиатрии и акушерства (материалы конференции). Баку, 1967.

Narmin Baghirova

***About the materials of the first female minister of health care of Azerbaijan,
doctor of medical sciences Kubra Farajova***

Summary

Keywords: *Pedagogue, first women's school in Kurdamir, pediatrician, obstetrician-gynecologist, Institute of Maternity and Childhood Protection*

This article tells about the worthy life path of the prominent health care organizer of the republic, the director of the Scientific Research Institute of Motherhood and Childhood Protection, Kubra Farajova (now the Scientific Research Institute of Pediatrics).

K. Farajova is the organizer of the first women's school for girls in Kurdamir, as well as a teacher of courses on the elimination of illiteracy among women. She also works in the Geychay, Aghdash and Kazakh districts, and she combines pedagogical activity with a large social activity. After graduating from the medical faculty of Azerbaijan State University K. Farajova is engaged in scientific activity at the Institute of motherhood and childhood Protection. In 1937, she was appointed as the Deputy People's Commissar, and after a few months - the People's Commissar of Health of the Republic. From 1947 to 1950, she was the Minister of Health of the Republic. From 1950 to 1979 K. Farajova becomes the director of the Scientific Research Institute of Pediatrics, which bears her name to this day.

In the article, based on the collection of the National Museum of History of Azerbaijan, the main milestones of the life path of the doctor and teacher K. Farajova.

Нармин Багирова

***О материалах первой женщины-министра здравоохранения
Азербайджана, доктора медицинских наук Кюбры Фараджевой***

Резюме

Ключевые слова: *Педагог, первая женская школа в Кюрдамире, педиатр, акушер-гинеколог, Институт охраны материнства и детства*

В данной статье повествуется о достойном жизненном пути видного организатора здравоохранения республики, директора Научно-исследовательского института охраны материнства и детства Кюбры Фараджевой (ныне Научно-исследовательский институт педиатрии).

К. Фараджева является организатором первой в Кюрдамире женской школы для девочек. Она также преподавала на курсах ликвидации неграмотности среди женщин, работала также в Гейчайском, Агдашском и Казахском районах, сочетая педагогическую деятельность с общественной. После окончания медицинского факультета Азербайджанского Государственного Университета К. Фараджева занималась научной деятельностью в Институте охраны материнства и детства. В 1937 году её назначили заместителем наркома, а спустя несколько месяцев - наркомом здравоохранения республики. С 1947 г. по 1950 год она являлась министром здравоохранения республики. С 1950 г. по 1979 год К. Фараджева работала директором Научно-исследовательского института педиатрии который по сей день носит ее имя.

В статье на основе коллекции Национального музея истории Азербайджана освещены основные вехи жизненного пути врача и педагога К. Фараджевой.

Şəfa Mövsümov *

**Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı polkovnik-leytenant
İlqar Mirzəyev
(MATM-nin Vətən Müharibəsi fondunun kolleksiyası əsasında)**

UOT 94 (479.24)

Açar sözlər: Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı, İlqar Mirzəyev, Vətən Müharibəsi fondu, Tovuz döyüşləri, hərbi geyim

2020-ci ilin iyul ayının 12-də Ermənistan Silahlı Qüvvələri Azərbaycanın Tovuz rayonu ilə dövlət sərhədini pozaraq ərazilərimizi artilleriyadan atəşə tutdular. Bu hərbi toqquşma nəticəsində Azərbaycan tərəfdən 12 nəfər hərbi və 1 nəfər mülki şəxs həlak oldu (1). Tovuz döyüşləri adı ilə tariximizə düşən bu döyüşdə həlak olan hərbiçilərimizdən biri də Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin 3-cü Ordu korpusunun artilleriya rəisi, polkovnik İlqar Mirzəyev idi.

İlqar Anzor oğlu Mirzəyev 8 may 1973-cü ildə Gürcüstanın Qardabani şəhərində anadan olmuşdur. O, orta təhsilini burada almış, sonra 1991-1995-ci illərdə Bakı Ali Birləşmiş Komandanlıq Məktəbində "Artilleriya" ixtisası üzrə oxumuşdur. 2003-2005-ci illərdə Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyasında təkmilləşdirmə kursunu uğurla başa vuraraq peşəkar hərbi kimi ixtisaslaşmışdır.

Gənc zabit İlqar Mirzəyevin hərbi xidmət dövrü Bakı, Gəncə, Naxçıvan və digər bölgələrdə yerləşən hərbi hissələrdə olmuşdur. O, xidməti dövründə müxtəlif orden və medallarla təltif edilmişdir. Onun peşəkar hərbi kimi olması yuxarı komandanlıq tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş, 23 fevral 2019-cu il tarixdə 3-cü Ordu korpusunun Artilleriya rəisi təyin olunmuşdur. Bundan sonra onun başçılığı altında xeyli artilleriyaçı zabit və şəxsi heyət formalaşmışdır.

2020-ci ilin iyulun 12-də Ermənistan ordusunun qəfil hücumu ilə başlanan Tovuz rayonu istiqamətindəki döyüşlərdə polkovnik İlqar Mirzəyev sərhədimizin müdafiəsi zamanı qəhrəmancasına şəhid olmuşdur (2). 15 iyul 2020-ci ildə Bakı

* Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Vətən Müharibəsi fondunun müdiri; shefa_movsumov@yahoo.com

şəhərində yerləşən İkinci Fəxri Xiyabanda dəfn edilmişdir. Şəhid polkovnik İlqar Mirzəyevə göstərdiyi şücaətə görə 9 dekabr 2020-ci ildə Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adı verilmişdir.

Vətən müharibəsinin başlandığı dövrdə - 2020-ci ilin oktyabr ayında şəhid polkovnik İlqar Mirzəyevin ailə üzvləri ona məxsus şəxsi əşyaları Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin (MATM) yeni yaradılmış Vətən Müharibəsi fonduna (VMF) təqdim etdi (MATM Akt № 4, DK № 12862) və fondun kolleksiyasına daimi mühafizəyə cəlb edildi (3). Fondada saxlanılan bu materiallar şəhid, Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı polkovnik İlqar Mirzəyevin hərbi xidməti zamanı istifadə etdiyi hərbi kitel, zabit baş geyimi, səhra şalvarı, kəmə, tapança qoburu, qısaqol köynək, şərf, çəkmə, zabit səhra çantası, əl fənəri, xətkəş, dəftərxana yapışqanı, kağızsıxan, şəffaf yapışqanlı lent, yapışqan, karandaşlar və qələmlərdən ibarətdir (MATM VMF inv. № 5-20).

Bu eksponatlar 2021-ci ilin may ayında Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində təşkil edilmiş "Anadır arzulara hər zaman Qarabağ" adlı sərgidə xüsusi vitrində nümayiş etdirilmişdir.

Həmin sərgidə nümayiş etdirilən şəhid, polkovnik İlqar Mirzəyevə məxsus hərbi səhra kiteli xaki rəngdədir. Hər iki çiynində polkovnik rütbəsi, sol qolunda Azərbaycan Ordusuna məxsus qol nişanı, sağ sinəsində «Quru Qoşunları» nişanı, sol sinəsində isə isimlik olan kitelin hər iki yaxasında Quru Qoşunlarına məxsus yaxa nişanı tikilmişdir (Şəkil 1, MATM VMF inv. № 5). Bu kitel Azərbaycan ordusunun ali zabit heyətinə məxsus hərbi səhra şəraitində gündəlik istifadə edilir. Polkovnik İlqar Mirzəyev bu kitellə hərbi təlimlərdə və xidməti vəzifəsi zamanı istifadə etmişdir.

Şəhid polkovnik İlqar Mirzəyevin kamuflyaj rəngli hərbi səhra şalvarı kitellə birlikdə dəst istifadə edilmişdir. Şalvarın ayaq hissəsinin xüsusi olaraq yığılması hərbi xidmət zamanı daha rahat formada olması üçündür (Şəkil 2, MATM VMF inv. № 6). Bu geyimlərlə birlikdə hərbi səhra baş geyimi də fondada mühafizə edilir. Həmin baş geyimi kamuflyaj rəngdədir, günlük hissəsinə ali zabit heyətinə aid xüsusi bafta tikilib. Baş geyiminin ön hissəsində zabit heyətinə məxsus olan kokarda vardır (Şəkil 3. MATM VMF inv. № 7).

Şəhid, polkovnik İlqar Mirzəyevə məxsus "Makarov" tipli tapançanın dəridən hazırlanmış qabı Vətən Müharibəsi fondunda mühafizə edilən dəyərli eksponatlardandır. Şabalıdı rəngdə olan bu qoburun kənarında sünbəsi var və arxada kəməre keçirilməsi üçün iki törpü dairəvi metalla bərkidilib (Şəkil 4, MATM VMF inv. № 9). Həmin qobur hazırda muzeyin daimi ekspozisiyasında sərgilənir. Bu qobur polkovnik İlqar Mirzəyevin xidməti zamanı üzərində gəzdirdiyi tabel silahının qabıdır və onun müxtəlif silahlardan istifadə etdiyini göstərir.

Hərbi səhra geyim dəstinə daxil olan kamuflyaj rəngli kəmə də fondada qorunan eksponatlardandır. Kəmərin kənarına xaki rəngdə köbə tikilmiş və toqqa hissəsi bir-birinə keçirilə bilən kauçuk materialdan hazırlanıb. Kəmə boyunca dairəvi

formada havalanma üçün metal dəliklər bərkidilib (Şəkil 5. MATM VMF inv. № 8). Azərbaycan ordusunun Quru Qoşun növünün hərbi səhra formasına daxil olan zabıt heyətinə məxsus bu kəməri İlqar Mirzəyev hərbi xidməti zamanı istifadə etmişdir.

Şəhid polkovnik İlqar Mirzəyevin gündəlik istifadə etdiyi hərbi səhra geyim dəstinə aid olan geyimlərdən biri də qısaqol hərbi alt köynəyidir. Kamuflyaj rəngli parçadan tikilmiş və boğaz hissəsi rezinlidir (Şəkil 6. MATM VMF inv. №10). Bu geyim hərbi intizama uyğun olaraq idman və istirahət zamanı istifadə edilir.

Polkovnik İlqar Mirzəyevə məxsus hərbi səhra çantası da muzeyin Vətən Müharibəsi fondunun kolleksiyasına daxildir. Azərbaycan ordusunun zabıt heyəti üçün nəzərdə tutulan kamuflyaj rəngdə parçadandır. Kənarına xaki rəngdə parçadan köbə tikilmişdir. Arxa hissəsində yapışqanlı cibi, çiyindən asılmaq və əldən tutmaq üçün dəstəyi var. İçərisi üçgözdən ibarət zəncirli hissələrə ayrılır. Çantanın bağlanan hissəsi iki kauçuk toqqadan ibarətdir (Şəkil 7. MATM VMF inv. №12). Polkovnik İlqar Mirzəyev bu çantadan hərbi təlimlər və dərslər zamanı səhra şəraitində dəftərxana ləvazimatlarını, şəxsi heyətə aid olan sənədləri, eləcə də, hərbi plan, xəritə və digər mühüm materialları üstündə saxlamaq və daşımaq üçün istifadə edirdi. Qeyd edək ki, həmin çanta "Anadır arzulara hər zaman Qarabağ" adlı sərgidə nümayiş etdirilmişdir.

Fondda qorunan şəhid İlqar Mirzəyevin qara rəngli dəri materialdan olan hərbi uzunboğaz çəkməsi «Garinko» firması tərəfindən istehsal edilib. Çəkmə istifadə edilmiş vəziyyətdədir (Şəkil 8. MATM VMF inv. №11). Bu polkovnik İlqar Mirzəyevin hərbi səhra təlimləri və hərbi xidməti zamanı daimi istifadə etdiyi gündəlik çəkmədir.

Şəhid polkovnik İlqar Mirzəyevin hərbi səhra çantasının içərisindəki dəftərxana ləvazimatları da fondda qorunur (Şəkil 9. MATM VMF inv. № 13-19). Bunlar zabıt xətkəsi, bir ədəd sadə karandaş, üç ədəd rəngli karandaş, iki ədəd qələm, iki ədəd pelikan qələm, dəftərxana sıxacı, şəffaf lentli yapışqan, dəftərxana yapışqanı və kiçik ölçülü fənərdir. Bu ləvazimatlar polkovnik İlqar Mirzəyevin hərbi dərsləri hazırlaması zamanı hərbi qərargah və hərbi səhra şəraitində istifadə olunurdu.

Muzeyin Vətən Müharibəsi fondunun kolleksiyasında şəhid polkovnik İlqar Mirzəyevin hərbi səhra geyim dəstinə aid olan kamuflyaj rəngli şərf də saxlanılır. Enli formada nazik parçadandır (Şəkil 10. MATM VMF inv. № 20). Qeyd edək ki, bu hərbi şərfi Azərbaycan ordusunun Quru Qoşunlarının zabıt heyəti payız-qış mövsümündə hərbi xidmət və təlimləri zamanı istifadə edir.

Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı, polkovnik şəhid İlqar Anzor oğlu Mirzəyevə aid bu materiallar Azərbaycan ordusunun zabıt heyətinin hərbi xidmət və döyüş yolunu öyrənməklə yanaşı sərgilər və daimi ekspozisiyada nümayiş etdirilməsi baxımından da əhəmiyyətlidir. Eyni zamanda, həmin fond materialları şəhid İlqar Mirzəyevin doğum və anım günündə, 2020-ci ilin iyul ayındakı Tovuz döyüşlərinin ildönümündə MATM-nin rəsmi saytında və sosial media hesablarında ictimaiyyətə təqdim edilir.

Mənbələr və ədəbiyyat:

1. Mövsümov Şəfa, "Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı general-mayor Polad Həşimova məxsus materiallara dair (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin materialları əsasında)". Gənc Tədqiqatçıların VII Beynəlxalq Elmi Konfransı. Bakı Mühəndislik Universiteti və Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyası. 28-29 aprel 2023.
2. Güləmail Murad. Tovuz döyüşləri. Bakı, 2021.
3. "Şəhid polkovnik İlqar Mirzəyevin şəxsi əşyaları Muzeyə təqdim edilib". Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin saytı (online məqalə), 14 oktyabr 2020. <http://azhistorymuseum.gov.az/az/news/3219>

Shafa Movsumov

***National Hero of Azerbaijan Lieutenant Colonel Ilgar Mirzayev
(based on the collection of the Patriotic War fund of the National Museum
of History of Azerbaijan)***

Summary

Key words: *National Hero of Azerbaijan, Ilgar Mirzayev, Patriotic War fund, Tovuz battles, military uniform*

In the article studied provides an overview of the materials in Patriotic War fund of the National Museum of History of Azerbaijan martyr, National Hero of Azerbaijan Lieutenant Colonel Ilgar Mirzayev.

There is written about of his military desert clothing set - military kitel and trousers, officer's bag, pistol holster and others.

Also, information has been provided a general overview of the martyr Ilgar Mirzayev's war path and military services.

Шафа Мовсумов

Национальный Герой Азербайджана, полковник-лейтенант Ильгар Мирзаев (на основе коллекции Фонда Отечественной войны НМИА)

Резюме

Ключевые слова: *Национальный герой Азербайджана, Ильгар Мирзаев, Фонд Отечественной войны, Товузские бои, военная форма*

В статье представлен обзор материалов шехида, национального героя Азербайджана полковника-лейтенанта Ильгара Мирзаева., находящихся в

фонде Отечественной войны Национального музея истории Азербайджана: это комплект военной полевой формы – военный китель и брюки, офицерская сумка, кобура для пистолета и др.

Также в статье дана общая информация о боевом пути и военных заслугах шехида Ильгара Мирзаева.

Şəkil 1. Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı, polkovnik İlqar Mirzəyevə məxsus materiallar “Anadır arzulara hər zaman Qarabağ” adlı sərgidə. MATM, 2021-ci il.

Şəkil 2. MATM VMF inv. № 6. Hərbi səhra şalvarı. Kamuflyaj rəngli.

Şəkil 3. MATM VMF inv. № 7. Hərbi səhra baş geyimi. Kamuflyaj rəngdə.

Şəkil 4. MATM VMF inv. № 9. “Makarov” tipli tapançanın qoburu. Qonur rəngli.

Şəkil 5. MATM VMF inv. № 8. Hərbi kəmər.
Kamuflyaj rəngdə .

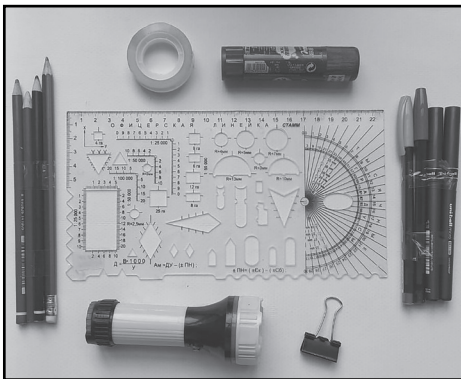
Şəkil 6. MATM VMF inv. №10.
Qısaqol hərbi köynək.
Kamuflyaj rəngdə .

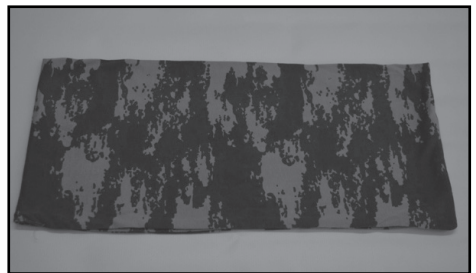
Şəkil 7. MATM VMF inv. №12. Hərbi səhra
çantası.Kamuflyaj rəngli.

Şəkil 8. MATM VMF inv. №11.
Hərbi çəkmə.Qara rəngli.

Şəkil 9. MATM VMF inv. № 13-19.
Dəftərxana ləvazimatları : zabıt xətkəsi,
sadə karandaş (1 ədəd), rəngli karandaş
(3 ədəd), qələm (2 ədəd), pelikan qələm
(2 ədəd), dəftərxana sıxacı, şəffaf lentli
yapışqan,yapışqan, əl fənəri.

Şəkil 10. MATM VMF inv. № 20. Şərf.
Kamuflyaj rəngdə.

ARXELOGİYA

*Tarix Dostiyev **

Artefakt arxeoloji hermenevtikada

UOT 902

Açar sözlər: *artefakt, arxeoloji hermenevtika, maddi mədəniyyət, semiotika, tədqiqat metodologiyası*

Giriş

Müasir arxeoloji ədəbiyyatda işlək terminlərdən olan "artefakt" XX əsrin əvvəllərində maddi mədəniyyət kateqoriyalarını ifadə etmək üçün arxeologiya elminə gətirilmiş və "antik", "abidə", "tarixi əşya" kimi istilahları əvəz etmişdir (21). Latınca "artefactum" istilahından götürülmüş bu termin "arte-süni" və "factus – düzəldilmiş" sözlərinin birləşməsindən yaranmış və mənası məqsədyönlü mexaniki təsirə məruz qalmış əşya, obyektidir. Hər bir artefakt insan fəaliyyətinin nəticəsidir. İnsan fəaliyyətinin nəticəsi olmayan, insan əlinin toxunulmadığı arxeoloji artefakt elmə məlum deyil. Arxeologiyada geniş xronoloji çərçivədə, erkən paleolit dövrünün bəsit əmək alətlərindən başlamış son orta əsrlərin mürəkkəb mexanizmləri, yüksək bədiiliyi ilə fərqlənən zərgərlik məmulatı, tikililər və s. insan fəaliyyətinin nəticəsidir və artefaktlar qədim cəmiyyətlərə, mədəniyyətlərə dair arxeoloji məlumatın əsas vahididir. Artefaktlar maddi mədəniyyətin nəhəng gövdəsinin əsası, vacib atributudur. Maddi mədəniyyət bəşəriyyətin mövcudluğunun əsasıdır. Artefaktlar insan fəaliyyətinin, özünüdərkini və kommunikasiyanın göstəriciləridir. Maddi mədəniyyətin təşəkkülü antropogenez prosesi ilə eyni vaxtda başlamış, insanın bioloji və sosial təkamülü ilə müşayiət olunmuşdur. Ən qədim artefaktlar bəşəriyyətin erkən çağında ilk maddi mədəniyyət kateqoriyalarının, çaydaşını mexaniki təsirə məruz qoyaraq bəsit alət yaradan insanın fəaliyyətinin nəticəsi idi.

* Bakı Dövlət Universiteti; AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu, tarix elmləri doktoru, dostiyev.tarikh@mail.ru

Müzakirə

Maddi mədəniyyət yuxarıda qeyd olunduğu kimi artefaktlarla təmsil olunur. Ulu keçmişin, qədim cəmiyyətlərin maddi mədəniyyətinin öyrənilməsi arxeoloji qazıntı sahəsində maddi mədəniyyət qalıqlarının aşkarlanması və tədqiqi ilə başlayır. Arxeoloqlar açıq və ya qapalı arxeoloji komplekslərdə tədqiqatlar aparmalı olurlar. Açıq komplekslərdə maddi mədəniyyət qalıqlarının tarixən təşəkkül tapmış yatım sistemi – mədəni təbəqənin ciddi izlənilməsi və düzgün şərh arxeoloqun üzərinə düşən böyük məsuliyyət və peşə tələbidir. Nəzərə alsaq ki, arxeoloji abidə qazılarkən informasiyanın başlıca mənbəyi, artefaktların qərarlaşdığı mədəni təbəqə həm də dağılır, mədəni təbəqənin izlənilməsi və şərh arxeoloqun təcrübə və peşəkarlığı, analitik təhlil bacarığından və peşə etikasına riayət etməsindən asılıdır. Mədəni təbəqə sanki dayandırılmış zamanı xatırladır. Arxeoloq onun qatlarını diqqətlə müşahidə etməklə baş vermiş hadisələrin, təbəqədə qərarlaşmış artefaktların xronoloji ardıcılığını və qarşılıqlı əlaqəsini izləmiş olur. Nəzərdən qaçırılmış hər hansı bir cəhəti, hər hansı bir elementi təkrarən müşahidə etmək, onu bərpa etmək mümkün deyil və o elm üçün, keçmiş həqiqətlərin bərpası üçün tamamilə itirilmiş olur. Digər tərəfdən mədəni təbəqə yatımının ciddi stratigrafik müşahidəsi ayrı-ayrı maddi mədəniyyət kateqoriyalarının təkamülünü, müxtəlif tip artefaktların meydana gəlmə, yayılma və aradan çıxma tarixlərini dəqiqləşdirməyə imkan verir. Təbii ki, hər bir arxeoloq mədəni təbəqənin stratigrafik şərhində başlıca prinsipləri: mədəni təbəqə yatımında təbəqələrin birinin digərinin üzərini örtməsi prinsipini (Steno qanunu), kəsib keçmə prinsipini, "terminus post quem" prinsipini və birlik prinsipini (Vorso qanunu) bilməli, arxeoloji qazıntı zamanı nəzərə almalıdır. Mədəni təbəqənin stratigrafik şərhində qeyd olunan prinsiplər nəzərə alınmadıqda bəzən, xüsusilə də çoxtəbəqəli abidələrin tədqiqində artefaktların meydana gəlmə, yayılma dövrü haqqında düzgün olmayan şərhə nəticələnə bilər. Misal üçün kəsib keçmə prinsipinin nəzərə alınmaması Bakı, Dərbənd şəhərlərində çubuq qəlyanların səlcuqlar dövründə və ya monqol dövründə meydana çıxmasına dair fikrin irəli sürülməsi ilə nəticələnmişdir (20, c. 37-38; 23, c. 99, tabl. VII, 6). Halbuki, bu tip artefaktlar Azərbaycanda XVII əsrdən tez ola bilməzdi.

Mədəni təbəqənin diqqətlə izlənilməsi, hər bir təbəqənin, inşaat qatının artefaktlarının hərtərəfli təhlili, onlardakı informasiyanın şərh tədqiqatçının öncədən nəzərdə tutduğu nəticəni təsdiqləmək üçün deyil, artefaktı təhlil edib ondakı informasiyanın elmi həqiqi bərpasına, keçmişin obyektiv mənzərəsinin yaranmasına xidmət etməlidir. Bu istiqamətdə Azərbaycan elmində ciddi uğurlarla yanaşı, nöqsanlar, qüsurlar da az deyil. Bəzi tədqiqatçılar öz mülahizələrini təsdiqləmək üçün arxeoloji dəlillərə istinad edirlər. Halbuki, istinad etdikləri abidələr, artefaktlar həmin mülahizələri nəinki təsdiqləmir, həm də antitezadır. Misal üçün, bir məqalədə qeyd edilir ki, "İndiyədək 20-yə qədər qayaaltı yaşayış

məskəninin aşkara çıxarıldığı Qobustandakı mezolit abidələri sübut edir ki, bu dövrdə istehlak təsərrüfatından istehsal təsərrüfatına keçid üçün hərtərəfli zəmin yaranmış, ibtidai maldarlıq və əkinçiliyin rüşeymləri meydana çıxmış, anaxaqanlıq daha da inkişaf etmiş, ibtidai incəsənət təşəkkül tapmışdır" (9, s. 201). Amma, arxeoloji tədqiqatlar hətta neolit dövründə Qobustanda mənimləmə təsərrüfatının hakim olduğunu, Qobustan sakinlərinin əsasən ovçuluq və balıqçılıqla məşğul olmasını təsdiqləməyə əsas verir. Cənubi Azərbaycanda, Naxçıvanda, Kür çayı hövzəsində, Qarabağda erkən əkinçi mədəniyyəti bərqərar olduğu bir dövrdə, e.ə.VI minillikdə Qobustandan Şimali Qafqaza, Mahaçkalaya qədər Xəzərboyu ərazidə ovçuluq, balıqçılıq və yığıcılıqla məşğul olan, mənimləmə təsərrüfatının hakim olduğu kollektivlər məskunlaşmışdılar. Akademik Xizri Əmirxanov Qafqazın bu arxeoloji mədəniyyətini Qobustan neolit mədəniyyəti adlandırır. Həmin arxeoloji mədəniyyətin başlıca abidələri isə Qobustanın Böyükdaş və Kiçikdaş ərazilərində yerləşir. Anazağa səciyyəvi abidə hesab olunur (13).

Arxeoloji dəlillərlə əsaslandırılmadan şəhərlərin tarixinin qədimləşdirilməsi cəhdləri, Gəncə şəhərinin 2500 illiyinin, Bərdə şəhərinin 3000 illiyini qeyd olunması, bu məqsədlə elmi konfransların keçirilməsi arxeologiya elminə qeyri-ciddi yanaşmanın bariz nümunəsidir. Bunu qeyd etmək lazımdır ki, bu günədək nə Qədim Gəncənin, nə də Bərdənin mədəni təbəqə yatımının əsaslandırılmış stratifikasiyası müəyyənləşdirilməyib. Şübhəsiz ki, elmi ictimaiyyətin qınağının olmaması belə elmdən uzaq fəaliyyətlər üçün yol açır. Qədim cəmiyyətlərlə bağlı mülahizələr, fərziyyələr irəli sürülərkən onların artefaktlarla, arxeoloji dəlillərlə təsdiqlənməsinə xüsusi önəm verilməlidir. Məşhur amerikalı arxeoloqu L.Binford bildirir ki, keçmiş cəmiyyətlər haqqında mülahizələr, fərziyyələr irəli sürülərkən həmin mülahizələrin, fərziyyələrin arxeoloji dəlillərlə təsdiqi vasitələri də müəyyənləşdirməlidir (32).

Müasir arxeologiya artefaktın multidissiplinar tədqiqat metodologiyasına, onun maddi və texnoloji kontekstdə, eləcə də məkan-zaman və semiotik aspektdə təhlilinə üstünlük verir (25). Artefaktın öyrənilməsində arxiometriyanın, trasologiyanın və digər təbiət elmlərinin tədqiqat metodlarının tətbiqi xammal mənbələri, texnologiya, təyinat və bir çox digər məsələlərə dair zəngin informasiya əldə etməyə imkan yaradır. Arxeometriyanın tətbiqi artefaktın hazırlandığı materialı, obyektin quruluşunu, xammalın mənbəyini, eləcə də onun istehsal dövrünü (tarixini) müəyyənləşdirməyə imkan verir. Məsələn, metalloqrafik analizlərlə antik dövrdə Albaniyada əmək alətlərinin xalis dəmirdən, xalis poladdan və poladqarışıq dəmirdən hazırlandığı sübuta yetirilmişdir (28). Artefaktların analitik təhlili hələ antik dövrdə yerli sənətkar tərəfindən alət və silahların kəsici hissəsinin poladdan, qalan hissəsinin isə dəmirdən hazırlanması texnologiyasının mənimlənməsini təsdiqləmişdir. Şəmkir şəhər yerində tapılmış erkən islam dövrünə aid dəmir silah

və alətlərin atom-absorbsiya metodu ilə tədqiqi həmin artefaktların hazırlanmasında xammalın Daşkəsən filiz yatağından götürüldüyünü təsdiqləmiş, artefaktların struktur tərkibi müəyyənləşdirilmişdir (27, c. 335-337). Şabran şəhər yerindən tapılan şüşə artefaktların spektral analizi məişətdə işlədilən şüşə qab-qacağın əsasən Si-Na- Ca əsaslı olduğu halda, bilərziklərin istehsalında Si-Na-Pb tərkibli şüşəyə üstünlük verildiyini müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir (7, s. 78). Nüvə maqnit rezonansı, yüksək ayırdetmə qabiliyyətli spektroskopiya və kütlə spektrometriyası metodlarının birləşdirilməsi nəticəsində saxsı artefaktların məsamələrində mühafizə olunmuş yağ turşularının analizi əsasında tədqiq olunan mədəniyyət daşıyıcılarının qida hazırlama və istifadəsi prosesini müəyyənləşdirməklə yanaşı artefaktın yaşının təyin edilməsi təmin edilir.

Trasoloji metod artefaktın üzərində qalmış izlər əsasında onun təyinatının müəyyənləşdirilməsi və keçmişin təsərrüfat sisteminin bərpası aspektindən müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. İlk baxışda eyni tipli qəbul olunan alətlər mikroskop altında tədqiq edildikdə əmək prosesində (zərbə endirmə, yonma, kəsmə, cilalama, biçmə və s.) yaranmış izləri müşahidə etməklə təyinatını dəqiqləşdirmək mümkündür (22; 29). Erkən əkinçilərin daş alətlərinin təyin edilməsində, onların iş prosesinin rekonstruksiyasında trasoloji metod uğurla tətbiq olunur. Azərbaycanda trasoloji metod ilk dəfə R.B.Arazova tərəfindən keçən əsrin 70-ci illərində erkən əkinçilərin yaşayış yerlərinin - Şomutəpə, Töyrətəpə, Kültəpə, Əliköməktəpə yaşayış yerlərinin daş alətlərinin tədqiqində tətbiq olunmuşdur. (14). Tədqiqat işinin elmi əhəmiyyətini artıran ən mühüm xüsurlardan biri Cənubi Qafqazda ilk dəfə olaraq daş alətlərin beynəlxalq standartlara uyğun cədvəl formasında məlumat bazasının yaradılması idi. Statistik parametrlərin tətbiqilə dəqiqləşdirilmiş metodika əsasında aparılan tipoloji analizlər, qədim dövrdə mövcud olan daş alət industriyası haqqında kifayət qədər etibarlı nəticələrə gəlinməsinə şərtləndirmişdi. Artefaktların hərtərəfli tədqiqi erkən oturaq əkinçi-maldar icmaların təsərrüfat fəaliyyətini xarakterizə etməyə, ümumi istehsalda ayrı-ayrı təsərrüfat sahələrinin xüsusi çəkisinin müəyyənləşdirilməsinə, sivilizasiyanın təməlinin qoyulduğu bu vacib mədəni-iqtisadi dövrün bütünlükdə istehsal potensialının qiymətləndirilməsinə imkan vermişdi (6, s.7).

Arxeoloji hermenevtikanın konsepsiyası çöl tədqiqatlarında, qazıntı sahəsində mədəni təbəqənin ilk horizontundan xam torpağadək ciddi tədqiqindən bu abidəni miras qoyan mədəniyyət daşıyıcılarının təsərrüfat həyatından dünyagörüşünün müəyyənləşdirilməsində, çöl, laborator-ofis və nəzəri təhlili özündə əks edərən şərh prosesinin bitkin məcmusuna əsaslanır. Arxeoloji hermenevtikada, xüsusilə maddi mədəniyyət qalıqlarının şərhində hər bir artefaktın spesifik xüsusiyyətlərinin və onun arxeoloji kompleksin tərkib hissəsi kimi təhlili vacibdir.

Yazılı mənbədən fərqli olaraq maddi mənbələr – artefaktlar informasiyanın ötürülməsi məqsədi ilə yaradılmayıb, hər bir artefakt insan tərəfindən onun istehsal

və ya həyatı təminatı ilə ələqədar hazırlanıb, mövcud olduğu cəmiyyətə dair zəngin informasiyanın daşıyıcısıdır. Təsadüfi deyildir ki, 1927-ci ildə Ur hökmdar sərdabələrinin arxeoloji tədqiqi zamanı tapılan qızıl dəbilqənin informasiya imkanlarını yüksək qiymətləndirən arxeoloq Çarlz Leonard Vulli gəndəliyində yazmışdı: «...əgər şumer incəsənətindən başqa heç bir şey qalmasaydı, bircə bu dəbilqə kifayətdir ki, qədim şumer incəsənəti sivilizasiyalı xalqların arasında fəxri yer tutsun» (30). Xatırladaq ki, arxeoloq həm kütləvi tapılan artefaktlara, həm də nadir hallarda aşkarlanan artefaktlara diqqətlə yanaşmalı, hər bir artefaktı potensial informasiya mənbəyi kimi dəyərləndirməlidir. Neolit dövründən başlayaraq kütləvi tapıntı hesab olunan keramika, istər bütöv, istərsə də fraqmentlər halında zəngin informasiya daşıyıcısıdır. Keramika təkrar istehsalə yararlı olmadığından yararsız hala düşəndə atılır, mədəni təbəqə yatımında deformasiyaya uğramır, stratigrafik müşahidə üçün, tarixlənmə üçün olduqca əhəmiyyətli mənbədir. Keramikanın tipoloji zənginliyi əhalinin məişət və gündəlik həyat mənzərəsinin bərpası üçün zəngin informasiyaya malikdir. Keramika və digər artefaktlarda cəmləşmiş informasiyanın alınmasının mötəbərlik dərəcəsi arxeoloqun təcrübə, bilik və arxeoloji mənbəni şərh etmək bacarıq və səriştələrindən asılıdır. Artefakt informasiya daşıyıcısı, artefaktlar kompleksi bir növ arxeoloji mədəniyyəti səciyyələndirən mətndir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, qədim mədəniyyəti əks etdirən artefaktlar toplusu tam deyil, fraqmentardır. Arxeoloji qazıntılar zamanı üzvü materiallardan hazırlanmış artefaktlar nadir hallarda tapılır, aşkarlanan artefaktlar isə bir çox hallarda tam deyil, fraqmentlərlə təmsil olunur. Digər tərəfdən arxeoloqun artefaktı mövcud olduğu şəraitdən, *in situ* vəziyyətdən ayırmasından, yəni mədəni təbəqədən götürməsindən kameral-laboratoriya və nəzəri araşdırmalaradək tətbiq etdiyi metodologiya, şərh etmə bacarığı mühüm amillərdəndir.

Təcrübə, bilik, istedad və alim vicdanı elmi həqiqətin müəyyənləşdirilməsində mühüm amildir. Təsadüfi deyildir ki, bəzən eyni artefaktın təyinatına dair müxtəlif, hətta biri-digərini tamamilə təkzib edən mülahizələr, təyinatlar irəli sürülür. Məsələn, sferokonusların təyinatına dair tədqiqatçılar müxtəlif, bəzən biri-digərinə zidd ehtimallar: civə və bu qəbildən olan maddələrin qablaşdırılması və daşınması, "qızıl məhlulu" üçün qab, əl-kimya laboratoriyası və ya əczaxana avadanlığı, şirniyyat və içkilərin saxlanması və daşınması üçün qab, yandırıcı mərmə və ya qumbara olması, dini-ritual, işıqlandırma vasitəsi kimi istifadə edilməsi haqqında mülahizələr irəli sürülüb. Bu artefaktların arxeometrik tədqiqi, eləcə də məntiqi yanaşma onların polifunksional qab olaraq qiymətli maye və içkilərin, civə və digər kimyəvi maddələrin qablaşdırılması, daşınması, saxlanması üçün, əczaxana və əl-kimya laboratoriyalarında istifadə olunduğunu təsdiqləməyə imkan verir (5, s. 90). Bəzən artefaktın təyinatının, tapıldığı abidənin tədqiqatçı tərəfindən məqsədyönlü təhrif edilməsi hallarına da rast gəlinir. Belə hallarda tədqiqatçı artefaktı təhlil edib ondakı

informasiyanın elmi həqiqi bərpa etmək üçün deyil, öz mülahizələrini, öncədən nəzərdə tutduğu nəticəni təsdiqləmək üçün istifadə etməyə çalışır. Bəzi arxeoloqlar hətta abidəyə aiddiyyatı olmayan artefaktı tədqiq etdiyi abidəyə məxsusluğunu yazır və arxeoloji faktların belə təhrif olunması ilə elmə qeyri-ciddi münasibəti nümayiş etdirir, tarixi keçmişin, elmi həqiqətin arxeoloji mənbələr əsasında bərpasına zərbə vururlar. Məsələn üçün, *"Археология Евразийских степей"* jurnalının 2024-cü ilin 2-ci sayında V.Əsədovun və M.Nəcəfovun müştərək məqaləsində Şəmkir şəhər yerinin Narınqalasında 2012-ci ildə IV qazıntı sahəsində mədəni təbəqənin XIII əsrin əvvəllərinə aid qatında aşkarlanmış, çöl inventar kitabında 38 inventar nömrəsi ilə qeydə alınmış minai tipli fayans qab parçası Kərpiclitəpə abidəsindən tapılmış polixrom qab kimi tədqiq edilib (15, c. 179-180, рис. 10: 1). Təəccüb doğuran odur ki, Şəmkir şəhər yerindən tapılan həmin minai tipli fayans qab haqqında məlumat elmi dövriyyəyə Kərpiclitəpə qazıntılarından xeyli əvvəl daxil edilmiş, elmi məqalələrdə, dərs vəsaitində öz əksini tapmışdır (3; 4, s. 187-188; 11, c. 213-214; 19). Arxeoloji tədqiqatlarda başlıca mənbə olan artefakta belə bir yanaşma narahatlıq doğurmaya bilməz. Nəzərə almaq lazımdır ki, keçmişin maddi mədəniyyət qalıqları əsasən artefaktların məcmusundan ibarətdir və onların düzgün şərhə qədim mədəniyyətlər haqqında biliklərimizi formalaşdırmasını təmin edir. Belə olan halda arxeoloqların məsuliyyəti, faktlara münasibətdə obyektivliyi, elmi etikaya riayət etməsi vacib şərtidir. Arxeoloq M.S.Hacıyev haqlı olaraq qeyd edir ki, alim "... öz tədqiqatlarında faktlara sadıq olmalı, ifadə və təfərrüatlarda son dərəcə diqqətli olmalı, fərziyyə və qənaətlərində elmi etika və əxlaq, ciddilik və obyektivlik nümayiş etdirməlidir. Bunlar elmi fəaliyyətin əsas prinsipləridir" (16, c. 700). Əlavə edək ki, "elmi fəaliyyətin" ən eybəcər forması plagiat, digər tədqiqatçıların araşdırmalarını mənimsəmək, özününküləşdirmək cəhdləridir. Belə "elmi fəaliyyətin" genişlənməsinin qarşısının alınması üçün ciddi əməli tədbirlərin görülməməsi, elmi jurnal və toplularda, monoqrafik əsərlərdə plagiat tez-tez rast gəlinməsi təəssüf doğurur. Bəzən nöqtə, vergüləyə bənzər bütün mətnin, səhifələrin köçürülməsi, oğurlanması faktlarına rast gəlinir. Məsələn üçün, S.K.Allahverdiyevanın "Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası" jurnalında dərc olunmuş "Ticarət əlaqələrində körpülərin rolu" adlı məqaləsi Azərbaycan elminə xələl gətirən belə neqativ fəaliyyətin "parlaq" nümunəsidir (1, s. 121-124). Məqalə müəllifi orta əsr körpüləri haqqında elmi ədəbiyyatdan köçürdüyü məlumatı öz tədqiqatı kimi təqdim edir. Həmin məqalədə Zəyəmçaydakı orta əsr körpü qalıqları haqqında məlumat (1, s. 122-124) Tarix Dostiyev və Viktor Kvaçidzedinin "Azərbaycan arxeologiyası" jurnalında 2003-cü ildə dərc olunmuş müştərək məqaləsinin (8, s. 61-63) birinci abzası istisna olunmaqla mətnin nöqtə, vergiləyə bənzər köçürülməsindən ibarətdir. Başqalarının tədqiqatına oğurluq yolla sahib çıxmaq hüquqi, ən azından isə insani baxımından yolverilməzdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, elmi tədqiqatlarda

alimlərin məsuliyyət və peşə mənafeəti "elmin cəmiyyətdə mənafeə nüfuzunun qorunub saxlanması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir" (17, c.114).

Artefaktlar üzərində çalışmaları arxeoloqlarda "materialı hiss etmək" duyğusunun əmələ gəlməsini şərtləndirir. Bu əslində arxeoloqun təhsil, müxtəlif növ və təyinatlı artefaktlar üzrə araşdırma fəaliyyəti nəticəsində yaranmış informasiya toplusunun nəticəsidir. Peşəkar arxeoloqun arxeoloji qazıntıdan və ya təsadüfi tapılmış artefakta bir dəfə nəzər salması kifayət edir ki, onun mədəni mənsəbiyyəti və xronoloji çərçivəsi haqqında fikir söyləsin (26, c. 57). Bunu da əlavə edək ki, "materialı hissetmə", "artefaktı hissetmə" dar ixtisaslaşmalar üzrə özünü daha qabarıq göstərir.

Artefaktların toplanması və hərtərəfli təhlili həm də bir çox mürəkkəb nəzəri məsələlərin, misal üçün, mədəni transformasiyalar, bu prosesin səciyyəvi xüsusiyyətləri, arxeoloji mədəniyyətlərin arealının müəyyənləşdirilməsi və mədəniyyət daşıyıcılarının miqrasiyaları və s. məsələlərə aydınlıq gətirməyə imkan verir. Misal üçün, Leylatəpə mədəniyyəti abidələrindən tapılmış müxtəlif təyinatlı artefaktların təyinatı e.ə. IV miniliyin birinci yarısında Azərbaycana Mesopotamiya və Anadoludan miqrasiyanı, yerli əhali ilə miqrantların qaynaq-qarışması nəticəsində baş verən mədəni transformasiyanı, Leylatəpə mədəniyyətinin sərhədlərini müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir (10).

Qədim və orta əsr maddi mədəniyyətində bədii sənətkarlıq məmulatı həm də ideya yükü daşıyır, semantik məna kəsb edirdi. Bu artefaktlar keçmiş cəmiyyətlər haqqında informasiyanın qeyri-şifahi ötürülməsini şərtləndirən işarələrlə zəngindir, hər bir işarənin mənası dərk etmək, işarələr sistemini mətn olaraq şərh etmək peşəkar arxeoloqun vəzifəsidir. Kür-Araz mədəniyyəti keramika məmulatı üzərindəki həndəsi və astral naxışlar sadəcə dekordan ibarət olmayıb həm də həmin mədəniyyətin daşıyıcılarının davranışının koqnitiv, simvolik və ideoloji aspektlərini əks etdirən işarələr sistemi – mətnidir. Həsənlitəpə qazıntılarından tapılan qızıl cam üzərindəki təsvirlərin şərh Manna dövləti əhalisinin dini görüşlərini, ideologiyasını, estetik baxışlarını bərpasında qiymətli mənbədir. Qazıntı müəllifi arxeoloq Robert Dayson xüsusi dəyərə malik həmin artefaktın yanan saray binasının ikinci mərtəbəsindən üç mühafizəçi tərəfindən xilas edilməsinə uğursuz cəhd göstərilməsi və binanın uçması səbəbindən onların uçqunlar altında həlak olmasını xüsusi qeyd edir (34). Qızıl camı araşdıran mütəxəssislər onun üzərində həkk olunan təsvirlərdəki semiotik informasiyanın məzmununa, eləcə də camın hazırlandığı xammala diqqət yetirərək bu artefaktın günəş kultu ilə bağlılığını ehtimal edirlər (33; 35). İlk orta əsrlərdə Sasani dövlətində meydana çıxan, IV əsrdən Azərbaycanda yayıldığı ehtimal olunan nərd oyununda istifadə olunan istər lövhə, istərsə də zər daşları semiotik məzmunla malikdir. Misal üçün, nərd oyunu üçün hazırlanan zər daşlarının iki əks üz tərəfində olan işarələrin - rəqəmlərin cəmi 7-yə bərabər hazırlanırdı. Bu, rəmzi

məna kəsb edib yeddi planetlə bağlı astral təsəvvürləri əks etdirir (11, c. 119). Orta əsrlərin bədii keramikası, torevtika nümunələri, daş və sümük işləmə məmulatı və s. mədəni transformasiyanı izləməklə yanaşı, həm də müsəlman cəmiyyətinin ideologiyası, estetikası və digər aspektlərə dair zəngin informasiya axınını təmin edir. Burada hər bir naxış elementinin öz mənası, yozumu vardır. Fikir və arzuların naxışla ifadə edilməsi, məsələn, xoşbəxtlik diləyinin "Xoşbəxtlik düyünü" naxışı ilə təqdim edilməsi, "nüs-rət" – uğur diləyinin "nun" hərfi ilə ifadə edilməsi və s. (2, s. 243; 18, c. 203).

Beləliklə, artefaktlar müasir standartlar səviyyəsində, təbiət elmlərinin metodlarından, informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə tədqiq edildikdə, onlardakı informasiya tam alındıqda qədim cəmiyyətlərin həyat mənzərəsini yaratmaqda qiymətli, mötəbər mənbələrdir. Burada tədqiqatçının təcrübə, bilik, elmi təfəkkür və peşə etikası önəmli rola malikdir. Savinov D.G. haqlı olaraq qeyd edir ki, heç bir alim keçmişin həqiqi mənzərəsini tam yarada bilməz. O, buna öz təcrübəsi, elmi təfəkkürü nöqtəyi-nəzərindən baxacaq, bir çox hallarda arxeoloji dəlillər tədqiqatçı tərəfindən gücləndirilir və yenidən yaradılır (26, c. 54). Artefaktların şərhində, ümumiyyətlə arxeoloji irsin şərhində və istifadəsində bəzən tədqiqatçıların siyasi qurumlardan və ideologiyadan asılılığı özünü büruzə verir. Sovet dönməsində SSRİ-nin arxeoloji məkanında tədqiqatlara siyasi və ideoloji təzyiqin neqativ tərəfləri bir çox hallarda qeyri-obyektiv nəticələri şərtləndirmişdi. Post sovet dövründə arxeoloji irsin şərhində müsbət meyillərlə yanaşı neqativ hallar da az deyil. Bir çox hallarda qədim arxeoloji mədəniyyətlərin diqqətəlayiq abidələrinin etnik mənsubiyyəti məsələsinin ideoloji baxışlar əsasında, siyasi təsirlərlə həll olunmasına cəhdlər göstərilir. Belə halları dünyanın müxtəlif regionlarında, o cümlədən Qafqazda da müşahidə etmək mümkündür. Məsələn, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda alban mədəni irsini mənimsəməyə cəhd edən erməni alimləri buradakı xristian məbədlər və monastırları, alban arxeoloji irsinin xristian qatına mənsub bütün artefaktları erməni maddi mədəniyyəti kimi təqdim etməyə səy göstərir, tarixi həqiqətləri saxtalaşdırmağa cəhdlər edirlər. İşğal dövründə Ağdamda Şahbulaq şəhər yerində qeyri-qanuni arxeoloji qazıntı aparan Ermənistan Respublikasının arxeoloqları guya abidənin "e.ə. son əsrlərindən XIV əsrədək Artsax və Ermənistanın etnik-mədəni yekcinsliyini" sübuta yetirməyə imkan verdiyini elan etmişdilər (31, pp. 31-38). II Qarabağ müharibəsində Azərbaycan Ordusunun şanlı qələbəsindən sonra da separatçı qüvvələr alban mədəni irsinə iddialarından əl çəkməyiblər. Ermənistan Respublikası MEA Arxeologiya və Etnoqrafiya institutunun əməkdaşı T. A. Aleksanyan "Средневековая фортификация северо-восточного региона Армении: общий обзор" adlı məqaləsində vahid müdafiə sisteminin tərkib hissəsi olan istehkamlardan bəhs edərkən belə müdafiə tikililərin görünən məsafədə yerləşdiyini və işıq siqnallarından istifadə etməklə bir-biri ilə

əlaqə saxlamalarını, belə abidələrin tədqiq olunan ərazi ilə yanaşı Ermənistanın digər bölgələrində, Dağlıq Qarabağda, eləcə də Kilikiya erməni şahlığı ərazisində mövcudluğunu bildirir (12, c. 388). Şahbulaq şəhər yerində arxeoloji qazıntılara rəhbərlik etmiş H.Petrosyanın "mən və həmkarlarım Artsaxın mədəni irsini tədqiq və təbliğ etmək niyyətindəyik" ifadəsi, eləcə də onun Azərbaycan tərəfini vandalizm əməllərində günahlandırması (24, c. 105) tarixi həqiqəti qəbul etmək iqtidarında olmadığını bir daha nümayiş etdirir.

Nəticə. Yuxarıda qeyd olunanları yekunlaşdıraraq belə qənaətə gəlmək olar ki, arxeoloji tədqiqatlarda, artefaktların şərhinin mahiyyəti nəzəriyyədən praktikaya deyil, tədqiqatçının əvvəlcədən müəyyənləşdirdiyi şablona arxeoloji materialın uyğunlaşdırması, öncədən hazırlanmış müddəanın təsdiqlənməsinə yönəltmək deyil, təcrübədən nəzəriyyəyə, artefakta informasiyasının daşıyıcısı kimi yanaşmaq, onda toplanmış informasiyanın hərtərəfli təhlil əsasında tam alınması, obyektiv nəticələr çıxararaq müqayisəli təhlillər, müşahidələr və ümumiləşdirmələr əsasında müəyyən nəzəri əsaslandırma verilə bilən sistemə çevrilməkdədir. Mötəbər mənbə olaraq hər bir artefaktda texnoloji, semiotik, məkan-zaman informasiya potensialı cəmləşib. Müxtəlif xarakterli artefaktların təhlilində tədqiqatçının düzgün metodologiyayı seçməsi, təbiət elmlərinin müasir nailiyyətlərinin və informasiya texnologiyalarının uğurlarının nəzərə alındığı kompleks yanaşma ilə uğur qazanmaq, obyektiv nəticələr əldə etmək, qədim cəmiyyətlərin həyat mənzərəsini maddi mənbələr əsasında bərpa etmək olar.

Ədəbiyyat:

1. Allahverdiyeva S.K. Ticarət əlaqələrində körpülərin rolu // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, 2009, №2.
2. Dostiyev T.M. Şimal-Şərqi Azərbaycan IX-XV əsrlərdə. Bakı, 2001.
3. Dostiyev T.M. Şəmkir şəhər yerindən tapılmış "minai" tipli fayans qablar // Azərbaycan arxeologiyası, 2015, №1.
4. Dostiyev T.M. Azərbaycanın orta əsr şəhərləri (IX-XIII əsrin əvvəlləri). Bakı, 2016.
5. Dostiyev T.M. Orta əsr Şəmkir şəhər yerinin sferokonus qabları // Azərbaycan arxeologiyası, 2019, №2.
6. Dostiyev T., Alməmmədov X. Arxeoloq Roza Arazovanın yubileyinə // Azərbaycan arxeologiyası, 2022, №1.
7. Dostiyev T.M., Hacıyev Q.Ə. Şabran və Sandıqtəpə şüşə məmulatının kimyəvi-texnoloji tədqiqinə dair // Bakı Universitetinin xəbərləri, 2000, №2.
8. Dostiyev T., Kvaçidze V. Zəyəmçayda orta əsr körpü qalıqları // Azərbaycan arxeologiyası, 2003, № 1-4.

9. Məmmədova S.V. Qobustan qayaüstü təsvirlərinin Azərbaycanda mezolit dövrünün öyrənilməsində rolu // Bakı Universitetinin xəbərləri, 2011, №4.
10. Müseyibli N.Ə. Leylatəpə mədəniyyəti. Bakı, 2020.
11. Азербайджан на Шелковом пути / под ред. акад. Ш.М.Мустафаева. Баку, 2020.
12. Алексанян Т.А. Средневековая фортификация северо-восточного региона Армении: общий обзор // История, археология и этнография Кавказа, 2020, Т. 20, №2.
13. Амирханов Х.А. Гобустанская неолитическая культура // История, археология и этнография Кавказа, 2023, Т. 19, №2.
14. Аразова Р.Б. Каменные орудия труда ранних земледельческо-скотоводческих племен Западного Азербайджана. Баку, 1986.
15. Асадов В.А., Наджафов Ш.Н. Средневековая жизнь в Керпиджлитепе – период сельджуков и после монгольского завоевания // Археология Евразийских степей, 2024, №2.
16. Гаджиев М.С. Подземное крестообразное сооружение в цитадели Дербента: церковь ли? pro et contra // История, Археология и Этнография Кавказа, 2021, Т. 17, №3.
17. Гусейнов А.А. Этика науки // Ведомости прикладной этики. Вып. 50. 2017.
18. Достиев Т. М. Поливная керамика средневекового города Шабран (XI-XII вв.) // Советская археология, 1989, №3.
19. Достиев Т. М. Миниатюры на керамике // Irs – Наследие, 2017, № 4 (88).
20. Исмизаде О.Ш., Ибрагимов Ф.А. Художественная штампованная керамика средневекового Баку. Баку, 1983.
21. Клейн Л.С. Археологические источники. Ленинград, 1978.
22. Коробкова Г.Ф. Экспериментально-трассологические разработки как комплексное исследование в археологии // Экспериментально-трассологические исследования в археологии. Санкт-Петербург, 1994.
23. Кудрявцев А.А. Раскопки богатого здания VIII-XIII вв. в жилом квартале средневекового Дербента // Археологические памятники раннесредневекового Дагестана. Материалы археологии Дагестана. Т. №7. Махачкала, 1977.
24. Петросян Г. О характере и времени институционализации албанской церкви в свете новых археологических исследований в Арцахе // Армянский гуманитарный вестник, 2023, №10/1.
25. Савельева А.К. Археологический артефакт в поле философской рефлексии: (к постановке вопроса) // Modern scientific researches, 2018, Vol. 2, №3.

26. Савинов Д.Г., Окладникова Е.А. Археология и герменевтика (опыт совместного размышления) // Сетевой журнал «Научный результат», сер. Социальные и гуманитарные исследования, 2016, Т. 2, №1 (7).
27. Селимханова Х. историко-аналитическое исследование железных изделий средневекового города Шамкир // Antik və Orta əsr Azərbaycan şəhərləri. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 2012.
28. Терехова Н.Н., Мехтиев Т.М. Технология изготовления кузнечных изделий из памятников Кавказской Албании на территории Азербайджана // Советская археология, 1988, №2.
29. Щелинский В.Е. Трасологический метод изучения функций первобытных изделий: следы износа на орудиях, их интерпретация и информативные возможности // Археологические вести, 2015, №2.
30. Золотой шлем Мескаламдуга // <https://www.vseprokosmos.ru/arheolog41.html>
31. Archaeological Research in Tigranakert (Artsakh) // AIEA Newsletter, International Association for Armenian Studies, № 42. 2008, Giusto Traina. Lettre de l'éditeur.
32. Binford L.R. Some Comments of Historical Versus Processual Archaeology // Southwestern Journal of Anthropology, 1968, Vol.24, №3.
33. Danti M. The Hasanlu (Iran) Gold Bowl in context: all that glitters // Antiquity, Vol. 88, № 341, September, 2014, pp. 791-804, DOI: <https://doi.org/10.1017/S0003598X00050699>
34. Dyson, R.H. . «Digging in Iran.» *Expedition Magazine* 1, no. 3 (May, 1959): -. Accessed July 16, 2024. <https://www.penn.museum/sites/expedition/digging-in-iran/>
35. Winter, Irene J. «The 'Hasanlu Gold Bowl'.» *Expedition Magazine* 31, no. 2-3 (November, 1989): -. Accessed July 16, 2024. <https://www.penn.museum/sites/expedition/the-hasanlu-gold-bowl/>

Tarikh Dostiyev
Artifact in Archaeological Hermeneutics

Summary

Key words: *artifact, archaeological hermeneutics, material culture, semiotics, research methodology.*

The article is devoted to the concepts of archaeological artifact, archaeological hermeneutics. Artifacts created as a result of human labor and considered indicators of self-awareness and communication are the main unit of archaeological informa-

tion about ancient societies and cultures. This article aims to recreate an objective view of archaeological interpretation in Azerbaijani science. The methodological basis of the work was formed by the main principles of historical science - objectivity, scientificity; principles of archaeological interpretation - animation, complexity, comprehensiveness of study, the principle of universal preparedness, etc. Interpretation of artifacts depends on the experience, analytical skills, professionalism of the archaeologist, and compliance with professional ethics. Objective interpretation of artifacts, material sources is of exceptional importance for the study of the socio-economic, political and ethnocultural history of prehistoric, ancient and medieval societies.

Тарих Достиев
Артефакт в археологической герменевтике

Резюме

Ключевые слова: *артефакт, археологическая герменевтика, материальная культура, семиотика, методология исследования.*

Статья посвящена понятиям археологический артефакт, археологическая герменевтика. Артефакты, созданные в результате человеческого труда и считающиеся индикаторами самосознания и коммуникации, являются основной единицей археологической информации о древних обществах и культурах. В данной статье ставится цель воссоздать объективную картину археологической интерпретации в Азербайджанской науке. Методологическую основу работы составили основные принципы исторической науки -объективность, научность; принципы археологической интерпретации - одушевление, комплексность, всесторонность изучения, принцип универсальной подготовленности и т.д. Интерпретация артефактов зависит от опыта, аналитических способностей, профессионализма археолога, и соблюдения профессиональной этики. Объективная интерпретация артефактов, вещественных источников имеет исключительно важное значение для изучения социально-экономической, политической и этнокультурной истории доисторических, древних и средневековых обществ.

*Qafar Cəbiyev**

Azərbaycanın İslam dövrü abidələrinin arxeoloji tədqiqinə dair¹

UOT 902

Açar sözlər: mədəniyyət, memarlıq, şəhərsalma, sənət, sənətkarlıq, şəhər mədəniyyəti, mədəniyyətlərin transformasiyası

İslam dininin meydana gəlməsi, İslam ideologiyası bayrağı altında formalaşan Xilafət imperiyası, bu imperiya tərəfindən dünyanın geniş ərazilərinin istilası ümumdünya tarixində keyfiyyətcə yeni mərhələnin başlanğıcı oldu. Bu isə dünyanın geniş bir hissəsini əhatə edən xalqların və mədəniyyətlərin transformasiyası, ənənələrin qarşılıqlı surətdə zənginləşməsi, daha da inkişaf etməsi demək idi. Təbiidir ki, İslamın erkən yayıldığı ölkələrdən biri olaraq Azərbaycan da bu proseslərin içində idi. Beləliklə, yeni tarixi dövrün tələblərinə uyğun olaraq Azərbaycan şəhərlərinin ruhu və siması sürətlə dəyişərək, yeniləşərək sırf özünəməxsus kaloritlərlə zənginləşməkdə idi. Bu isə hər şeydən öncə Azərbaycan şəhərlərinin daxili quruluşu və infrostrukturunda, sənət ənənələrindəki yeniliklərdə özünü göstərməkdə idi (Cəbiyev Q.C., 2003). Xüsusən də İslam dövrü memarlığı Azərbaycan şəhərlərinin mahiyyət etibarilə keyfiyyət göstəricisini müəyyən edən əsas dəyər oldu. Əzəməti və möhtəşəmliyi ilə insanları valeh edən müxtəlif təyinatlı qalalar, qala bürcləri, qala qapıları, məscidlər, minarələr, türbələr, körpülər, mayaklar, mədrəsələr, ziyarətgahlar, müqəddəs yerlər, məzarlıqlar, sanitariya mədəniyyətinin göstəricisi olan hamamlar, kəhrizlər, ovdanlar, buxana-anbarlar, dini ritualların icrasında istifadə olunan alət və əşyalar yeni

* AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu, İslam dövrü arxeologiyası şöbəsinin müdiri, tarix elmləri doktoru, professor.

¹ "Tarixi abidələr" arxeoloqların 13-18 oktyabr 2024-cü il tarixdə keçirilmiş Şuşa toplantısındakı məruzənin mətni (ixtisarlarla)

dövr Azərbaycan şəhərlərinin simasını xarakterizə edən başlıca elementlər oldu (Cəbiyev Q.C., 2009, s.32-34).

Bununla paralel olaraq xalqımıza xas olan qədim dini və milli tolerantlıq ənənələri zəmnində ölkəmizdə yaşayan digər konvensiyalardan olan insnaların düşüncə və etiqadlarına ehtiram ənənələrinin həssasiyyətlə qorunduğu da xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır. Qədim dövrlərdə, orta əsrlərdə lap elə Azərbaycanın çar Rusiyası və Sovetlər imperiyası tərkibində olduğu dövrdə tikilən, davamlı olaraq fəaliyyət göstərməkdə olan çoxsaylı xristian məbədləri, sinaqoqlar və ziyarət-gahlar bunun əyani və təkzibolunmaz sübutlarıdır.

Əfsuslar olsun ki, erməni kilsəsi və ona havadarlıq edən bəzi Qərb dairələri uzun illərdir ki, davamlı olaraq Azərbaycandakı bu toleyrantlıq mühitindən sui-istifadə etməklə xalqımıza məxsus bir çox tarixi-mədəni dəyərləri inkar etmək, onu özününküləşdirmək siyasəti yeritmişdir. Nə yazıq ki, son 200 il ərzində Azərbaycanın da tərkibində olduğu imperiyaların siyasi və dini mərkəzləri tərəfindən bu ifrat və məkrli antiislam xətti müdafiə və təşviq olunmuşdur. Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycanın İslam dövrü tarixinin real və dürüst mənzərəsi ən azı iki əsr ərzində necə dəyərlər pərdə arxasında qalmağa məhkum edilmişdir. Beləliklə, orta əsr Azərbaycan dövlətlərinin tarixi, onlara məxsus mədəni irs sanki filtirdən keçirilməklə tam olaraq İslam düşüncəsi və dəyərlərindən təcrid olunmuş halda təqdim edilmişdir. İslamın bu məmləkətə bəxş etdiyi və formalaşdırdığı müsbət və mütərəqqi olan milli mənəvi və maddi dəyərlərin unudulması siyasəti yeridilmişdir. Təbiidir ki, belə bir qüsurlu yanaşma olduğu şəraitdə Azərbaycan tarixi və mədəniyyətinin real və dürüst tədqiqi və təqdimi mümkün olmayıb. Bütün bunların fəsadlarının Azərbaycan üçün nə dərəcədə ağır, təhlükəli və qəbul olunmaz olduğunu Cənubi Qafqazda əzəli torpaqlarımız hesabına Ermənistan adlı bufer dövlət yaradılarkən, həmin oyuncaq dövlət tərəfindən ölkəmizə qarşı zaman-zaman ərazi iddiaları səsləndirilərkən, çoxsaylı terror aktları törədilərkən və nəhayət, Qarabağ işğala məruz qalarkən çox gec olsa da artıq bütün dünya da baş verənləri görmüş və bilmiş oldu. Baş verənlər əslində elə Azərbaycan elmi, xüsusən də tarix və arxeologiya elmləri, bu istiqamətdə fəaliyyət göstərməli olan elmi idarə və təşkilatlar üçün də bir dərs oldu.

Azərbaycan dövlət müstəqilliyi qazandıqdan sonra, xüsusən də Ulu öndər Heydər Əliyevin ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdıışından sonra dövlətimizin ideoloji əsasları əski imperiya tör-töküntülərindən miras qalan qaranlıq ləkələrindən tədricən xilas olundu (Cəbiyev Q.C., 2018, s.75). Məlum oldu ki, uzun illər ərzində Qarabağın İslam dövrü abidələrində demək olar ki, əsaslı tədqiqat və araşdırma işi aparılmayıb. Əksinə, həm Ermənistan tərəfindən, həm də bizim tərəfimizdən

bütün resurslar məhz xristian abidələrinin öyrənilməsi istiqamətində cəmlənib. Bu cür düşünülməmiş strategiyanın məhz erməni maraqlarına xidmət etdiyi tam oalraq nəzərdən qaçırılıb. Əfsuslar olsun ki, çar Rusiyası və Sovet hakimiyyəti illərində digər qonşu dövlətlər tərəfindən Azərbaycana qarşı olan ərazi iddiaları da əsla nəzərə alınmayıb. Uzun illər ərzində Azərbaycanın şimal və şimal-qərb regionunun İslam dövrü arxeoloji və memarlıq abidələrinin tədqiqi istiqamətində olan çox ciddi boşluqlar da məhz bundan xəbər verir.

İndiki halda ölkə prezidenti möhtərəm cənab İlham Əliyevin fərman, sərəncam, tapşırıq və tövsiyyələrini əsas götürülməklə Azərbaycan elmində müəyyən islahatlar getməkdədir (Cəbiyev Q.C., 2018, s.17). Doğrudur, bu islahatların tempi və əhatə dairəsi hələ ki, elmi ictimaiyyəti o qədər də qane etmir. Yəni, elm adamları daha yaxşısını və daha mükəmməlini arzulayırlar. Təbiidir ki, Azərbaycan arxeologiya elmi, Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu da bu islahatlar prosesinin içindədir. Bu sahədə uğurlar əldə etməyin yeganə dürüst yolu isə ilk növbədə Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun strukturunun təkmilləşdirilməsi və elmi-tədqiqatların prioritet istiqamətlərinin müəyyən olunmasından keçir. Bu kontestdə Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun struktur tərkibində "Azərbaycanın İslam dövrü arxeologiyası" şöbəsinin yaradılması sözsüz ki, önəmli addım kimi dəyərləndirilə bilər. Son illər Bakı (İbrahimov F.Ə. 1981; İbrahimov K.F., 2006), Beyləqan (Əhmədov Q.M, 1979), Qəbələ (Babayev İ.A., Əhmədov Q.M., 1981), Şəmkir (Dostiyev T.M. 2020), Şabran (Abbasova F.Ə. 2002), Şamaxı (Джидди Г.А., 1981), Gəncə (Джафарзаде И.М. 1949), Kırın (Ибрагимов Б.И., 2000), Ağsu (Cəbiyev Q.C. 2010), Şəhərgah (Cəbiyev Q.C., Abbasova E.İ. 2012) şəhər yerlərində, Basqalda - Şeyx Məhəmməd məscidi (Cəbiyev Q.C., 2023, s.158-67), Şamaxıda Pir Ömər Sultan ziyarətgahı (Cəbiyev Q.C., 2024, s.190-199), Kələxana türbələr kompleksi (Cəbiyev Q.C., 2022, s.160-175) və digər abidələrdə aparılan arxeoloji tədqiqatlar da bu elmi istiqamətin nə dərəcədə perspektivli və əhəmiyyətli olduğunu bir daha təsdiq edir. Fikrimizcə, özünün pik mərhələsində olan Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri, Türk Dövlətləri Birliyinin gündən-günə möhkəmləndiyi, 51 üzv dövlətdən ibarət İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı ilə çoxtərəfli əlaqələrin, qarşılıqlı təmasların, o cümlədən müvafiq elmi mərkəzlər arasında işgüzar əlaqələrin miqyası və əhəmiyyətinin sürətlə artdığı indiki dövəmdə təbiidir ki, biz arxeoloq alimlər qarşısında da yeni üfqlər açıılıb. Ölkə prezidenti cənab İlham Əliyev son çıxışlarının birində səsləndirdiyi kimi, beynəlxalq münasibətlərin hər gün daha da mürəkkəbləşdiyi, dövlətlər arası, dinlərarası, ziddiyyətlərin getdikcə daha artıq kəskinləşdiyi bir zamanda bizim bir ailəmiz var: Türk xalqları, türk dövlətləri ailəsi!

Etiraf etməliyik ki, vahid, böyük, əzəmətli türk xalqları tarixinin və mədəniyyətinin öyrənilməsi və qavranılması baxımından arxeoloq alimlərin görməli olduğu işlər olduqca çoxdur. Fikrimcə arxeoloq alimlər indi hər şeydən əvvəl nə etməli və nədən başlamalı olduğumuzu müəyyənləşdirməlidirlər. Yəni, ilkin olaraq bilməliyik ki, qardaş xalqların tarixi-mədəni irs kolleksiyasında nələr var. Biz hələ ki, biri-birimizin tarixi-mədəni irsinə, bu sahədə aparılan tədqiqatların nəticələrinə yetərinə bələd deyilik. Ən yaxşı halda sadəcə informativ şəkildə bilirik ki, türkiyəli, qazaxstanlı, özbəkstanlı, qırğızstanlı, türkmənstanlı, tatarstanlı həmkərlərimizin tarixi-mədəni irsin qorunması və tədqiqi istiqamətində kifayət qədər yaxşı təcrübəsi və nailiyyətləri var. Artıq vaxtdır ki, müştərək ekspedisiyalar yaradılsın, müştərək layihələr üzərində işlənilsin. Tariximizin və mədəniyyətimizin hər birimiz üçün ümumi olan ortaq dəyərlərini müəyyən edək. Ümumini zənginləşdirən, daha da maraqlı və cəlbedici olan özəllikləri, lokal xüsusiyyətləri araşdıraraq.

Sovet dönməində hər il ölkədə aparılan arxeoloji tədqiqatların yekununa həsr olunmuş ümumittifaq sessiyalar keçirilirdi, onun materialları "Arxeoloji kəşflər" adı altında nəşr olunurdu. Yaxşı olardı ki, türk dövlətləri və xalqlarının timsalında bu ənənəni bərpa edək. Hər ilin yekununda bir araya gələk, bir-birimizi məlumatlandıraraq, nəticələri ümumiləşdirək və s. Bundan əlavə ayrı-ayrı elmi istiqamətlər üzrə seminarlar, elmi konfrans və simpoziumlar keçirə bilirik. Ortaq nəşrlərin olması da çox vacib məsələdir. Müəyyən təcrübə və məlumat bazasına yiyələndikdən sonra türk xalqlarının tarixi-mədəni irsinə aid ümumiləşdirilmiş kataloq və ensiklopediyalar nəşri barədə də düşünmək olar. Əlbətdə ki, bütün bunları etmək üçün bir-birimizi və sahib olduğumuz tarixi-mədəni dəyərləri daha yaxından tanımalıyıq. Bunun üçünə qarşılıqlı təmaslar intensivləşdirilməlidir.

Azərbaycanda İslam dövrü abidələrinin arxeoloji tədqiqinə gəlinə bu barədə uzun-uzadı bəhs etmək olar. Etiraf edək ki, sovet dönməində arxeoloji axtarışların bu istiqaməti aktual hesab edilmirdi. İslamın həyat və düşüncə tərzimizə gətirdiyi yeniliklər görməzliyə vurulmaqda idi. Şəhərlərimizin plan quruluşunda, memarlıq görkəmində müşahidə olunan yeni çalarlar da həmçinin. Gəncə, Şəmkir, Şamaxı, Qəbələ, Bərdə, Şabran, Naxçıvan, Beyləqan, Ağsu kimi orta əsr şəhərlərinin ictimai-mədəni və dini həyatında xüsusi yeri olan əzəmətli məscidlər, insanları maarifləndirmək missiyasını icra edən mədrəsələr, müqəddəs yerlər, türbələr, ziyarətgahlar, Qərb dünyası ilə müqayisədə sanitariya mədəniyyətinin bariz göstəricisi olan hamamlar, çarhovuzlar, su xəttləri şəbəkəsi- bütün bunlar İslam dəyərləri fonunda təşəkkül tapan və qısa zaman kəsiyində hər yanda populyar olan çox ciddi yeniliklər idi.

Uzun illər tarix elmimizdə dominant olan belə bir tezis vardı: monqollar gəldi, hər şeyi dağıtdı, məhv etdi, şəhərlərdə aqrarlaşma prosesi başladı və s... Mən 80-ci illərdə Azərbaycanın son orta əsrlərə aid keramikası ilə bağlı araşdırmalar apararkən hiss elədim ki, bu heç də belə deyil. Monqol istilasının dönməsi və xüsusən də ondan sonrakı dövərdə Azərbaycan şəhərlərinin memarlıq görkəmində, sənətkarlığın, xüsusən də dulusçuluq və miniatür sənətinin inkişafında sözün əsil mənasında çox ciddi bir intibah müşahidə edilməkdədir. Mən bununla heç də onu demək istəmirəm ki, monqollar heç nəyi dağıtmayıb və s. Mən onu demək istəyirəm ki, monqollar həm də bizim, coğrafiyanı dünyanın böyük bir hissəsi ilə qovuşdurdu, beləliklə də mədəniyyətlərin daha geniş arealda transformasiyasına şərait yaradılmış oldu. Hesab edirik ki, artıq qardaş türk dünyasının elmi mərkəzləri ilə bütün bu məsələlər ətrafında daha əhatəli müzakirələr aparmaq və fikir mübadiləsi etmək zamanı yetişib.

Ədəbiyyat

1. Abbasova F.Ə. Şabran. Bakı, 2002.
2. Ağsu şəhəri orta əsrlərdə. I buraxılış. Bakı, 2010.
3. Ağsu şəhəri orta əsrlərdə. II buraxılış. Bakı, 2010.
4. Ağsu şəhəri orta əsrlərdə. III buraxılış. Bakı, 2011.
5. Babayev İ.A., Əhmədov Q.M. Qəbələ. Bakı, 1981.
6. Cəbiyev Q.C. Azərbaycan keramikası. Bakı, 2003.
7. Cəbiyev Q.C. İslam mədəniyyəti və ənənələrinin öyrənilməsində arxeoloji materialların rolu. Beynəlxalq konfransın tezisləri. Bakı, 2009.
8. Cəbiyev Q.C. Ağsuda arxeoloji tədqiqatlar və Azərbaycanda son orta əsr şəhər problemi. Bakı, 2010.
9. Cəbiyev Q.C., Abbasova E.İ. Şəhərgahda arxeoloji tədqiqatlar / Azərbaycanda arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatlar. Bakı, 2012.
10. Cəbiyev Q.C. Azərbaycanın orta əsr şəhərlərinin arxeoloji tədqiqi: uğurlar, problemlər, vəzifələr. IV Beynəlxalq Avrasiya arxeoloqları konfransının materialları. Bakı, 2012.
11. Cəbiyev Q.C. Qəbələdə arxeoloji tədqiqatların ən yeni nəticələri. Bakı, 2014.
12. Cəbiyev Q.C. Azərbaycan arxeologiyasının əsasları. Bakı, 2018.
13. Cəbiyev Q.C. Kələxana türbələr kompleksində ilkin arxeoloji tədqiqatlar / "Memar" jurnalı, 2022, №4.

14. Cəbiyev Q.C. Basqal I əsrdən XXI əsrə / "Memar" jurnalı, 2023, №35.
15. Cəbiyev Q.C. Xəlvətlik: Avaxıldan bütün dünyaya / "Memar" jurnalı, 2024, №39.
16. Dostiyev T.M. Orta əsr Şəmkir şəhərinin keramikası. Bakı, 2020.
17. Əhmədov Q.M. Orta əsr Beyləqan şəhəri. Bakı, 1979.
18. İbrahimov F.Ə. Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində metalışləmə sənəti. Bakı, 1988.
19. İbrahimov K.F. İçərişəhər. Bakı, 2006.
20. Vəlixanlı N.M. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı, 1999.
21. Ибрагимов Б.И. Средневековый город Киран. Баку-Москва, 2000.
22. Джафарзаде И.М. Историко-археологический очерк Гянджи. Баку, 1949.
23. Джидди Г.А. Средневековый город Шемаха. Баку, 1981.

Gafar Cabiyev
***On the archaeological research of the monuments
of the Islamic era of Azerbaijan***

Summary

Key words: culture, architecture, urban planning, arts, urban culture, transformation of cultures

The emergence of the Islamic religion, the empire of the Caliphate formed under the banner of Islamic ideology, and the conquest of vast territories of the world by this empire marked the beginning of a qualitatively new stage in world history. This meant the transformation of peoples and cultures, covering most of the world, mutual enrichment and further development of traditions. Of course, as one of the countries where Islam spread early, Azerbaijan was also involved in these processes. Thus, in accordance with the requirements of the new historical period, the spirit and appearance of Azerbaijani cities were rapidly changing, modernized and enriched with unique colors. First of all, this manifested itself in the internal structure and infrastructure of Azerbaijani cities, innovation in artistic traditions.

Unfortunately, by the political and religious centers of the empires, the real and true picture of the history of the Islamic era of Azerbaijan was doomed to

remain behind the scenes for at least two centuries. Thus, the history of the medieval Azerbaijani states and their cultural heritage were presented as filtered and isolated from Islamic thought and values. The policy of forgetting the positive and progressive national moral and material values that Islam has given and shaped to this country has been implemented.

Let's admit that in Soviet times this area of archaeological research was not considered relevant. The innovations that Islam brought to our way of life and thinking were ignored: new shades observed in the planning structure and architectural appearance of our cities were also noticed in the social, cultural and religious life of medieval cities such as Ganja, Shamkir, Shamakhi. Gabala, Barda, Shabran, Nakhchivan, Beylagan, Agsu, magnificent mosques with a special place, madrasahs fulfilling the mission of educating people, holy places, tombs, sanctuaries, baths, cisterns, a network of water pipes, which are a vivid indicator of sanitary culture compared to the Western world – all these were very serious innovations formed on the basis of against the background of Islamic values and became popular everywhere in a short period of time.

In recent years, the tomb of Sheikh Mazid, the grave of Sheikh Dursun, the mosque of Sheikh Muhammad in Basgal, the tomb of Pir Omar Sultan in Shamakhi, the complex of tombs of Kalakhana, Diri Baba and other monuments in the Gobustan region have been installed in the cities of Baku, Shamkir, Shabran, Shamakhi, Ganja, Agsu, Shakhergyakh, archaeological research once again confirms how promising and important is this scientific direction.

Гафар Джабиев

***Об археологических исследованиях памятников
исламской эпохи Азербайджана***

Резюме

Ключевые слова: *Культура, архитектура, градостроительство, искусство, городская культура, трансформация культур*

Возникновение исламской религии, сформировавшаяся под знаменем исламской идеологии империя Халифата, завоевание этой империей обширных территорий мира положили начало качественно новому этапу мировой истории. Это означало трансформацию народов и культуры, охватывающую большую часть мира, взаимообогащение и дальнейшее развитие традиций. Конечно, как одна из стран, где ислам рано распространился, Азербайджан

также был вовлечен в эти процессы. Таким образом, в соответствии с требованиями нового исторического периода, дух и облик азербайджанских городов стремительно менялись, модернизировались и обогащались уникальными красками. Прежде всего, это проявилось во внутреннем устройстве и инфраструктуре азербайджанских городов, новаторстве в художественных традициях.

К сожалению, политическими и религиозными центрами империй реальная и правдивая картина истории исламской эпохи Азербайджана была обречена оставаться за кадром как минимум на два столетия. Таким образом, история средневековых азербайджанских государств и их культурное наследие были представлены как бы отфильтрованные и изолированные от исламской мысли и ценностей. Реализована политика забвения позитивных и прогрессивных национальных моральных и материальных ценностей, которые ислам дал и сформировал этой стране.

Давайте признаем, что в советское время это направление археологических исследований не считалось актуальным. Новации, которые ислам привнес в наш образ жизни и мышление, были проигнорированы: новые оттенки, наблюдаемые в планировочной структуре и архитектурном облике наших городов, были замечены и в социальной, культурной и религиозной жизни средневековых городов, таких как Гянджа, Шамкир, Шемаха, Габала, Барда, Шабран, Нахчыван, Бейлаган, Агсу, великолепные мечети с особым местом, медресе, выполняющие миссию просвещения людей, святые места, гробницы, святилища, бани, цистерны, сеть водопроводов, являющиеся ярким показателем санитарной культуры по сравнению с западным миром – все это были очень серьезные новшества, сформировавшиеся на фоне исламских ценностей и ставшие популярными повсеместно в короткий период времени.

В последние годы в городах Баку, Шамкир, Шабран, Шамахи, Гянджа, Агсу, Шахергах установлены усыпальница Шейха Мазида, могила Шейха Дурсуна, мечеть Шейха Мухаммада в Басгале, усыпальница Пира Омара Султана в Шемахе, комплекс гробниц Калаханы, Дири-баба и других памятников в Гобустанском районе, проведенные археологические исследования еще раз подтверждают, насколько перспективно и важно это научное направление.

AZƏRBAYCANIN İSLAM DÖVRÜ ABİDƏLƏRİNDƏ MÜƏLLİFİN RƏHBƏRLİYİLƏ APARILMIŞ ARXEOLOJİ TƏDQIQATLARDAN GÖRÜNTÜLƏR

Prezident İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Pir Ömər Sultan ziyarətgahında

Pir Ömər Avaxılı Şirvaniyə aid türbənin kitabəsi: "Bu mübarək məshəd şeyx, zahid, abid, müqəddəs təriqət sahibi Şeyx Öməridir. Allah əziz ruhlarını müqəddəsləşdirdi. 812-cu il rəbiə-əvvəl (1409-cu il iyul ayı)"

Kələxana türbələr kompleksində yeni aşkar olunmuş erkən sufi mərkəzinin səmaddan görüntüsü

Qəbələ. Qala ərazisində (IX sahə) qazıntılar

Şəhərgah (Kürdəmir r-nu) şəhər yerində hamam-sağlamlıq kompleksi

Ağsu hamamı

Qızıl Holland dukadlarından ibarət Ağsu dəfinəsi

*Gümüş pullardan ibarət
Muradxan dəfinəsi*

*Nasir Quluzadə**

"Xəmsə"də zoolatrik təsəvvürlər və onların arxeoloji keramikada paralelləri

UOT 902

Açar sözlər: Qədim Gəncə, Xəmsə, zoomorf, şirli qablar, basmanaxışlı qablar

Giriş. Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi bəşər mədəniyyətinin yetirdiyi nadir şəxsiyyətlərdəndir. Təsadüfi deyil ki, onun ərsəyə gətirdiyi əsərlər Azərbaycanla yanaşı, dünya ədəbiyyatının da incilərindən sayılır. Bu əsərlərdə humanist ideyalar ön plana çəkilmiş, insanın daxili aləmi, eləcə də insan və cəmiyyət problemləri açıq şəkildə qabardılmışdır. Əlbəttə, əsərlərin poetik üslubu, şairin dini-dünyəvi düşüncələri və yuxarıda qeyd etdiyimiz bu və ya digər məsələlər istər yerli, istərsə də əcnəbi mütəxəssislər tərəfindən kifayət qədər araşdırılmış və böyük mütəfəkkərin irsinin təbliği işinə nəzərəcarpacaq töhfələr verilmişdir. Lakin buna baxmayaraq Nizami Gəncəvi irsinin, xüsusilə də dövrünün dini-fəlsəfi təsəvvürlərinin araşdırılmamış tərəfləri hələ də qalmaqdadır. Araşdırılmamış məsələlərdən və ya mövzulardan biri də "Xəmsə"yə daxil olan poemalarda yer almış zoolatrik təsəvvürlərdir.

Məlumat üçün bildirək ki, zoolatriya iki yunan sözünün birləşməsindən əmələ gəlib, ζῷον «heyvan» + λατρεία «pərəstiş, inanc, ayin» mənalarını verir. Teroteizm və animalizmdə olduğu kimi zoolatriya da heyvanlara dini pərəstişlə bağlı inancların və mərasimlərin məcmusunu özündə ehtiva edir. Müasir humanitar elmlərdə zoolatriyaya dinin ibtidai formalarından biri kimi baxılır.

Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sində zoolatrik təsəvvürlər. Bu tədqiqatın da əsas mövzusu, adından göründüyü kimi, Nizami Gəncəvi yaradıcılığında yer almış zoolatrik təsəvvürlərin arxeoloji mənbələrdə paralellərini göstərməkdir. Heç kimə sirr deyil ki, İslam dininin hakim olduğu dövrdə ibtidai dini-fəlsəfi, o

* Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi Arxeologiya elmi-fond şöbəsinin müdiri, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent: nasir_quluzade@yahoo.com

cümlədən zoolatrik təsəvvürlər mövcud olmuş, bu və ya digər formada özünü ədəbiyyatda, eləcə də dulusçuluqda qabarıq şəkildə göstərmişdir. Bu baxımdan Nizami yaradıcılığında da həmin təsəvvürlərin izlərinə rast gəlmək mümkündür. Belə ki, böyük şair poemalarında həm vəhşi fauna nümayəndələrinin – fil, aslan, pələng, canavar, tülkü, maral, ceyran, ilan, tərən, kəklik, bülbül və s., həm də ev heyvanlarının – öküz, dəvə, at, keçi, qoç, uzunqulaq və s. adlarını çəkir. Tərəfimizdən aparılmış hesablamara əsasən deyə bilərik ki, Nizami Gəncəvi öz yaradıcılığında vəhşi fauna nümayəndələrinə ev heyvanları ilə müqayisədə daha çox müraciət etmişdir. Bunu tərtib etdiyimiz cədvəldən də görmək mümkündür:

	Sirlər xəzinəsi	Xosrov və Şirin	Leyli və Məcnun	Yeddi gözəl	İskəndərnamə. Şərəfnamə	İskəndərnamə İqbalnamə
Fil	2	29	8	4	105	8
Aslan/Şir	24	18/	15/	/1	159	13/8
Pələng	--	5	4		3	6
Canavar/qurd	4/4	10/14	7/5	1/	5/17	2/8
Tülkü	18	12	7		23	4
Keçi	--	2	1		--	--
Maral	1	21	22		24	1
Ceyran/gur	15	37	11	/1	43	10/6
Öküz	4	17	4		13	9
Dəvə	1	6	15	1	16	10
At	25	120	48	6		27
Uzunqulaq	10	19	15		9	3
Qoç/qoyun	--	13	--/3		/15	--/10
Köpək/it	5/17	4/24	42		3/	--/3
Balıq	3	22	4		19	13
İlan	10	38	30	1	25	12
Göyərçin	3	6	3		2	--
Kəklik	3	11	3	1	12	--
Bülbül	11	11	14		14	11
Tərən	1	12	--		13	2
Qumru	2	1	1		2	2
Bildirçin	--	--	--	1	--	--

Əlbəttə, böyük şairin fauna nümayəndələrinə müraciətlərin heç də hamısı dini məzmun daşımasa da, lakin bəzi nümunələr maraq doğurur. Məsələn, Nizami Gəncəvinin "Sirlər xəzinəsi" poemasındakı bir beyt zoolatrik təsəvvürlərin

öyrənilməsi baxımından maraqlıdır (10, s. 35):

O ətirli gecədə çərx öküzü nə çaldı?

Bəlkə yer öküzündən min-min gövhəri aldı.

Burada çərx öküzü - Sur bürcünü, Yer öküzü - əfsanəyə görə Yer yuvarlağını öz belində saxlayan öküzü, gövhər isə - Məhəmməd peyğəmbəri təcəssüm etdirir (10, s. 212). Poemanın bir beytində isə dahi şair heyvanat aləmi ilə fikirlərini çatdırır:

Bütün canlı xilqətlər öz qulun, nökarındır,

Düşüb sənin toruna, dən istəyənlərindir.

Nizaminin fikrincə, bütün heyvanlar və quşlar və ümumən, canlı-cansız təbiət insana xidmət üçün yaradılmışdır. Buna görə insan öz xidmətçisinin qədrini bilməli, flora, fauna aləmini, ümumən, təbiəti qorumalıdır.

Dahi şairin "Xosrov və Şirin" poemasında da zoolatrik təsəvvürlərə rast gəlmək olar (11, s. 229):

Bu dünya minmişdir ala bir ata,

Güman var ki, bu at çox təpik ata.

Fələk yaşıl rəngli bir atdır, yürürək,

Ağıl qaçsın onun yolundan gərək.

Birinci beytdəki Dünyanın ala ata minməsi gecə və gündüzə işarədir. Beytin mənası: ağ və qara rəngli olan (ikiüzlü) bu dünyada hələ çox fəlakətlər baş verə bilər. Sonrakı beytdə isə fələk yaşıl ata bənzədilir (11, s. 494).

Nizami Gəncəvinin "Leyli və Məcnun" poeması da zoolatrik təsəvvürlərdən xali deyildir. Bu poemadakı beytlərdən birində deyilir (9, s. 130):

Saleh bir quş idi o yazıq qarğa,

Salehilər kimi geymişdi qara.

Burada Saleh peyğəmbərlərdən birinin adı olub, ərəbcə xeyirxah mənasını verir. Əfsanələrə görə, Salehin bir dəvəsi var imiş ki, peyğəmbərin bütün gücü də ondaymış. Düşmənləri bu dəvəni öldürdükdən sonra Salehin tərəfdarları qara geyinib matəm saxlamışdı. Şair qarğanı xeyirxahlıqda Salehə, sakitlikdə onun dəvəsinə və qaralıqda matəm libası geymiş salehçilərə oxşadır (9, s. 282).

"Yeddi gözəl" poemasına gəldikdə, burada şair bir beytdə dini rəvayəti belə işıqlandırır (12, s. 168):

Sarıydı Musanın danası, əlbət,

Çox verdilər ona, o dur ki, qiymət

Burada "Musanın danası" Tovratdakı "Qızıl dana"ya işarədir. Dini rəvayətə görə Musa peyğəmbər öz icmasını, yəhudiləri Misirdən xilas edib Fələstinə gətirdikdən sonra onun tayfasının bir hissəsi tövhidi (monoteizmi) unudub, qızıldan bir dana düzəldib ona bir büt kimi sitayiş edirlərmiş. Musa da öz növbəsində hiddətlənərək o bütü məhv edir (12, s. 322). Məlumat üçün bildirək ki, xalqımıza məxsus folklor nümunələrində öküzlə bağlı nağıllar mövcuddur. Buna misal olaraq «Qara inək

zağası», «Qurban kəsilən zağa», «Qızıl öküz» və bu kimi digər çoxsaylı folklor nümunələrini göstərmək olar.

Nizami Gəncəvinin zoolatrik təsəvvürlərlə zəngin olan əsərlərindən biri də "İskəndərnamə. Şərəfnamə" poemasıdır. Bu poemanın beytlərinin birində deyilir (8, s. 47):

*Quruda, dənizdə kim çəksə zəhmət,
Balıqdan dürr alar, öküzdən sərvət.*

Mifoloji təsəvvürə görə, Yer kürəsi öküzün, öküz balığın üstündə, balıq da suda dayanmışdır. Beytin mənası: kim ki əməyə alışıq, zəhmət çəkməyi özünə sənət etmişdir, o, yerin altında olan balığın qarnında da olsa dürr, Yerin istinad etdiyi öküzün altında da olsa xəzinə əldə edə bilər (8, s. 420).

Böyük şairin "İskəndərnamə. İqbalnamə" poeması da zoolatrik təsəvvürlərlə zəngindir. Buradakı beytlərdən birində dini rəvayət belə təsvir edilmişdir (7, s. 20):

*Yunisi uddusa balıq bir zaman,
Ona səcdə etdi balıqla ilan.*

Yunis - dini rəvayətə görə, qədim yəhudilərin peyğəmbərlərindən olub. Uydurduğu möcüzə yalan çıxdığı üçün qaçıb Dəclə çayı kənarına gəlmiş, buradakı gəmiyə minmişdir. Günahkar olduğundan gəmi heyəti onu aparmamış və suya atmışlar. Bir böyük balıq onu udmuş, o da balığın qarnında tövbə və dua etmişdir. Allah duasını qəbul etdikdən bir müddət sonra balıq onu kənara buraxmışdır. İkinci misrada Nizami Gəncəvi Məhəmməd peyğəmbərin möcüzələrindən birinə işarə edir. Dini əfsanəyə görə, Məhəmməd peyğəmbərin möcüzələrindən biri də heyvanları dilə gətirməsi olmuşdur. Guya balıq və ilan da ona ram olaraq dilə gəlmiş, onun peyğəmbərliyini təsdiq etmişdir (7, s. 222).

Qədim Gəncənin zoomorf təsvirli keramikası. Göründüyü kimi, Nizami Gəncəvinin əsərlərində zoolatrik təsəvvürlər, mifoloji dünyagörüş geniş yer alıb. Lakin biz bu təsəvvürlərin təcəssümünü yalnız "Xəmsə"də deyil, həm də Nizami dövrünün maddi mənbələrində də görə bilərik. Hesab edirik ki, bu baxımdan Qədim Gəncənin arxeoloji keramikası müəyyən maraq kəsb edir. Mövzunun təqdim edilməsi üçün arxeoloji keramikanın seçilməsi təsadüfi olmayıb, daha çox Nizami Gəncəvinin yaşadığı dövrü və mühiti obyektiv dəlillərlə açmaq istəyindən qaynaqlanır. Zənnimizcə, zoolatrik təsəvvürlərin poetik üslubda verildiyi və 1174/1175-1203-cü illər arasında ərsəyə gəlmiş "Xəmsə" kimi ədəbi inci ilə XII-XIII əsrlərə aid zoomorf təsvirli arxeoloji keramika arasında müəyyən paralellər aparmaq məntiqlidir.

Ümumiyyətlə, heyvan və quş təsvirlərinin orta əsr keramikasında rast gəlməsi təsadüfi olmayıb, qədim ənənənin davamıdır. Bu ənənə öz başlanğıcını məhz eneolit dövründən götürür. Belə ki, Cənubi Azərbaycan ərazisindəki Yanıqtəpə və Pijdəlitəpə qədim yaşayış məskənlərinin eneolit dövrü təbəqələrindən aşkar

olunmuş saxsı qab nümunələrində zoomorf təsvirlərin geniş təmsil olunması dediklərimizə əyani sübutdur (23, şəkil 60, 62). Eneolit dövrü saxsı qablarında zoomorf təsvirlərin verilməsində boyama üsulu geniş tətbiq olunmuşdur. Saxsı qablarda zoomorf təsvirlərin verilməsi ənənəsi sonrakı tarixi mərhələlərdə, xüsusilə orta və son tunc, dəmir, həmçinin antik dövrlərində davam etdirilmişdi. Belə qab nümunələri Naxçıvan, Mingəçevir, Qarabağ, Şəmkir, Göygöl və digər bölgələrin abidələrində tapılıb. Həmin abidələrdən tapılmış saxsı qablarda bu və ya digər əhliləşdirilmiş və vəhşi fauna növlərinin sxematik üsulla və stilləşdirilmiş formada verilən təsvirlərinə rast gəlmək mümkündür. Oxşar qab nümunələrinin müəyyən qismi hazırda Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunub saxlanılır (5, s. 12-13; 4, AF 27308, AF 24344, AF 26085). Cənubi Azərbaycanın erkən dəmir dövrü arxeoloji keramikası arasında da zoomorf təsvirli nümunələr mövcuddur (24, s. 25).

Qeyd etdiyimiz saxsı qabların zoomorf təsvirlərlə bəzədilməsi, bilavasitə onları yaratmış qədim tayfaların mənəvi aləmləri, o cümlədən dini-fəlsəfi dünyagörüşləri və mifoloji təsəvvürləri ilə birbaşa bağlı olmuşdur. Lakin Nizami dövründə Yaxın Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda geniş yayılmış, insanların şüuruna, təfəkkürünə və düşüncə tərzinə hərtərəfli nüfuz etmiş dini-fəlsəfi dəyərlər sistemindən biri də İslamdır. İslam dini Azərbaycan məkanına daxil olarkən özü ilə yeni tələblər, qaydalar, adətlər və təbii ki, məhdudiyyətlər də gətirmişdir. Ziddiyyətli məqamlardan biri budur ki, məhz bu dövrdə islamın canlı varlıqların təsvirinin verilməsi ilə bağlı qadağalar dulusçuluqda yerinə yetirilməmiş, incəsənətin bəzi növlərinin inkişafında iz qoyan bu məhdudiyyətlər heç də bütün müsəlman ölkələrində qüvvədə olmamışdır. Qadağa və məhdudiyyətlər yalnız ideoloji təsəvvürlərin əsasən gücləndiyi dövrlərdə müəyyən mərkəzlərdə həyata keçirilmişdir. Azərbaycanın bu və ya digər orta əsr yaşayış məskənindən aşkar olunmuş zoomorf təsvirli şirli qabları nəzərdən keçirsək görürük ki, saxsı qablarda naxış və təsvirlər yaratmış rəssam-dulusçular qadağaları hiss etməmiş və öz yaradıcılıqlarında tam azad olmuşlar (18, s. 30; 28, s. 304-305).

Konkret olaraq, Gəncə şəhərindən tapılmış keramika nümunələrinə gəldikdə, onların tapılması 1938-1940-cı illərə təsadüf edir. Belə ki, bu illərdə arxeoloq İshaq Cəfərzadənin rəhbərliyi altında Gəncəçayın hər iki sahilində, indiki Gəncədən təxminən 7-9 km şimal-şərqdə yerləşən orta əsr Gəncə şəhərinin xarabalıqlarında məqsədyönlü və sistemli arxeoloji qazıntılar aparılmışdır (16; 14). Həmin illərin tədqiqatları zamanı 2000 kv m-ə yaxın ərazi qazılaraq öyrənilmiş, 3755 ədəd maddi mədəniyyət nümunəsi aşkar edilərək götürülmüşdür. Bu maddi mədəniyyət nümunələri arasında yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz şirli və şirsiz qab nümunələri də olmuşdur (20; 21).

Qədim Gəncə qazıntıları zamanı tapılmış zoomorf təsvirli şirli keramika nümunələrinin ümumi sayı 79 ədəddir (tablo 1). Onlardan 53 ədədi quş, 25 ədədi heyvan, 1 ədədi balıq, 1 ədədi quş-balıq, 2 ədədi isə siren təsvirlidir. Bu keramika

nümunələri polixrom olub, müxtəlif metal oksidlərindən istifadə edilməklə dulus çarxında nəfis şəkildə hazırlanıblar. Oxşar nümunələr muzeyin Beyləqan, Bəndovan, Şəmkir, Şamaxı, Bakı və digər arxeoloji kolleksiyalarında da yer alıb (13).

Qədim Gəncənin zoomorf təsvirli şirsiz keramika nümunələrinə gəldikdə isə, onlar boyalı təsərrüfat və məişət qablarından ibarətdir (tablo 2). Burada zoomorf təsvirlər qabların xarici səthinə ensiz qurşaq şəklində möhürlə basma üsulu ilə həkk ediləblər. Həmin ornamental qurşaqlarda müxtəlif quş, heyvan, həyat ağacı, eləcə də nadir hallarda insan təsvirlərinə rast gəlinir. Bəzi qurşaqlarda heyvanlar qaçış dinamikasında verildiyindən ov səhnəsini xatırladır. Oxşar nümunələr muzeyin Beyləqan, Mingəçevir və digər arxeoloji kolleksiyalarında da yer alıb (2; 20, s. 4-10).

Basmanaxışlı küplərin üzərində olan heyvan təsvirləri içərisində keçilər üstünlük təşkil edir (2, s. 7). Təsədüfi deyildir ki, keçi təsvirlərinin kökü qədim dövrə gedib çıxır. Belə ki, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin arxeoloji kolleksiyasında üzərində yapma keçi təsvirləri olan iri təsərrüfat küpü dediklərimizi təsdiq edir (4, AF 28791). E.ə. V minilliyə aid olan həmin küp 2009-cu ildə Naxçıvan bölgəsinin Ovçulartəpəsi adlı qədim yaşayış yerindən tapılıb. Qobustan qayaüstü rəsmlərində bunu görmək mümkündür. Qobustanda heyvan təsvirləri arasında keçi rəsmləri əksəriyyət təşkil edir (15). Eyni mənzərəni biz Gəmiqaya təsvirlərində də müşahidə edə bilərik (5; 10).

Qədim Gəncənin arxeoloji qabları üzərinə həkk olunmuş təsvirlərin bir qismi it, şir, qaban, balıq və quşları əks etdirir (2, s. 7). Bu canlıların əksəriyyəti qədim dövrdən Azərbaycan xalqının ulu əcdadlarının ideoloji təsəvvürlərində, ayinlərin, inanclar sistemində müəyyən yer tutub. Bir məsələni qeyd etmək yerinə düşər ki, orta əsrlər dövründə həmin təsvirlər aid olduğu dönmədəki kimi mənanı ifadə etməyə bilər. Məlumdur ki, it insanın ilk əhlilləşdirdiyi heyvanlardan olub, sonradan onun sadıq dostuna çevrilib. İtin qoruyuculuq funksiyasını xalqımızın inancında da görmək olar. İnanca görə əgər kimsə it dişini tapıb cibinə qoysa, gecə vaxtı hara getməyindən asılı olmayaraq heç nədən qorxmayacaqdır (1, s. 47).

Qədim Gəncənin arxeoloji qabları üzərində digər canlıların təsviri balığa məxsusdur. Balıq daha çox bolluq, bərəkət və xoşbəxtlik rəmzi kimi çıxış edir. Müxtəlif xalqlarda xəstəliyi qovan və ondan qoruyan qüvvə kimi görülmüşdür. Azərbaycan xalq nağıllarında korluğu müalicə edən qüvvə kimi qəbul edilir (13, s. 36).

Quş motivləri Azərbaycanın bədii dulusçuluğunda ən çox sevilən mövzulardandır. Qədim Gəncənin arxeoloji qabları üzərində də ən çox rast gəlinən təsvirlərdən biri də quşlardır. Bu təsvirlər daha çox stilizə edilmiş şəkildə verildiklərindən, bəzən onların hansı növə aid olduqlarını müəyyən etmək bir qədər çətin olur. Lakin bütün bunlara baxmayaraq dulusçu-rəssam quşun təbii oxşarlığını yaratmağa çalışmış, hətta bəzi hallarda onun bu və ya digər xüsusiyyətlərini olduğu kimi verməyə nail olmuşdu (22, s. 62).

Təsviri incəsənətdə quş təsvirinin kökləri çox qədimlərə gedib çıxır. Bir çox xalqlarda quş müqəddəs sayılmışdır. Azərbaycanda xalq arasında quş abadlıq və həyat rəmzi kimi mənalandırılmışdır. Quş təsviri coğrafi şəraitə uyğun olaraq insanların ən qədim dövrlərdən qəbul etdikləri simvollar olmuş, tarixin müxtəlif dövrlərində din, adət və ənənədən asılı olaraq müxtəlif mənə kəsb etmişdir. Quş həm də səmanın, göyün simvoludur (13, s. 30-33).

Qədim Gəncənin basmanaxışlı keramikası arasında maraq doğuran nümunələrdən birinin üzərində "meyvələr"i olan və budaqlarından biri uzunsov insan fiquru ilə tamamlanan ağac təsvir edilmişdir (4, s/q 707). Ağacın qarşısında bir keçi, yuxarıda isə üzən adam fiquru həkk edilib. Keçinin arxasında it, onun arxasında isə əlləri yuxarı qaldırılmış və bir əlində nəsə tutmuş adam təsviri var. Burada ağacda həyatın başlanğıcı kimi təqdim edilib. Nəzərdən keçirilən ikonoqrafiya qədim dünyanın, o cümlədən Qafqazın bir çox qədim tayfalarında ideoloji təsəvvür kimi geniş yayılmışdır. Onun əsasını isə vahid əcdaddan yaranış, ölümsüzlük, eləcə də yer və su aləmləri arasında sıx əlaqə ideyaları təşkil edir (17, s. 99).

Nəticə. Beləliklə, deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, böyük şair Nizami Gəncəvi öz yaradıcılığında zoolatrik təsəvvürlərə geniş yer ayırmışdır. Bu da təsadüfi olmayıb, yaşadığı dövrdə insanların şüurunda əski inancların, o cümlədən zoolatrik təsəvvürlərin hələ də qaldığını deməyə əsas verir. Bu inanclar, təsəvvürlər Daş dövründən bəri nəsildən nəsilə ötürülərək Nizami dövrünə qədər gəlib çıxmış, insanların şüuraltında yer etmişdir. Təsadüfi deyil ki, İslam dininin qoyduğu müəyyən qadağalara baxmayaraq sənətkarlıqda, xüsusilə də dulusçuluqda zoolatrik təsəvvürlərin izlərinə rast gəlmək mümkündür. Bu baxımdan Qədim Gəncənin zoomorf təsvirli şirli və şirsiz keramika nümunələri qiymətli əşyavi mənbədir.

Mənbələr və ədəbiyyat

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru. Bakı, 1994.
2. Azərbaycanın orta əsr basmanaxışlı küpləri. Aida İsmayılova. Kataloq (MATM Arxeologiya fondunun materialları əsasında). Bakı, 2022.
3. Əliyev V.H. Gəmiqaya abidələri. Bakı, 1993.
4. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi Arxeologiya fondunun materialı
5. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyasının inciləri. Bakı, 2010
6. Müseyibli N.Ə. Gəmiqaya. Bakı, 2004.
7. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. İqbalnamə. Bakı, 2004.
8. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Şərəfnamə. Bakı, 2004.
9. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı, 2004.
10. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, 2004.
11. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, 2004.

12. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Bakı, 2004.
13. Zoomorf təsvirli şirli qablar. Kataloq. Bakı, 2016.
14. Джафарзаде И. М. Археологические раскопки на родине Низами – в Старой Гяндже / Низами Гянджеви. Материалы научной конференции, посвященной жизни и творчеству поэта (3-6 июня 1947 г.). Баку, 1947.
15. Джафарзаде И.М. Гобустан наскальные изображения. Баку, 1973.
16. Джафарзаде И. М. Историко-археологический очерк старой Гянджи. Баку, 1949.
17. Карахмедова А. Отражение древнего религиозно воззрения в средневековой художественной керамике / Mingəçevir arxeoloji ekspedisiyasının 60 illiyinə həsr edilmiş elmi konfransın materialları. Mingəçevir, 2006.
18. Квачидзе В. Изобразительное искусство средневековых керамистов Азербайджана (по материалам городища Бяндован I) // Azərbaycan arxeologiyası, № 1-2, 2000.
19. Квачидзе В., Ягубова А. Орнитофауна в изобразительном творчестве средневековых керамистов исторической области Гуштасфи (по археологическим материалам городищ Бяндован I и II) // Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 2003. Bakı, 2003.
20. Левиатов В.Н. Керамика Старой Ганджи. Баку, 1940.
21. Левиатов В.Н. О типах глазурованной керамики Азербайджана в VI-XV вв. // Изв. АН Азерб. ССР, 1946, № 7.
22. Наджафова Н. Художественная керамика Азербайджана XI-XII вв. Баку, 1964.
23. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана (эпоха энеолита VI-IV тыс. до н.э.). Баку, 1987.
24. Ghirshman R. The Arts of Ancient Iran: from Its Origins to the Time of Alexander the Great (Arts of mankind) Hardcover – New-York, 1964.

Nasir Guluzade
***Zoolatrical imaginations in "Khamsa" and their parallels in
archaeological ceramics***

Summary

Key words: *Ancient Ganja, Khamsa, zoomorphic, glazed vessels, stamped vessels*

The article deals with the zoolatrical imagination in the great poet Nizami

Ganjavi's works and their parallels in archaeological ceramics. As you know, mythological and zoolatrical beliefs had a large place in Nizami Ganjavi's artistic works. These beliefs and imaginations were passed down from generation to generation since the Stone Age and reached the Nizami period, leaving a deep trace on people's subconscious.

The article also states that despite certain prohibitions by the Islam, it is possible to find traces of zoolatrical imaginations in handicraft, especially in pottery. From this point of view, the drawings on ceramics, which were found during the archaeological excavations in the medieval city Ganja in 1938-1940, are of great interest. The history of ceramics with zoomorphic images is also reviewed briefly in the article.

Насир Гулузаде
Зоолатрические представления в "Хамсе" и
их параллели в археологической керамике

Резюме

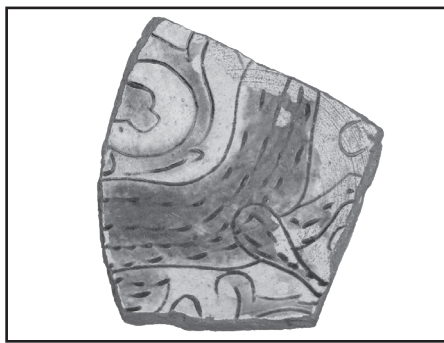
Ключевые слова: *Древняя Гянджа, Хамса, зооморфные, глазурованные сосуды, штамповые сосуды*

В статье рассматриваются зоолатрические представления в произведениях великого поэта Низами Гянджеви и их параллели в археологической керамике. Как известно, мифологические и зоолатрические верования занимали большое место в художественных произведениях Низами Гянджеви. Эти верования и представления передавались из поколения в поколение со времен каменного века и достигли периода Низами, оставив глубокий след в подсознании людей.

В статье также говорится, что, несмотря на определенные запреты со стороны ислама, следы зоолатрических представлений можно найти в ремесле, особенно в гончарном деле. С этой точки зрения большой интерес представляют рисунки на керамике, которые были найдены во время археологических раскопок в средневековом городе Гянджа в 1938-1940 годах. В статье также кратко рассматривается история керамики с зооморфными изображениями.

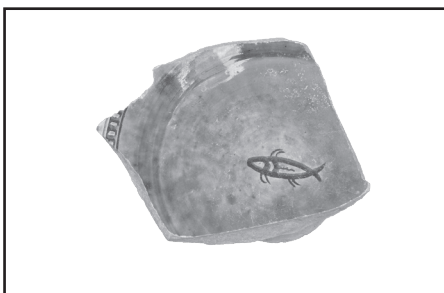
Şəkil 1. AF 15405

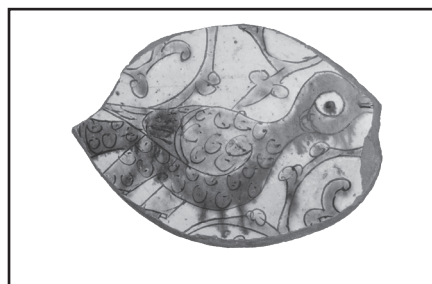
Şəkil 2. AF 2001

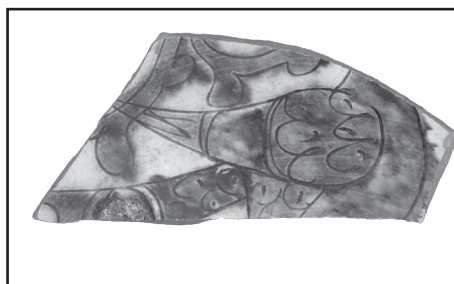
Şəkil 3. AF 2028

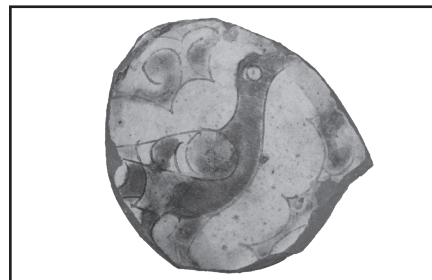
Şəkil 4. AF 25093

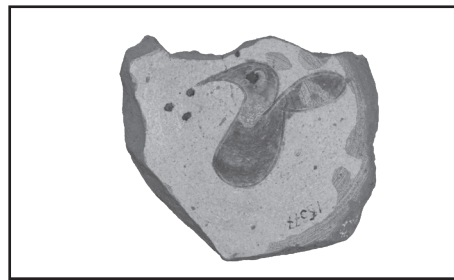
Şəkil 5. AF 24429

Şəkil 6. AF 24433

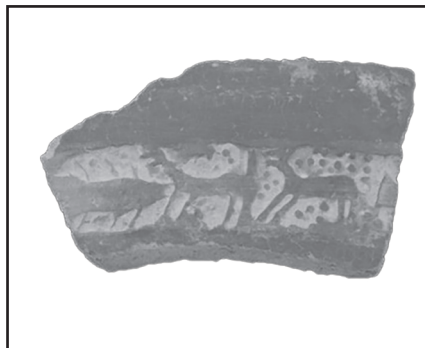
Şəkil 7. AF 15252

Şəkil 8. AF 15377

Şəkil 1. AF 25912

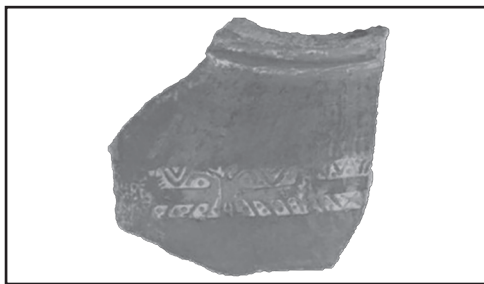
Şəkil 2. AF 2707

Şəkil 3. AF 15677

Şəkil 4. AF 25915

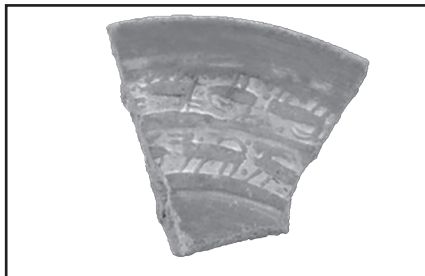
Şəkil 5. AF 2120

Şəkil 5. AF 2120

Şəkil 7. AF 1975

Şəkil 8. AF 2225

*Aida İsmaylova**

Azərbaycanda IX-XVII əsrlər bədii metalışləmə sənəti: dövrləşmə və tarixşünaslıq

UOT 902

Açar sözlər: *torevtika, bədii metalışləmə, orta əsrlər, Səlcuqilər dövrü, Azərbaycan*

Giriş

Azərbaycanda metaldan istifadənin tarixi eneolit dövrünə (e.ə.V-IV minilliklər) gedib çıxır. Metalışləmə sənəti özü erkən tunc dövründən başlayaraq formalaşmağa başlayıb, antik və erkən orta əsrlər dövründə daha geniş inkişaf tapmışdır. Azərbaycanın istər qədim dövr, istərsə də antik və erkən orta əsr dövrünə aid torevtika nümunələri öyrənilsə də, IX-XVII əsrlər, islam dövrünə aid torevtika məmulatı xüsusi tədqiqat mövzusu olmayıb.

Məlumdur ki, hər bir maddi mədəniyyət nümunəsi aid olduğu dövrün məişəti, ideologiyası, bədii estetik dünyagörüşü, mədəni-ticari əlaqələri haqda məlumat daşıyıcısıdır. Azərbaycanın IX-XVII əsrlər torevtika məmulatı da böyük bir dövrün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Bədii metalışləmə sənəti, xüsusən Səlcuqilər dövründə özünün ən inkişaf etmiş dövrünə qədəm qoyur, XI-XIII əsrin əvvəllərində sənətkarların miqrasiyası, ticarət əlaqələri müxtəlif regionlar arasında mədəni təsirləri və əlaqələri daha da genişləndirir. Bu dövrdə Mərkəzi Asiya və Xorasan metalışləmə məktəbinin mədəni təsirlərini Azərbaycanın Naxçıvan və Şirvan bölgələrində hazırlanmış torevtika nümunələrində çox bariz şəkildə izləyə bilirik. Həmin nümunələrin istər hazırlanma texnologiyası, istərsə də üzərinin bədii işlənməsi onların ümumtürk mədəniyyətinin bir hissəsi olduğunu təsdiqləyir. Monqol işğalı bir müddət torevtika məmulatının istehsalının dayanmasına səbəb olsa da,

* Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi Arxeologiya elmi fond şöbəsinin böyük elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, aidaismailova4@gmail.com

tarixi, mədəni ənənələr itirilmədi. XIV-XV əsrlərdə Azərbaycanın əsas sənətkarlıq-ticarət mərkəzlərindən biri Təbriz şəhəri olur. Burada dövrün sənətkarları yüksək bədii keyfiyyətlərə malik torevtika məmulatı hazırlamışlar. XVI əsrdən Səfəvilər dövlətinin yaranması ilə Ərdəbil, Təbriz, Qəzvin, Urmiya, İsfahan kimi şəhərlərin əsas sənətkarlıq mərkəzləri kimi rolu xeyli artmış və onlar da torevtika sənətinə öz dəyərli töhfələrini vermişlər. Bu anlamda Azərbaycanda İslam dövrü bədii metalışləmə sənətinin öyrənilməsi aktual mövzudur.

Torevtika məmulatının dövrləşdirilməsi

Orta əsrlər dövrü tarixi hadisələrlə zəngindir və siyasi, sosial-iqtisadi proseslər mütləq şəkildə özünü dövrün maddi mədəniyyətində də əks etdirir. VII əsrdən başlayaraq yayılan İslam dini təkcə əhəlinin dini inamına deyil, həm də sənətkarlıq sahələrinə də təsir etdi. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində üzə çıxarılmış artefaktlar bunu əyani şəkildə göstərir. VIII əsrin sonu-IX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanda orta əsr şəhərləri formalaşmağa başlayır, urbanizasiya prosesi sürətlənir. Şəhərlərin intibah, çiçəklənmə dövrü isə XI-XIII əsrləri əhatə edir. Monqol yürüşləri ilə Azərbaycan şəhərlərinin tənəzzülü başlayır. Arxeoloji qazıntıların nəticəsi bunu əyani şəkildə nümayiş etdirir. Monqol istilasından sonrakı tənəzzülü dövrü təəssüf ki, uzun müddət davam edir və nisbətən Səfəvilər dövründə bir çox sənətkarlıq sahələri canlanmağa başlayır. Ona görə də tarixi prosesləri və ona uyğun sosial-iqtisadi dəyişiklikləri nəzərə alaraq Azərbaycanda İslam dövrü torevtikasının dövrləşməsinə aşağıdakı şəkildə etmək doğrudur:

- 1) Erkən islam dövrü (VIII-X əsrlər)
- 2) Səlcuqilər dövrü (XI-XIII əsrin əvvəlləri)
- 3) Monqol istilas dövrü (XIII-XIV əsrlər)
- 4) Monqol istilasından sonrakı dövr (XV əsr)
- 5) Səfəvilər dövrü (XVI-XVII əsrlər)

Qeyd edək ki, IX-XVII əsrlər aid torevtika sənəti ayrıca tədqiqat mövzusu olmadığı üçün xronoloji dövrləşmə də aparılmayıb. Səfəvilər dövrünə aid xronoloji çərçivənin XVII əsrlə yekunlaşdırılmasının əsas səbəbi XVIII əsrə aid torevtika məmulatının olmamasıdır. Məlumdur ki, həmin dövr Səfəvilər dövlətinin tənəzzülü dönməsinə aiddir.

Torevtika məmulatının öyrənilməsinin tarixşünaslığı

Azərbaycanın antik və erkən orta əsrlər dövrü torevtikası arxeoloq-alim Qoşqar Qoşqarlının "Azərbaycanın antik və erkən orta əsrlər torevtikası" monoqrafiyasında geniş şəkildə tədqiq olunub (16). Lakin IX-XVII əsrlər dövrünün sənətkarlıq nümunələri ayrı-ayrı kitablarda, məqalələrdə kiçik başlıqlar halında və daha çox tətbiqi incəsənət baxımından, sənətsünaslıq istiqamətində öyrənilib. Halbuki bu dövrə aid torevtika məmulatının əksəriyyəti arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunub.

Bu dövrə aid materialların tarixşünaslığı haqda yazarkən akademik, 1934-1951-ci illərdə Dövlət Ermitajının direktoru işləmiş İosif Orbelinin "Alban relyefləri və tunc qazanlar" adlı məqaləsinə toxunmasaq olmaz. Onun sözlərinə görə, Albaniyanın süqutundan sonra əhalinin bir hissəsi Dağıstana, Qafqaz Albaniyasının dağlıq bölgələrinə köçüb, özləri ilə sənətkarlıq ənənələrini gətiriblər. O hesab edirdi ki, "Köç edənlər Albaniyanın indiki Cənubi Dağıstanı əhatə edən şimal dağlıq əyalətlərində məskunlaşıblar... Dağlara gedən bu albanlar arasında indiki Kubaçi sakinlərinin əcdadları da var idi". Orbeli qazanlar haqqında yazırdı: "Onlar "Səlcuqlu" sənətinin formalaşması və inkişafı ilə bağlı bildiklərimiz o mühüm boşluğu dolduran ən qiymətli sənəddir". (17, s.307). Tarixçi-alim Səbuhi Əhmədov bu fikri şərh edərək yazır ki, XIII-XV əsrlərin Qafqaz maddi mədəniyyət nümunələrinə münasibətdə "Səlcuqlar sənəti" ifadəsini çox geniş istifadə etmək olar; bu halda termin böyük ehtimalla "türk sənətini" nəzərdə tutur (19).

MATM-də qorunan torevtika nümunələrindən Altıağac kəndinin şimalında, Ataçayın sol sahilində, Dübrar dağının ətəyində yerləşən Dərəzaratdan təsadüf nəticəsində aşkar olunmuş tunc qazan haqqında Cabbar Xəlilov qısa arayış xarakterli məlumat vermişdir (7, s.113-114).

Torevtika məmulatının bəzi nümunələrinin əks olunduğu maraqlı kitablardan biri 1966-cı ildə Q. Aslanov, T. Qolubkina, Ş. Sadıqzadənin müəllifliyi ilə Azərbaycan Dövlət Tarix muzeyinin nəşr etdirdiyi "Azərbaycanda arxeoloji qazıntılardan tapılmış qızıl və gümüş predmetlərin kataloqu"dur. Burada muzeyin kolleksiyasına daxil olan eradan əvvəl XI əsrdən başlayaraq eramızın XVII əsrinə qədər olan arxeoloji materiallar öz əksini tapıb. Onların içərisində XI-XV əsrlərə aid bəzək əşyaları və gümüş qabların təsviri verilmişdir (14, s.43-44).

B. Veymarn, L. Bretanitskinin həmmüəllif olduqları "Azərbaycan incəsənəti IX-XVIII əsrlərdə" kitabında Gəncə qala qapıları, "Şirvan lüləyən", Naxçıvandan tapılmış gümüş qab haqda sənətsünaslıq və təbiiq-dekorativ istiqamətdə məlumat verilmişdir (15, s.23; 42-44; 110-112).

Orta əsr Beyləqan (Örənqala) şəhər yerindən tapılmış İslam və Səlcuqlar dövrü bədii metalışləmə nümunələri haqda Qara Əhmədov "Orta əsr Beyləqan şəhəri" (1979) kitabında yazıb, tədqiqat tarixi-arxeoloji xarakter daşıdığından torevtika məmulatı geniş şəkildə şərh olunmayıb. Kitabda daha çox onların təsnifatına yer verilib (6, s.26-36; 52-64).

Azərbaycanın orta əsr şəhərlərinin metalışləmə sənəti haqda Fərhad İbrahimovun tədqiqatlarının xüsusi yeri var. O, 1988-ci ildə nəşr etdirdiyi "Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində metalışləmə sənəti (IX-XIII əsrlər)" kitabında IX-XIII əsrlərə aid əsasən Bakı, Beyləqan, Qəbələ, Şabran şəhər yerlərindən tapılmış və Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunan materiallar haqda məlumat verib. Monoqrafiya ümumi metal məmulatı haqda olduğundan və dövr olaraq ancaq IX-XIII əsrləri əhatə

etdiyindən torevtika sənəti nümunələri azsayda təmsil olunub (8, s.104-112).

Müəllifin "Bakıda metalışləmə tarixi (IX-XVII əsrlər)" kitabında isə orta əsr Bakı şəhərindən tapılmış şamdanlar, mis qablar, bəzək əşyaları haqda geniş şərhlər verilib. Burada torevtika məmulatı xüsusi olaraq yox, ümumi metalışləmə nümunələri kimi qeyd olunub (9).

Azərbaycanın tanınmış sənətsünas alimlərindən Rasim Əfəndi "Azərbaycan incəsənəti" kitabında bədii metalışləmə məmulatını sənətsünaslıq, bədii-dekorativ istiqamətdə tədqiqata cəlb etmiş, daha çox nümunələrin üzərində olan elementlərə yer ayırmışdır. Bu baxımdan torevtika məmulatı tarixi, arxeoloji istiqamətdə öyrənilməmişdir. Müəllif yazır ki, bu əsrlərdə həyat və məişətdə istifadə edilən metal məmulatlarının əksəriyyəti bürüncdən və misdən düzəldilmişdir. Maraqlı burasıdır ki, bu sənət nümunələri içərisində gümüş məmulatlara rast gəlmirik. Halbuki bundan qabaqkı əsrlərdə (xüsusilə III-VIII yüzilliklər) gümüşdən düzəldilmiş abidələrə çox tez-tez rast gəlinirdi. Bu da, çox güman ki, bütün Yaxın Şərqi və Cənubi Qafqazı bu dövrdə bürümüş gümüş böhranı ilə əlaqədar idi. Məlum olduğu kimi, bu əsrlərdə Azərbaycanda kəsilmiş mis pullar da gümüşə nisbətən çox idi (5, s. 82).

"Azərbaycan arxeologiyası" kitabında IX-XIII əsrin əvvəlləri və XVI-XVII əsrlərə aid daha çox bilinən torevtika məmulatı haqda və onların təsvirinə rast gəlik (1, s.169-170; 315-316).

Epigraflıq alim Həbibə Əliyeva Səlcuqilər dövrü torevtika məmulatının üzərindəki yazıları oxumuş, onların şərhini vermişdir. Müəllif daha çox materiallar üzərində olan kitabələrin təhlilini aparmışdır (13, s.48-49).

IX-XVII əsrlər torevtika sənəti daha çox arxeoloq-alim Tarix Dostiyevin tədqiqatlarında işıqlandırılıb. Onun da həmmüəllifi olduğu 2105-ci ildə nəşr edilən "Mərkəzi Asiya və Azərbaycanın bədii mədəniyyəti. III cild. Torevtika " kitabında Azərbaycanın IX-XV əsrlər bədii metalışləmə sənətinin əsas materialları öyrənilib, ilk dəfə onlara türk-islam mədəniyyəti kontekstində yanaşılıb. Monoqrafiyada torevtika məmulatı xronoloji olaraq monqollaraqədərki dövr (IX-XIII əsrin əvvəlləri) və monqollardan sonrakı dövr olaraq (XV əsr) xronoloji bölgü aparılaraq təhlil edilir (18, s.266-287).

2006-cı ildən başlayaraq Azərbaycanın orta əsr Şəmkir şəhər yerində arxeoloji tədqiqatlar aparılmağa başlayıb. Oradan 2006-2008-ci ildə tapılmış bədii metal məmulatı haqda "Şəmkir arxeoloji ekspedisiyası 2006-2008" kitabında məlumat verilmişdir. Burada materialın təsviri verilib, təhlili aparılmayıb (12, s.125).

Bəhs edilən dövrə aid bədii metalışləmə məmulatı haqda qısa olaraq Badisəba Rəcəbova da "Azərbaycanın ənənəvi sənətkarlıq məmulatı və istehsalı tarixindən (IV-XVII əsrlər)" monoqrafiyasında bəhs etmişdir. Müəllif daha çox bəzək əşyalarının təhlilinə yer ayırır və onların şərhini verib (11, s.180-181).

Orta əsrlər bədii metalışləmə sənəti və onun bəzi nümunələri haqda arxeoloq-alim

Tarix Dostiyev "Şimal-şərqi Azərbaycan IX-XV əsrlərdə" adlı monoqrafiyasında Qubadan tapılmış, XII-XIV əsrlərə aid qazan fraqmenti, Şabrandan aşkar olunmuş, tökmə üsulu ilə hazırlanmış iki ədəd çıraq haqda yazıb. Onlara bənzər formalı çiraqların Bakı, Şəki şəhərləri və İrandan tapıldığını qeyd edib. Bundan əlavə bəzək əşyaları və zıncırlardan bəhs edərək onların səciyyəvi xüsusiyyətlərini qeyd etmişdir (3, s.136).

Bədii metalışləmə sənəti nümunələri haqda 2013-cü ildə nəşr olunmuş "Orta əsr Şəmkir şəhəri: arxeoloji qazıntılar və artefaktlar" kitabında Şəmkir şəhər yerindən tapılmış X əsrə aid bir ədəd üçayaqlı tunc qabdan və XII əsrə aid bütöv halda aşkar olunmuş tunc çıraq haqda məlumat verilib. Qeyd olunub ki, çıraq formasına görə həmdövr Azərbaycan metal çiraqlarından fərqlənir. Bakı, Şabran, Şəkidən tapılan çiraqların konstruksiyası yanacaq kimi neftdən istifadəyə hesablandığı halda, Şəmkir çırağında, görünür, heyvan piyindən istifadə edilib. Bunu çırağın içərisində qalmış piy qalıqları təsdiqləyir. Başqa maraqlı tapıntı heyvan pəncəsi formasında tökülmüş qab ayağıdır. Bu tip elementlər Azərbaycanın XII-XIII əsrin əvvəllərində bədii metalışləmədə geniş yayılıb. Şəmkir şəhər yerindən aşkar olunmuş zəng maraqlıdır, belə ki, forma etibarı ilə o XIII əsrin əvvəlində istehsal olunmuş məşhur "Şirvan lüləyəni"ndə inəyin boğazından asılmış zəngə oxşardır (4, s.180-181).

Arxeoloq-alim Rəşid Bəşirov da özünün "Naxçıvanın orta əsrlər metalışləmə sənəti (IX-XVII əsrlər)" kitabında Naxçıvan şəhərində istehsal olunmuş torevtika məmulatını şərh edərək onların əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərini qeyd etmiş və yerli istehsal ənənələrinə toxunmuşdur (2, s.103-126).

Səlcuqilər dövrü torevtikası haqda "Azərbaycanın Səlcuqilər dövrü torevtika məmulatı" adlı məqaləmdə onların təsviri, bizə yaxın regionlarda həmdövr materiallarla müqayisəli təhlili verilib. Burada ancaq Səlcuqilər dövrünü əhatə edən nümunələr öz əksini tapıb (10, s.278-285).

"Şirvan qazanı və Qafqaz Albaniyası" məqaləsində Səbuhi Əhmədov tunc qazanların keçdiyi inkişaf yolu izləmiş, onların skif-sarmatlardan bu yana istifadə olunduğunu yazmışdır. Müəllif qeyd edir ki, skif və hun qazanları utilitar xarakter daşımayıb, ritual üçün nəzərdə tutulub (19).

Nəticə

Göründüyü kimi, IX-XVII əsrlər torevtika məmulatı müxtəlif müəlliflərin tədqiqat obyektı olub, bununla belə onların dövrü, mənşəyi, istehsal texnologiyası, analogiyaları haqda fundamental tədqiqat işi yoxdur. Bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, orta əsrlər bədii metalışləmə nümunələri ümumtürk mədəniyyəti istiqamətində təhlil olunmalıdır. Bu baxımdan onların yenidən kompleks şəkildə işlənməsinə və elmi dövriyyəyə gətirilməsinə ehtiyac var. Məqalədə ilk dəfə olaraq bədii metalışləmə sənətinin IX-XVII əsrlər üzrə ayrıca dövrləşdirilməsi aparılmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan arxeologiyası. VI cild. Bakı, 2008.
2. Bəşirov R. Naxçıvanın orta əsrlər metalışləmə sənəti (IX-XVII əsrlər). Bakı, 2015.
3. Dostiyev T. Şimal-şərqi Azərbaycan IX-XV əsrlərdə. Bakı, 2001.
4. Dostiyev T., Bəşirov R., Mirzəyev R., Hüseynli N. Orta əsr Şəmkir şəhəri: arxeoloji qazıntılar və artefaktlar. Bakı, 2013.
5. Əfəndi R. Azərbaycan incəsənəti. Bakı, 2007.
6. Əhmədov Q. Orta əsr Beyləqan şəhəri. Bakı, 1979.
7. Xəlilov C. Dərzəratda orta əsr kəndi / Azərbaycan tarixinə dair materiallar. Azərbaycan Tarix Muzeyinin əsərləri. III cild. Bakı, 1960.
8. İbrahimov F. Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində metalışləmə sənəti (IX-XIII əsrlər). Bakı, 1985.
9. İbrahimov F. Bakıda metalışləmə tarixi (IX-XVII əsrlər). Bakı, 1995.
10. İsmayılova A. Azərbaycanın səlcuq dövrü torəvtika məmulatı. Bakı, 2014.
11. Rəcəbova B. Azərbaycanın ənənəvi sənətkarlıq məmulatı və istehsalı tarixindən (IV-XVII əsrlər). Bakı, 2009.
12. Şəmkir arxeoloji ekspedisiyası -2006-2008. Bakı, 2008.
13. Əliyeva H. Selçuklular dönməinə ait metalışləmə sənəti / I Uluslararası Selçuklu Sempozyumu. Kayseri, 2010.
14. Асланов Г., Садых-Заде Ш., Голубкина Т. Золотые и серебряные предметы из археологических раскопок Азербайджана (каталог). Баку, 1966.
15. Бретаницкий Л. Веймарн Б. Искусство Азербайджана IV-XVIII веков. Баку, 1976.
16. Кошкарлы К. Античная и раннесредневековая торевтика из Азербайджана. Баку, 1985.
17. Орбели И. Албанские рельефы и бронзовые котлы. / Памятники эпохи Руставели. Ленинград, 1938.
18. Художественная культура Центральной Азии и Азербайджана IX-XV веков. Т. III. Торевтика. Самарканд-Ташкент, 2012.
19. Səbuhi Əhmədov: <https://1news.az/news/20240227103310387-SHirvanskii-kazan-i-Kavkazskaya-Albaniya-FOTO>

***Artistic metalworking art of IX-XVII centuries in Azerbaijan:
historiography and periodization***

Summary

Key words: *toreutics, artistic metalworking, Middle Ages, Seljukoid period, Azerbaijan*

It is known that when studying any topic, its databases are necessarily checked, sources are researched. The article notes monographs and articles containing basic information about the Azerbaijani metalworking art of the 9th-17th centuries in Azerbaijan and analyzes them. In historical research, the problem of periodization occupies a very important place, and the topic of research becomes specific. The article is the first to periodize artistic metalworking products in Azerbaijan.

Аида Исмаилова

***Художественное металлообработка IX-XVII веков в Азербайджане:
историография и периодизация***

Резюме

Ключевые слова: *торевтика, художественная обработка металла, средние века, сельджукский период, Азербайджан*

Известно, что при изучении любой темы обязательно сверяются ее базы данных, исследуются источники. В статье отмечены монографии и статьи, содержащие основные сведения об азербайджанском металлообрабатывающем искусстве IX-XVII веков и проведен их анализ. В исторических исследованиях проблема периодизации занимает очень важное место, а тема исследования становится конкретной. В статье впервые проведена периодизация изделий художественной металлообработки в Азербайджане.

Эмин Мамедов*

Наследие христианского периода Кавказской Албании

UOT 902

Ключевые слова: *Азербайджана, Кавказская Албания, Дагестан, христианство, письменность*

История азербайджанского народа уходит корнями в глубокую древность. В настоящее время существует множество научных работ, посвященных изучению истории Кавказской Албании в христианский период, основанных на памятниках истории и материальной культуры.

С древнейших времен религиозное мировоззрение предков современных азербайджанцев формировалось в условиях постоянных тесных контактов с цивилизациями Ближнего и Среднего Востока. Идея божественного происхождения, его силы и возможности сотворения добра и зла появилась еще в доисторические времена. На территории современного Азербайджана существовало множество верований. Язычество, идолопоклонство, зороастризм, христианство и ислам оказывали здесь взаимное влияние.

Кавказская Албания - древнее государство, располагавшееся на территории современного Северного Азербайджана. На севере ее пределами были Кавказские горы Алазанской долины Грузии, южные районы Дагестана, на западе - земли Западного Азербайджана (территория современной Армении) - озеро Гейча (Севан), территория между Иберией с юго-запада (современная Грузия) и Каспийским морем, на юге - Талышские горы и Атропатена в IV-VII веках (1).

Христианство оказало значительное влияние на культуру Кавказской Албании. История христианства в Азербайджане насчитывает 2 тысячи

* Научный сотрудник научно-фондового отдела археологии Национального музея истории Азербайджана, доктор философии по истории; emint82@mail.ru

лет. Появление христианства на территории современного Азербайджана неразрывно связано с именем одного из двенадцати учеников Иисуса Христа – апостола Варфоломея. Именно он был первым христианским миссионером на этой древней земле. Церковное предание свидетельствует о том, что Варфоломей пострадал и принял смерть за свои проповеди в 71 г. н.э. В I тысячелетии христианство широко распространилось в Кавказской Албании. В IV веке здесь была учреждена автокефальная Албанская Церковь, которая просуществовала вплоть до начала XIX века. Следует также отметить важную роль в распространении христианства на Юго-Восточном Кавказе и, прежде всего в Кавказской Албании ученика апостола Фадея Святого Елисея, проповедавшего в I веке.

Албанские Аршакиды, враждебные Ирану, преследовали персидский зороастризм и его культ огня и ориентировались на христианство. Царь Албании Урнайр уже в начале IV века со всеми приближенными принял крещение от архиепископа Григория Просветителя. Есть сведения, что большая часть населения Кавказской Албании приняла христианство (15).

В 326 году албанский царь Урнайр из династии Аршакидов под влиянием Григория Просветителя, присланного из Константинополя для миссионерской деятельности, сделал христианство государственной религией Кавказской Албании. Принятие христианства оказало глубокое влияние на культурную и социальную жизнь, а также на институты государства Кавказская Албания.

Миссионерская деятельность Григория Просветителя подтверждается арабоязычным источником IX века, опубликованным Н.Я. Марром. В этом источнике указывается, что Григорий крестил не только албанцев, армян, грузин, но и дзурдзуков (вайнахов), аланов и басиев (13, с.129-139). Однако хронологические и терминологические несоответствия и двусмысленности, присущие этому источнику, делают его ненадежным и непригодным для серьезного рассмотрения.

Согласно жизнеописанию, отец Григория, Апак (Анак), парфянин, назван родственником персидского царя Артабана. Григорий был крещен в Кесарии Каппадокийской и получил христианское образование. Впоследствии Григорий перебрался в Рим, где поступил на службу к сыну Хосрова. Важно отметить, что к IV веку христианская религия уже прочно утвердилась в этой стране. Это сопровождалось распространением христианской культуры и образования, появлением письменной литературы, историографии, началом храмового строительства (базилики в Ереруйке, Текоре, Касахе, Двине) (11, с.380-431).

Кавказская Албания - феодальное государство, существовавшее до IX века на территории современного Северного Азербайджана и граничившее

на западе с Грузией. (16), (4). Население Албании было полиэтничным, но доминировали албанцы, предполагаемые потомки древних мидийцев (5, с.35-56). Албания, примыкавшая к Ирану, постоянно была объектом его экспансии, в том числе и религиозной (зороастризм). Но в IV веке начинается феодализация страны, прекращаются войны между Византией и Ираном и складываются благоприятные условия для проникновения христианства.

Историк христианства в Албании Р.Б. Геюшев считает, что после «консолидации христианства» Никейским собором в 325 году (очевидно, принятие «символа веры» - Е.М.) христианство в Албании было признано государственной религией (7, с.15). Это событие произошло при албанском царе Урнайре (7, с.18], но в Албании христианство не пустило таких глубоких корней, как в Грузии и других странах региона.

После смерти царя Ваче Албания тридцать лет оставалась без правителя. Сасанидский шах Балаш (р. 484-88) решил восстановить албанскую монархию в лице Вачагана III, сына Йездегерда и брата предыдущего царя Ваче (12). Согласно этой версии, Вачаган III Барепаш (Благочестивый) должен был происходить из царской семьи. Он проявил большую приверженность христианству, приказав вероотступникам вернуться в христианскую религию, и вел войну не только против магианства, но и против языческих практик, идолопоклонства и колдовства (в частности, против секты матнахатков, или «отрезателей пальцев»). По его инициативе в Агуэне был созван церковный собор (между 484 и 488 гг.), каноны которого были одобрены высшими гражданскими сановниками и некоторыми представителями знати (12).

Самым ревностным проводником христианства здесь стал царь Вачаган III (487-510) (16, с.295). По данным Р. Геюшева, в IV веке в Албании начинается строительство храмов, но наиболее развитые архитектурные формы появляются в VI веке. Это купольные базилики с подковообразными апсидами. Интересна трехнефная базилика с обходной галереей в селе Кум (VI в.), подобная базиликам в Текоре, Ереруике и Болниси (6, с.2). Наиболее сложными являются круглоплановые храмовые постройки в Ляките и на горе Килисдаг VII в. (16, с.303), на горе Бешидаг открыт храм-триконх VI-VII вв. (18, с.246-250). Малые архитектурные формы есть и на территории Албании (9, с.59-62). Но в VII веке в связи с появлением в Закавказье арабов и началом нового периода войн такое строительство приходит в упадок.

Во второй половине VI века в христианизированной Албании появился свой католикосат, а верховное духовное лицо носило титул «католикос Албании, Лбина и Чолы», о чем свидетельствует структура католикосата, состоявшего из восьми епископств (7, с.9-20).

Кавказская Албания стала плацдармом для проникновения христианства на территорию прибрежного Дагестана в VI-VII веках. Конфессиональная ситуация здесь была сложной и неоднозначной, характеризовалась синкретизмом местных языческих культов с верованиями ираноязычных алано-маскутских племен (например, гунны Дагестана почитали иранское божество Аспандиат, по-тюркски называемое Тенгри-ханом (14, с.24), (8, с.237). Проникновение раннего христианства еще более усложнило ситуацию.

В VII веке, через два столетия после проповеди Григория, состоялось крещение албанского правителя Вараз-Григора и «его народа» византийским императором Ираклием, а уже в конце VII века началось активное наступление ислама (16, с.283).

Согласно Моисею Каганкатвази (большинство современных историков считают его и Моисея Дасхуранци одним и тем же лицом) (X век), уже в V веке успешную проповедь христианства среди гуннов вел епископ Григорий, посетивший «страну мазкутов», то есть южную часть прибрежного Дагестана (10, с.68-80).

Кавказская Албания, по многочисленным древним источникам и археологическим памятникам и артефактам, является первым христианским государством на Южном Кавказе.

Национальный музей истории Азербайджана в настоящее время является одним из ведущих музеев Республики. В коллекциях и фондах музея собраны бесценные сокровища духовной и материальной культуры азербайджанского народа. На материалах исследуемого периода наблюдается исторический переход из одной религии к другой и их преемственность. Эти элементы хорошо прослеживаются на множестве материалов изделий из глины, камня, извести, металла, драгоценных металлов, минералов и т.д. На них имеются изображение креста, птиц и животных, различных растений, а также фрагменты надписей, выполненных Албанским текстом.

Среди музейных экспонатов следует отметить каменный капитель, обнаруженный в 1948 г. на территории храма в Судагылане, у Мингечаура и датированная археологом Р. Ваидовым VI - VII вв. (фото. 1,1). На одной из сторон этой четырехугольной в плане капители высечены два павлина, обращенные друг к другу, по сторонам стилизованного дерева: утолщенный вниз ствол заканчивается вверху трехлепестковой пальметкой, напоминающей по своим очертаниям цветок лилии. Павлины здесь также украшены «царственными лентами». По карнизу капители тянется, огибая ее со всех четырех сторон с албанской графикой, камень под алтарным крестом (фото. 1,1), четыре под-свечника (фото. 1,2) и два куска керамики с албанским текстом (фото. 1,3). (2)

АФ 24331. Фото 1,1. Архитектурный элемент каменной капители с албанской надписью, обнаруженный археологом в 1948 г. Р. Ваидовым на территории городища Судагylan в Мингечевире. Национальный музей истории Азербайджана

АФ 15809

АФ 15815

АФ 15812

Фото 1,2. Четыре глиняных подсвечника с албанским текстом. Мингечевир. Национальный музей истории Азербайджана

АФ 15811

АФ 15813

Фото 1,3. Два глиняных куска керамики с албанским текстом. Мингечевир. Национальный музей истории Азербайджана

Развитие экономики и культуры, а также распространение христианства среди албанцев в раннем Средневековье способствовали появлению письменности. По преданию, она была изобретена в начале V века при албанском царе Асвагене (Есвагане).

В научной работе Р. Ваидова дается краткое описание всех албанских и других эпиграфических памятников, обнаруженных *в Мингечевире* при раскопках на поселениях №2 и 3. Эпиграфические особенности мингечевирских надписей позволили нам проследить разницу между надписями на каменном основании креста и на глиняных фрагментах. Первые представляют собой заглавные буквы, вторые – курсив.

На основе археологических и исторических данных установлено, что период распространения и использования албанской письменности в Мингечауре ограничивается V - началом VIII веков (17, с.168-189). Можно предположить, что после IX века албанская письменность постепенно утратила свое значение и была заменена арабской (3).

На основании представленных эпиграфических материалов (АФ 24331, АФ 15809, АФ 15815, АФ 15812, АФ 15811, АФ 15813) можно с уверенностью сказать, что на албанском языке существовала богатая литература, о чем свидетельствуют многочисленные источники. Следует также отметить, что среди представленных материалов нашей статьи впервые в качестве объекта научного исследования представлены как археологические предметы, так и элементы архитектурных материалов с символикой христианства на керамических и металлических изделиях, служивших в повседневной храмовой службе священников.

АФ 26033. Цветок
лилии из известняка.
Мингечевир.
Национальный
музей истории
Азербайджана

АФ 26035. Растительный каменный декор из
известняка. Мингечевир. Национальный музей
истории Азербайджана

*АФ 26039. Глиняный крест.
Мингечевир. Национальный музей
истории Азербайджана*

*АФ 26038. Бронзовый крест.
Мингечевир. Национальный музей
истории Азербайджана*

*Инвентарь 27088. Глиняный кувшин
с одной ручкой на тулове имеется
изображение креста. Мингечевир.
Национальный музей истории
Азербайджана*

*№ 2895. Глиняный кувшин с двумя
ручками на тулове изображение
креста. Мингечевир. Национальный
музей истории Азербайджана*

АФ 21461. Глиняный кувшин с тремя ручками, по всему кувшину нанесены из красной охры различные буквы с албанского алфавита. Хыныслы (Шемаха). Национальный музей истории Азербайджана

АФ 23865. Фото. 1,4. Глиняная форма для отливки креста. Мингечевир. Национальный музей истории Азербайджана

Другой археологический материал период христианства, хранящийся в Национальном Музее истории Азербайджана, который своего рода имеет большой научный интерес — это глиняная форма для отливки несторианского типа креста из бронзы или железа (Фото. 1,4). Данный материал, подтверждающий тот факт, что изделия из металла обнаруживаемые при раскопках в Азербайджане, в основном являлись продуктом местного производства. Это устанавливает и спектральный анализ, которому были подвергнуты многие изделия в лабораторных условиях.

Многие изделия христианской эпохи выполнены с виртуозным мастерством, тонким изяществом и являются настоящими жемчужинами азербайджанского прикладного искусства. Хотя албанские надписи сохранились, многие из них не до конца расшифрованы и остаются непонятными.

Следует отметить, что эти прекрасные произведения искусства, созданные замечательными албанскими мастерами средневековья, являются ярким свидетельством самобытной культуры азербайджанского народа.

Заключение:

Следует отметить, что, несмотря на принятие новой религии, многие жители Кавказской Албании продолжали придерживаться старых религиозных мировоззрение, которое заключалось в язычестве и идолопоклонстве.

На территории нынешнего Азербайджана развивалось множество религий, которые влияли друг на друга – язычество, идолопоклонство, зороастризм, христианство и ислам.

Кавказская Албания была завоевана арабами, что привело к исламизации региона. Это привело к исчезновению христианских элементов в общественной жизни, и со временем ислам стал доминирующей религией в стране.

Христианские элементы Кавказской Албании имеют историческое значение и являются частью культурного наследия Азербайджана.

Кавказская Албания – скрытая жемчужина со всевозможными сокровищами имеет богатую историю как одна из древнейших культур на земле, с традициями, которые преодолели время и сохранились до наших дней. Христианские памятники Азербайджана включены в список Всемирного наследия ЮНЕСКО.

Список литературы:

1. Azərbaycan Tarixi (yeddi cildə). Cild 1, Bakı, 1998.
2. Vahidov R.M. Mingəçevirin epigrafiq abidələrinin arxeoloji xarakteristikası // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, № 4. Bakı, 1958.
3. Vahidov R.M. Mingəçevirin III-VIII əsrlərdə (arxeoloji qazıntı materialları əsasında). Bakı, 1961.
4. Алиев К. Кавказская Албания (I в. до н. э. -I в. я. э.). Баку, 1974.
5. Алиев К. К вопросу о языках на территории Азербайджана. Труды Института истории АН Азербайджанской ССР, т. XIV. Баку, 1960.
6. Барановский П.Д. Памятники в селениях Кум и Лякит. Архитектура Азербайджана эпохи Низами. Москва-Баку, 1947.
7. Геюшев Р.Б. Христианство в Кавказской Албании. Автореферат докторской диссертации. Тбилиси, 1978.
8. Гмыря Л.Б. Страна гуннов у Каспийских ворот. Махачкала, 1995.
9. Ишханов Л.Г. Новый памятник архитектуры Кавказской Албании. // Краткие сообщения Института археологии, выпуск, 113, 1968.
10. Климов Г.А. К состоянию дешифровки агванской (кавказско албанской) письменности. // Академия Наук СССР. Институт Языкознания Вопросы Языкознания № 3. Москва, 1967.
11. Лолуа Р. Проблемы современной албанологии. I. Кавказско-албанский алфавит (критический обзор источников). II. Внутренняя форма кавказско-албанского алфавита, «Удинский сборник: грамматика, лексика, история языка», Москва, 2008, с. 380-431.
12. Мамедова Ф.Дж. «История албан» Моисея Каланкатуйского как

- источник по общественному строю раннесредневековой Албании. Баку, 1977, 198 с.
13. Марр Н. Крещение армян, грузин, абхазов и алан святым Григорием. (Записки восточного отделения Императорского русского археологического общества, т. XVI, выпуск II-III. Санкт-Петербург, 1905) // Христианское чтение. 1907. № 1. с. 127-139
 14. Новосельцев А.П. Христианство, ислам и иудаизм в странах Восточной Европы и Кавказа в средние века. // Вопросы истории, 1989, № 9.
 15. Очерки истории СССР III-IX вв. Москва, 1958.
 16. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании IV в. до н. э. - VII в. н. э. Москва-Ленинград, 1959.
 17. Шанидзе А. Язык и письмо кавказских албанцев. 1960, с.168-189
 18. Ямпольский З.И. Памятники Кавказской Албании на горе Бешидаг // Советская Археология, 1960, № 2.

Emin Məmmədov
Qafqaz Albaniyası dövrünün xristian irsi

Xülasə

Açar sözlər: Azərbaycan, Qafqaz Albaniyası, Dağıstan, xristianlıq, yazılı

Annotasiya: Çoxsaylı qədim mənbələr, arxeoloji abidələr və artefaktlara əsasən Qafqaz Albaniyası Cənubi Qafqazda ilk xristian dövləti olmuşdur.

Məqalədə ilk dəfə olaraq xristian simvolları və alban yazılarından ibarət xristian dövrü materialları elmi tədqiqata cəlb edimiş və nəticədə onların Qafqaz Albaniyasının ərazisində geniş yayıldığı təsdiq edilmişdir.

Xüsusi qeyd edilməlidir ki, yeni dinin qəbul edilməsinə baxmayaraq, Qafqaz Albaniyasının əksər sakinləri əvvəlki dini dünyagörüşünü - büt-pərəstliyi dəstəkləməyə davam edirdilər.

Azərbaycan ərazisində bir sıra dinlər (büt-pərəstlik, zərdüştlük, xristianlıq və İslam) bir-birinə təsir edərək inkişaf etmişlər.

Qafqaz Albaniyasının ərəblər tərəfindən işğal regionun islamlaşması ilə nəticələnmişdir. Bu isə ictimai həyatda xristian elementlərinin yoxa çıxmasına və zaman keçdikcə İslamın aparıcı din olmasına gətirib çıxarmışdır.

Qafqaz Albaniyasının xristian elementləri tarixi əhəmiyyətə malikdir və Azərbaycanın mədəni irsinin bir hissəsidir.

Dünyada qədim mədəniyyətlərdən biri olan, çoxsaylı incilərə, ənənələrə sahib

olan, zəngin tarixə malik Qafqaz Albaniyası zamanı adlayaraq günümüzədək gəlib çatan gizli mirvaridir. Azərbaycanın xristian abidələri YUNESKO-nun Dünya irsi siyahısına daxil edilib.

Emin Mammadov
Christian elements of Caucasian Albania

Summary

Keywords: *Azerbaijan, Caucasian Albania, Dagestan, Christianity, Writing.*

Abstract: Caucasian Albania, according to numerous ancient sources, archaeological sites and artefacts, is the first Christian state in the South Caucasus.

The article presents, for the first time in a scientific study, some materials from the Christian period depicting Christian symbols and Albanian writing, indicating their widespread use in the territory of Caucasian Albania.

It should be noted that despite the adoption of the new religion, many inhabitants of Caucasian Albania continued to adhere to the old religious worldview, which consisted of paganism and idolatry.

Many religions influenced each other - paganism, idolatry, Zoroastrianism, Christianity and Islam - developed on the territory of present-day Azerbaijan.

Caucasian Albania was conquered by the Arabs, which led to the Islamisation of the region. This led to the disappearance of Christian elements in social life, and over time Islam became the dominant religion in the country.

The Christian elements of Caucasian Albania have historical significance and are part of Azerbaijan's cultural heritage.

Caucasian Albania, a hidden gem with all kinds of treasures, has a rich history as one of the oldest cultures on earth, with traditions that have transcended time and survived to this day. The Christian monuments of Azerbaijan are included in the UNESCO World Heritage List.

*Mircavid Ağalarov**

Bərdə şəhərindən aşkar edilmiş fayans nümunələri

UOT 902

Açar sözlər : *Bərdə, orta əsrlər, zərfayans, minai, fayans*

Bərdə şəhərinin tarixi və orada aparılan tədqiqatlar

Bərdə ilk orta əsrlərdə formalaşmış, erkən İslam dövründə isə öz yüksəlişini yaşamış Azərbaycanın əhəmiyyətli şəhərlərindən biridir. Orta əsr ərəb müəllifləri Bərdəni vəsf edərək, onun haqqında çox dəyərli məlumatlar verirlər. Məsələn, İstəxri Bərdə şəhərinin digər şəhərlərdən fərqləndiyini vurğulamaq üçün yazır: "Ər-randa Bərdə, Bab əl-Əbvab və Tiflisdən daha böyük şəhər yoxdur. Beyləqan, Varsan, Bərdic, Bərzənc, əş-Şəmaxiyə, Şərvan, əl-Abxaz, əş-Şabaran, Qəbələ, Şəkki, Cənzə, Şəmkir, Xunan böyüklükdə bir-birinə bənzəyən kiçik şəhərlərdir. Bunlar məhsuldar, geniş təsərrüfat sahələri olan yerlərdir" (6, 272). Bu məlumatdan da aydın olur ki, orta əsr Bərdə şəhəri həmişə dövr Qafqazının üç ən böyük şəhərindən biri olmuşdur, hətta birincisi olmuşdur.

Ərəb müəlliflərinin verdikləri məlumatlara görə, Bərdə şəhəri hələ ilk Əməvilərin hakimiyyəti dövrü- Müaviyyənin hökmranlığı dövrü bərpa edilməyə başlanmışdır (9,35). Bərdənin hələ Albaniya dövrü paytaxt olduğunu da nəzərə alsaq, bu şəhərin bərpa edilməsi heç də təsadüfən olmamışdır. Ərəblər yeni işğal etdikləri ərazidə möhkəmlənmək üçün, özlərinə iqamətgah seçməli idilər və Bərdə şəhəri Ərəb canişinlərinin iqamətgahı statusunu almışdır. Tədqiqatçılar slavyanların 944-cü ildə Bərdəyə yürüşləri nəticəsində bu şəhərin tənnəzzülə uğradıldığını və bir də əvvəlki vəziyyətinə qayıda bilmədiyini qeyd edirlər (9,42).

Bərdə şəhəri hələ XIX əsrdən tədqiqatçıların marağını öz üzərinə çəkmişdir. Bu dövrdən başlayaraq Azərbaycana gələn rus tədqiqatçıları Bərdə şəhərinin tarixi

*AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun doktorantı agalarovmircavid@gmail.com

ilə maraqlanmış, onun keçmişi barədə materiallar toplamağa başlamışdır. 1848-ci ildə, H.Xanikov Bərdəyə gəlmiş və Bərdə türbəsi (Allah-Allah türbəsi, Nüşabə türbəsi) ilə tanış olmuşdur. Onun ardınca, B.Dorn Bərdəyə elmi səfər etmiş, yerli memarlıq abidələri ilə tanış olmuşdur. Daha sonra M.Barxudaryan Bərdədə olmuş və onun qədim abidələri ilə maraqlanmışdır (3,59). 1881-ci ildə H.Silosani Tiflisdə keçirilən V Arxeoloji qurultayın qərarı ilə Bərdə şəhərində arxeoloji tədqiqat işlərinə başlamış, Tərtər çay ilə Kür çayı arasında 14 ədəd kəşfiyyat şurfu qoysa da, özünün dediyinə görə, heç bir elmi nəticə əldə edə bilməmişdir. (3, 59-60).

Bərdə şəhərində ilk sistemli qazıntılar 1984-cü ilə təsadüf edir. Belə ki, aparılan tikinti işləri nəticəsində mədəni qata rast gəlinməsi ilə əlaqədar AMEA Tarix İnstitutunun Arxeologiya və Etnoqrafiya bölməsinin arxeoloji ekspedisiyası Aləm Nuriyevin başçılığı altında Bərdə şəhərinə göndərilir. İlk qazıntı Nizami küçəsində, tikintisi planlaşdırılan xəstəxananın ərazisində aparılmışdır. Burada tikinti nəticəsində 7700 sikkədən ibarət dəfinə tapılmışdır və bunun nəticəsi olaraq da ilk qazıntı sahəsi üçün məhz bu sahə seçilmişdir (10,157). Buradan başqa Bərdə rayonu ərazisində yerləşən Boyəhmədli, Şatırlı və Mirzəlibəyli abidələrində də qazıntı işləri ardıcıl olaraq aparılmışdır (5,4). Ümumilikdə, A. Nuriyevin rəhbərliyi altında aparılan qazıntılar 1984-1988-ci illər arasında, sonuncu il də daxil olmaqla, aparılmışdır (4,33-34).

Bərdədə aparılan ən son qazıntılar 2015-2018-ci illərdə AEB-Archaeological Exploration of Barda (Bərdənin arxeoloji tədqiqi) layihəsi üzrə aparılmışdır. Bu qazıntı Oxford Universitetinin Nizami Gəncəvi Mərkəzi və Moskva Dövlət Universitetinin Bakı filialı tərəfindən layihələndirilmişdir. Arxeoloji qazıntılar Bərdənin iki hissəsində: Torpaqqala və Qaratəpə ərazilərində aparılırdı (14, 65). Torpaqqala kompleksi klassik orta əsrlərə, Qaratəpə arxeoloji kompleksi isə ilk orta əsrlərə aiddir. Torpaqqala ərazisində iki əsas xəndək qazılmışdır : Nüşabə (Allah-Allah) türbəsinin yanındakı ağacsız boş ərazidə, digəri isə Torpaqqalanın divarının yaxınlığında. Allah-Allah türbəsinin yanında qazılmış xəndəyin ölçüləri ilkin olaraq 5x7 metr olsa da (15;3), növbəti il onun ölçüsü artıq 10x10 metr böyüklüyünə genişləndirilmişdir (16;3). Torpaqqalanın divarının yanında qazılmış xəndək isə 5x3 metr böyüklüyündə idi. Bu xəndəyin əsas məqsədi, Torpaqqala səddinin yaranma tarixini dəqiqləşdirmək idi (15; 3-4). Ən üst təbəqədən aşkarlanmış materiallar 20-ci əsrə aiddir. Ümumilikdə isə, Allah-Allah türbəsinin yanındakı kvadrat XIX-XX əsrləri özündə ehtiva edir. Ən böyük mədəni təbəqə 13-11-ci əsrləri əhatə edir. Muasir dövr təbəqəsinin, Torpaqqala ərazisində parkın salınması dövrünə aid olması ehtimal olunur (17;5).

Bərdə şəhərinin fayans məmulatının texno-tipologiyası

Bərdədən aşkarlanmış fayans məmulatı indiyə qədər müstəqil tədqiqat obyekti olmamışdır. Fayans dedikdə, silikat əsaslı ağ gildən hazırlanmış keramika məmulatı

nəzərdə tutulur. Bu məqalədə 2015-2018-ci illər ərzində Bərdə şəhərinin Torpaqqala ərazisində aparılmış qazıntılar nəticəsində aşkarlanmış nümunələr tədqiqata cəlb olunur. Bərdədən aşkarlanan fayanslar kəmiyyət etibarilə qırmızıqilli şirli saxsı məmulatına nisbətə az olsalar da, tipoloji baxımdan zəngindir. Bərdədən aşkarlanmış fayans nümunələrini istehsal texnologiyası və naxışlanma texnikasına görə üç əsas qrupa bölmək mümkündür: saya, şiraltı və şirüstü naxışlı.

Bərdədən aşkarlanmış saya fayanslar təkcə monoxrom firuzəyi şirli nümunələr ilə təmsil olsunsalar da, Azərbaycanın başqa bölgələrindən göy-kobalt, şabalıdı monoxrom şirli nümunələr də məlumdurlar (7,13). Eyni rəngli şir ilə şirlənmiş, eyni qaba məxsus belə üç nümunə kiçik fraqmentlərdən ibarət olub, xarici səthləri şirlidir. Fraqmentlərdən ikisinin daxili də şirli olub, birinin isə daxili şirsizdir. Ehtimal ki, qapalı formalı qaba məxsus olduqlarından, daxildən ağza yaxın hissələr də şirlənmiş, daha aşağı hissələr isə şirsiz qalmışdır (Tablo I,1).

Bərdədən aşkarlanmış, şiraltı naxışlı fayanslara gəldikdə isə, burda üç fərqli tipoloji qrup müşahidə edilir: Səlcuq bəyazı, şiraltı polixrom boyalı və basma naxışlı. Səlcuq bəyazı tipli fayans dedikdə, tutqun ağ rəngli şir ilə şirlənmiş fayans məmulatı nəzərdə tutulur. Belə fayanslar bəzən monoxrom ağ şirli, bəzən isə ağ şir qatı altından ajur, cızma və kobalt boya ilə bəzədilmiş olurlar. Bərdədən aşkarlanmış bardaq formalı ağ şiraltı göy-kobalt naxışlı qabın ağız fraqmenti diqqətə layiqdir. Fraqmentin şir qatı irizasiya prosesinə məruz qalmış, bunun nəticəsində solğunlaşmış, bəzi yerlərində sarımtıl təbəqə formalaşmışdır. Fayans qabın ağzı düz olub, ağzından başlayan qulpu çiyinə birləşir. Qabın qulpunun üzərində düyməcik formalı relyef-barbotin mövcuddur. Fraqmentin ağzının diametri 5.5 sm, qorunmuş hündürlüyü isə 5.4 sm-dir (Tablo I,4).

Şiraltı polixrom boyalı fayans fraqmenti kasa formalı qaba məxsus olub, ağzı hər iki tərəfə doğru açılmışdır. Şəffaf şir ilə örtülmüş ağzın üst hissəsi göy-kobalt boya ilə örtülmüş, ağzın alt hissəsində tünd-yaşıl boya çəkilmiş və boya cızılaraq epiqrafik naxış vurulmuşdur. Bu epiqrafik naxış qurşağının altından isə göy-kobalt boya ilə qoşa xətt çəkilmişdir. Fraqmentin daxili hissəsində isə göy-kobalt boya ilə üç paralel xətt çəkilmiş və ləkələr vurulmuşdur. Ağzın formasına baxdıqda, bu fraqmenti XII əsrin sonu-XIII əsrin əvvəlinə aid etmək mümkündür (Tablo I,5). Basma naxışlı nümunə isə kiçik ölçülü qulp fraqmentindən ibarətdir. Göy-kobalt şir ilə örtülmüş qulpun üzərində basma metodu ilə naxış həkk edilmişdir (Tablo I, 2).

Şirüstü bəzədilmə metodu ilə iki tipoloji növdə fayans mövcuddur: minai və zər naxışlı fayanslar. Bu növ fayanslar XII əsrin sonundan istehsal olunmağa başlanmışdır. Minai tipli fayansların istehsalı XIII əsrin əvvəlində sonlanmış, zər naxışlı fayansların istehsalı isə Səfəvi dövrünə qədər davam etmişdir (13, 9). Minai naxış dedikdə, şir qatı üzərindən boyalar ilə bəzədilən fayans məmulatı nəzərdə tutulur. Bərdədən aşkarlanmış bir oturmaq fraqmenti də minai naxışlıdır. Təəsüf ki,

bu fraqmentin üzərinin naxışları silinmiş, sadəcə şirüstü qırmızı boya aydın sürətdə görünür (Tablo I,3).

Bərdədən aşkarlanmış zər naxışlı fayanslar göy-kobalt və ağ süd rəngli olmaqla iki növdə şir ilə şirlənmişdir. Göy-kobalt rəngli şir ilə şirlənmiş miniatür ölçülü piyalə tam olub, hələlik, Azərbaycanda aparılan arxeoloji tədqiqat işləri nəticəsində oxşar nümunəsi aşkar edilməmişdir. Bu baxımdan qeyd olunan nümunə unikaldir. Konoseqmental gövdə quruluşuna malik bu fayans qabın ağzı düz, oturacağı isə diskvari formalı və dabanlıdır. Daxildən şir üzərindən şir qəhvəyi zər ilə abstrakt naxış çəkilməmişdir. Əslində belə abstrakt naxış, zər fayanslarda mövcud olan Monumental, Miniatür və Kaşan stillərinin heç birinə uyğun gəlmir (13). Xaricdən təkcə ağır hissəsi zər ilə bəzədilmiş, digər hissələri isə saya olaraq qalmışdır. Fayans qabın ağız diametri 7.2 sm, hündürlüyü 3 sm, oturacaq diametri isə 2.8 sm-dir (Tablo II, 1).

Bərdədən aşkar edilmiş ağ şir üzərindən zər naxışlı fayanslar say nisbətində göy-kobalt şirli fayanslardan daha çoxdur. Bəzi nümunələrin saxlama vəziyyəti yaxşı olmadığından, onların zər qatları silinmişdir (Tablo II, 3). Saxlama vəziyyəti yaxşı olan ağ süd rəngli zərfayans qab fraqmentlərinin sayı isə üçdür. Onlardan ikisi Kaşan stilli olub, birinin isə fraqmentar olduğundan tam stilini müəyyən etmək mümkün olmamışdır (Tablo II, 5). Kaşan stilli nümunələrdən biri kasa formalı qabın ağız fraqmentidir. Daxildən ağzının üst hissəsinə zər çəkilməmiş, sonra isə zər cızılaraq, epiqrafik naxış salınmışdır. Bu qabın xarici səthində R.Mason təsnifatındakı 16 nömrəli motiv həkk edilmişdir (12,110) (Tablo II, 2). Digər Kaşan stilli fraqment isə qapalı formalı bir qabın boğaz fraqmentinə bənzəyir. Bu fraqmentin xarici səthində ağ süd rəngli şir qatı üzərindən qızılı rəngli zər ilə Kaşan üslubunda nəbatı naxışlar mühafizə olunub (Tablo I, 6). Ümumilikdə, bütün bu zərfayans fraqmentləri XII əsrin sonu-XIII əsrin əvvəllərinə aiddir.

Bərdədən aşkarlanmış fayansların mənşəyi

Ümumiyyətlə, fayansların mənşəyi mübahisəli məsələlərdən biridir. Bəzi tədqiqatçılar fayansların, ələlxüsus da, zər naxışlı nümunələrin gətirilmə olduğunu müdafiə edir (11, 305), bir sıra tədqiqatçılar isə bu fayansların yerli istehsal ola bilməsi fikri üzərində dururlar (8, 56; 2,121). Bu müstəvidə Bərdədən aşkarlanmış fayansların mənşəyi məsələsi biraz çətinlik törədir.

İlk olaraq, Bərdədən aşkarlanmış saya və basma naxışlı fayans nümunələrini yerli istehsal olması şübhə doğurmur, çünki bu texniki üsullar Azərbaycan dulusçularına məlum idi və Şəmkirdən belə nümunələrin çıxarları aşkar edilmişdir (1,109). Minai, şiraltı polixrom boyalı və Bərdədən aşkarlanmış Səlcuq bəyazı nümunələrini gətirilmə olmaları daha çox güman edilə bilər. Belə ki, həmin nümunələr Azərbaycanın orta əsr şəhərlərinin arxeoloji tədqiqindən az məlumdur. Bərdədə də bu nümunələr kəmiyyətcə azlıq təşkil edir.

Zərfayansların mənşəi məsələsi isə daha çox mübahisəlidir. Bu nöqteyi-nəzərdən 2017-ci ildə 1 saylı kvadratda yerləşən quyudan aşkarlanan, yüksək temperatura məruz qalmış bir fraqment diqqətəlayiqdir. Hər iki səthi göy-kobalt rəngli şir ilə örtülmüş fraqmentin, xarici səthi zər ilə bəzədilmişdir (Tablo II, 4). Həmən quyuda yanğın izlərinə rast gəlinməmiş və digər keramika, şüşə, sümük kimi tapıntılarda da heç bir yanma izi qeydə alınmamışdır. Bu quyu strartiaqrafik olaraq VII yaşayış fazasına aid edilir ki, bu fazaya aid tapıntılar arasında dulus üçayaqları, qarmaqları və milləri, istehsal çıxarları kimi tapıntılar da mövcuddur. Bunları nəzərə alaraq, bu tapıntının istehsal çıxarı kimi saymaq doğru olardı. Bu da birbaşa olaraq, zərfayans istehsalına işarətdir.

Bundan başqa, mövcud 3 zərfayans üslubunun heç birinə uyğun gəlməyən miniatür ölçülü pialə də yerli istehsala bir işarə ola bilər. Həmin fayans qabın oxşarının digər regionlardan məlum olmaması onun yerli istehsal məhsulu olması ehtimalını gücləndirir.

Nəticə

Bərdədən aşkar edilmiş bütün fayanslar Səlcuq dövrünə daha dəqiq XI əsrin sonundan XIII əsrin əvvəlinə qədər olan xronoloji dövrə aiddir. Cəmi 115 kvadrat metr ərazidən bu qədər tipoloji zəngin fayansların aşkarlanması Bərdənin güman edildiyindən fərqli olaraq heç də, XI-XIII əsrdə tənəzzül etmiş bir şəhər yox, yüksək inkişaf dövrü yaşayan bir şəhər olduğunu göstərir. Fayansların istehsal texnologiyası çox çətin və qarışıq olduğundan, onlar öz dövrünün bahalı əmtəəsi sayılır, Bərdədən onların aşkarlanması iqtisadi vəziyyətinin və alıcılıq qabiliyyətinin yüksək olmasından xəbər verir.

Gətirilmə fayans qablar, böyük ehtimal ki, Səlcuq imperiyasının başlıca fayans istehsalı mərkəzi olmuş Kaşan şəhərindən gətirilmişdir. Yerli fayans məmulatı isə, Bərdə şəhərində sənətkarlığın, ələlxüsüs da dulusçuluğun yüksək inkişafından xəbər verir.

Məqalədə tədqiqata cəlb edilən artefaktlar, Moskva Dövlət Universitetinin Bakı filialı və Oksford Universitetinin Nizami Gəncəvi Mərkəzinin birgə təşkil etdiyi AEB(Archaeological Exploration of Barda) layihəsi çərçivəsində aparılan qazıntılar nəticəsində aşkar edilmişdir. Bu səbəbdən qazıntı rəhbəri Paul Wordsworth, qazıntı üzvləri Katie Campbell, Davit Naskidashvilli, David Stone, Aslan Qasimov, Cordelia Hall, Mina Magella, Alexis Pantos, Margrethe Felter, Fuchia Hart, Timothy Penn, İkinci Qarabağ müharibəsində şəhid olmuş Elşən Salayevə dərin təşəkkürlərimi bildirirəm. Onların qazıntı prosesində və kameral işlərdə göstərdikləri səylər sayəsində, bu artefaktlar indi tədqiqata cəlb oluna bilirlər. Bundan başqa, məqalənin korrekturasında göstərdiyi köməkliyə görə Xədicə Tağısoya da dərin təşəkkürlərimi bildirirəm.

Ədəbiyyat:

1. Dostiyev T.M. Orta əsr Şəmkir şəhərində fayans qablar istehsalına dair// Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2017, № 1.
2. İbrahimov F. Ə. Örenqaladan tapılan zər naxışlı fayans qablar haqqında// Azərbaycanın maddi mədəniyyəti, cild VI, Bakı, 1965.
3. Haqverdiyev Ə.Ş. Orta əsr Bərdə şəhəri. N.Tusi adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin nəşriyyatı, Bakı, 1991.
4. Nuriyev A., Babayev A. Bərdə. Bakı, 2001.
5. Nuriyev A. Bərdə arxeoloji ekspedisiyasının 1986-cı ildə apardığı arxeoloji tədqiqat işlərinin hesabatı / AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun elmi arxivi, inv. h 453.
6. Vəlixanlı N.M. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər. Bakı, 2016.
7. Агаларов М. Типология фаянсов с территории Азербайджана // Ахинжановское Чтение 2024- Материалы конференции, Алматы, 2024.
8. Джафарзаде И.М. Историко-археологический очерк Старой Гянджи. Баку, 1949.
9. Мурадалиева Э. Города Кавказа на Великом Шелковом пути. Баку, 2011.
10. Нуриев А.Б. Раскопки в средневековом городе Барды в 1984 г. // Тезисы докладов Всесоюзной археологической конференции «Достижения советской археологии в XI пятилетке». Баку, 1985.
11. Шелковников Б.А. Фаянсы, расписанные люстром по белой непрозрачной глазури из Орен-кала / Материалы и Исследования по археологии СССР. №67, т. I, М., 1959.
12. Mason R.B. Medieval Iranian lustre-painted and associated wares: typology in a multidisciplinary study \ Journal of Persian studies, Vol.35, 1997.
13. Watson O. Persian Lusterware. London, 1985.
14. Wordsworth P. Problematizing the Shifting Capitals of Medieval Arran: From Bardha'a to Janza in the 10th–12th Centuries, Iran, 56:1, 64-76, DOI: 10.1080/05786967.2018.1426196),2018.
15. First Field Report: Archaeological Exploration of Barda, 2015.
16. Second Field Report: Archaeological Exploration of Barda, 2016.
17. Fourth Field Report: Archaeological Exploration of Barda, 2018.

Mirjavid Agalarov
Stonepaste samples discovered from the city of Barda

Summary

Key words: *Barda, Middle Ages, lusterware, minai, stonepaste*

Barda, which was the capital of Caucasian Albania in the early Middle Ages, did not lose its importance after the conversion to Islam and became one of the most important cities in Azerbaijan. Although archeological researches were carried out in the city of Barda in different years, the faience products discovered there were always ignored.

In this article, stonepaste products discovered as a result of archaeological research conducted in the city of Barda in 2015-2018 are divided into three groups: simple monochrome, underglaze and overglaze patterned, and various technological subgroups are defined within these groups. Archaeological data - lustre painted stonepaste with a production defect, allow us to assume that in the city of Barde, local ceramists also produced lustre painted stonepaste.

Мирджавид Агаларов
Фаянсовые изделия, обнаруженные в городе Барда

Резюме

Ключевые слова: *Барда, Средневековье, роспись люстрой, минаи, фаянс*

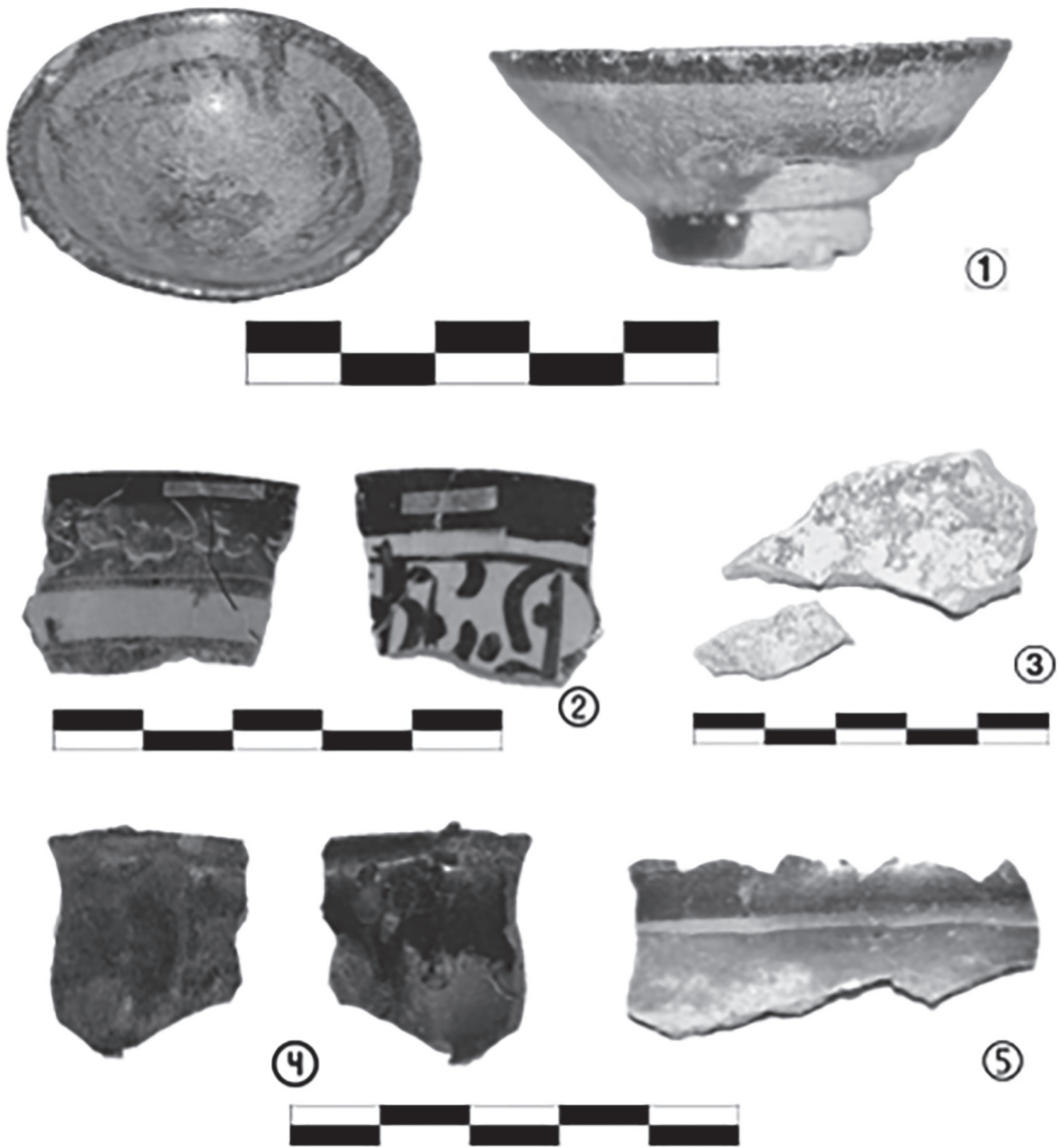
Барда, которая в раннем средневековье была столицей Кавказской Албании, не потеряла своего значения с приходом ислама и стала одним из важных городов Азербайджана. Хотя в разные годы в городе Барда проводились археологические исследования, обнаруженные там фаянсовые изделия всегда оставались без внимания.

В данной статье фаянсы, обнаруженные в результате археологических исследований, проведенных в городе Барда в 2015-2018 годах, разделены на три группы: простые монохромные, подглазурно и надглазурно узорчатые, а также внутри этих групп определены различные технологические подгруппы. Археологические данные - фаянс с люстровой росписью с производственным дефектом позволяют предполагать, что в городе Барда местные керамисты производили и фаянсовые изделия с люстровой росписью.

İllüstrasiyalar

Tablo I. 1- Monoxrom firuzəyi şirli fayans fraqmentləri, 2- basma naxışlı fayans qulp fraqmenti, 3- minai naxışlı fayans qab fraqmenti, 4-Səlcuq Bəyazı tipli fayans qabın ağız hissəsi, 5- şiraltı polixrom boyalı fayans qab qırığı, 6-zərfayans fraqmenti

Tablo II. 1- Miniatur ölçülü zər naxışlı piyalə, 2- zərfayans kasanın ağız fraqmenti, 3- zərfayans fraqmentləri, 4-zərfayans çıxar, 5-zərfayans qab fraqmenti

*Lola Hüseynova**

Müstəqillik illərində Çovdarda aparılan arxeoloji qazıntılar (III mərhələ)

UOT 902

Açar sözlər: Çovdar nekropolu, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti, daş qutu, kurqan, trepanasiyalı kəllə

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini elan etdikdən sonra qədim tarixin bərpası və maddi mədəni irsinin qorunması dövlət siyasətinin mərkəzi xəttində öz əksini tapdı. Bu, Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə tənzimləndi. Atılan ilk addım tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması, öyrənilməsi və onlardan istifadə ilə bağlı münasibətləri tənzimləyən "Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu"nın müddələrinin qəbulu oldu¹. Səkkiz fəsil, otuz iki maddədən ibarət qanunda maddi və mədəni irsin qorunması ilə bağlı nəzərə çarpacaq bütün detallar qeydə alınıb. Bu qanun layihəsində xüsusi məqam böyük tikinti və inşaat işləri zamanı bilərəkdən məhv edilən abidələrin taleyinə həsr olunub. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası Qanunlarının maddələrinə əməl edən bütün şirkət və qurumlar öz növbəsində bu torpaqlarda maddi və mədəni irsin qorunmasında bilavasitə iştirakçıdırlar. Bunun bariz nümunəsi kimi Daşkəsən rayonunun Çovdar kəndi ərazisində Müstəqil Azərbaycan Respublikası dövründə aparılan qazma-qurtarma işlərini misal göstərilə bilər.

Çovdar kəndi ərazisində növbəti çöl tədqiqatları uzun müddət sonra 2010-cu ildə ərazidə, Çovdar qızıl layihəsi çərçivəsində, dağ-mədən inşaatı ilə əlaqədar olaraq həyata keçirilib. Azərbaycan Beynəlxalq Dağ-mədən ehtiyatları üzrə Əməliyyat şirkəti (AİMROC-Azerbaijani International Mineral Resources Operating Company) Çovdar yatağının 1-ci fazası açıq mədən üsulu ilə işlənməsinə

* AMEA Arxeologiya və Antrpologiya İnstitutu, elmi işçi. Lola.l1987.ekber@mail.ru

¹ Azərbaycan Respublikasının Prezidenti HEYDƏR ƏLİYEV. Bakı şəhəri, 10 aprel 1998-ci il № 470- IQ

başlamazdan əvvəl AMEA Arxeologiya, Antropologiya İnstitutu ilə bağladığı müqaviləyə əsasən Şamil Nəcəfov tərəfindən arxeoloji kəşfiyyat işləri aparılmışdır (12). Çovdar yatağı Daşkəsən dəmir yatağı və mədən kompleksindən, Zəylək alunit yatağından 5 km şimal qərbdədir. Tədqiqatçı burada təxminən 50- yə yaxın dörkünc formada qurulmuş daş qutu qəbirlərin yerüstü əlamətlərinin nəzərə cərpdiyini qeyd edib (13). Çovdar ərazisində mədən filiz yatağında iş prosesi ilə bağlı 2012-ci ildə geniş hesabat elmi dövriyyəyə buraxılıb (6). Daha sonra Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev AzerGold Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin təsis edilməsi ilə bağlı 11 fevral 2015-ci il tarixli 1048-ci sərəncamını imzalayıb. 2017-ci ildən etibarən ərazinin geoloji materiallarla zəngin, bilavasitə qızıl emalı ilə bağlı münbit torpaqlara malik olan Çovdar kəndi ərazisində AzerGold şirkəti tərəfindən qızıl yatağı layihəsi fəaliyyətə başladı və bu AzerGoldun ilk mədən layihəsi idi (23). Bu layihə çərçivəsində AzerGold şirkəti Azərbaycan Respublikası Qanunvericilik Topplusunda yer alan "Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu"nu əsas tutaraq "AzerGold" QSC-nin filiz emalı sahəsində mədən inşaat işləri zamanı təsadüf etdiyi daş qutu qəbirlərlə bağlı AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutuna xəbər verib. Beləliklə, 2019 və 2021-ci illərdə Çovdar kəndi ərazisində növbəti arxeoloji tədqiqat işləri aparılıb. 2019-cu ilin fevral ayında arxeoloq t.ü.f.d Səfər Aşurov¹ və t.ü.f.d, dosent Bəxtiyar Cəlilov² tərəfindən sahəyə baxış keçirilib. AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun t.ü.f.d, dosent Müzəffər Hüseynov³, Lola Hüseynova⁴, İlahə Nəhmətova⁵, Sevinc Hüseynova⁶, Fidan Əliyeva⁷, Vüsal Həsənov⁸, Natiq Alişov⁹ ibarət arxeoloq və antropoloqlar dəstəsi may- sentyabr aylarında S.Aşurov və B.Cəlilovun rəhbərliyi ilə sahəyə ezam olunublar. Bu müddət ərzində 156 daş qutu qəbir tədqiq edilib. Nekropolda qəbirlər topa halında, bir birindən 20-30 m məsafədə salındığından 2019-cu ildə müşahidə edilməyib, torpaq altında qalan nekropolun digər hissəsi iki il sonra- 2021-ci ildə B.Cəlilov və M.Hüseynovun rəhbərliyi ilə qazılıb. Bu müddətdə 58 daş qutu qəbir tədqiq edilib. Ümumilikdə 214 daş qutu qəbir vahid strukura və dəfn adətinə malikdir (1 və 4).

¹ AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu, Tunc dövrü şöbəsinin müdiri

² "----", Yeni tikinti sahələri şöbəsinin müdiri

³ "----", Orta və Son Tunc Arxeologiyası Sektorunun müdiri

⁴ "----", Yeni tikinti sahələri şöbəsinin elmi işçisi

⁵ "----", Tunc dövrü şöbəsinin elmi işçisi

⁶ "----", Arxeoloji irsin tarixi və nəzəriyyəsi şöbəsi

⁷ "----", Tunc dövrü şöbəsinin böyük elmi işçisi

⁸ "----", Fiziki Antropologiya şöbəsinin müdiri

⁹ "----", Antik dövr şöbəsinin müdiri

Çovdar nekropolunun yerləşdiyi filiz sahəsi 1300-1600 m yüksəklikdə, dəyişkən, oyulmuş relyefə malik olan dağ massivində yerləşir. Ərazi Bakı şəhərindən 370 km , Gəncədən 49 km qərbdə, Daşkəsən və Zəylik alunitdən şimal- qərbdədir. Qoşqarçayın sol kiçik qolları olan Xeyrə və Danayer çaylarının hövzələrində yerləşən ərazi üçün dağ meşə, dağ çəmən, dağarası çay dərəsi və çılpaq qayalıq landşaftı xarakterikdir (7, s 52) (xəritə1)

Çovdar nekropolunda tədqiq olunan qəbirlər dördbucaqlı şəkildə qurulmuş və üzəri iri sal qaya daşlarla örtülmüş daş qutulardan ibarətdir. İstifadə edilmiş daşların bəziləri yonulmuş, bəziləri yonulmamış daşlardır. Kiçik ölçülü daşlardan isə iri daşların arasında olan boşluqları örtmək üçün istifadə edilib. Qəbirlərdən yalnız birində -185№ li qəbirin üst örtüyündə xüsusi yonulma izinə rast gəlinib. Belə ki, ən üst daşın üzərində daş boyu "T" formalı daşışlənə müşahidə olunur (16). Qəbirlərdən birində isə - 211№ li qəbirin yanında məxsusi düzülmüş daş düzümü ortaya çıxıb (4) . Bu daş düzümünün altında və ya arasında heç bir material aşkarlanmayıb. Ola bilər ki, qəbrin hörülməsi zamanı istifadə olunmayan daşlar topa halda kameranın kənarında qalıb. Dağılmamış bütün qəbir kameralarında giriş qapısı aydın hiss olunur. Belə ki, qəbir kamerasının yan və üst daşları qoyulduqdan və kamerada dəfn həyata keçirildikdən sonra giriş qapısı yerləşdirilmiş və arxası nisbətən xırda qaya daşı düzümü ilə möhkəmləndirilmişdi. Bəzi qəbirlərin girişində qapının altına torpaq qatı töküblər. Bu baxımdan kameranın giriş qapısına qoyulmuş sal daş, digər yan daşlardan və bəzi hallarda isə hətta üst daşlardan hündür olması ilə nəzərə çarpır (15). Kameranın giriş daşlarının bəzilərinin uclarının yer səthində görünməsi isə onların qarət olunmasına səbəb olub. Nekropolda tədqiq edilən qəbir kameraları struktur cəhətdən oxşarlıq təşkil etsə də, onları fərqləndirən əlamətlərdən biri ölçüləridir. 2019-cu ildə dağ yamacına yaxın ərazidə tədqiq edilmiş 156 qəbirdən ən böyük kameranın uzunluğu 345 sm (18№li qəbir), ən kiçik 110 sm (95 №li qəbir) ölçüsündə qeydə alınmışdır. 2021-ci ildə tədqiqata cəlb edilmiş ən böyük qəbir kamerasının uzunluğu 330 sm (177 №li qəbir) ən kiçik ölçülü qəbir kamerası uzunluğu isə 90 sm-dir (193№ li qəbir). Çovdarda tədqiq olunan qəbirlərdə vahid istiqamət prinsipi gözlənilmir. 60 qəbir şimal-cənub, 49 qəbir şərq-qərb, 29 qəbir şimal-şərq – cənub qərb, 18 qəbir isə şimal-qərb- cənub şərq istiqamətində qurulmuşdur. Topa qəbirlərin istiqamətlərinin də müxtəlif olması ilk olaraq elə təsəvvür yaratdı ki, qəbirlərin salınmasında systemsizlik var. Lakin qəbirlərin istiqaməti fərqli olduğu halda onların istiqamətlərə görə giriş qapıları birmənalı şəkildə eyniyyətlik təşkil etməsi burada həyata keçirilən dəfn adətinin bir inanca kökləndiyini deməyə əsas verir. Belə ki, şimal-cənub istiqamətində qurulmuş daş qutu qəbirlərin girişi cənubdan, şərq-qərb istiqamətində olan qəbirlərin girişi qərbdən, şimal qərb- cənub şərq istiqamətində olan qəbirlərin girişi cənub-şərqdən, şimal şərq-cənub qərb istiqamə-

tində olan qəbirlər cənub-qərbdəndir. Bir neçə fərqli istiqaməti qəbirin qurulması zamanı relyefin çətinliyi ilə əlaqədar ola bilər. Dövrə əlaqədar olaraq qəbirlərin istiqaməti ilə bağlı müxtəlif fikirlər olsa da bütün fərziyyələrdə bir nəticəyə gəlinib: o dövrdə insanlarda günəşə inam- günəş tanrısına inam, günəşə-oda sitayiş güclü idi. Bizim gəldiyimiz qənaətə görə daş qutuların istiqamətindəki fərqliliklə ehtimallarımıza görə fəsillər dəyişərkən günəşin çıxma və batma istiqamətləri ilə əlaqədardır. Bunu deməyə əsas verən səbəblərdən biri bir ailənin üzvləri olması ehtimal olunan qəbirlərin eyni istiqamətdə, bir qrup daxilində dəfn edilməsidir (1). Giriş qapıları əsasən günəşin batma istiqamətinə hesablanıb. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi topa halında rast gəlinən qəbirlər, çox güman ki, bir ailənin üzvlərinə məxsusdur və istiqamətlərindəki fərqlilik ilin müxtəlif fəsillərində həyata keçirilmiş dəfn prosesi ilə əlaqədardır. Yaxud bəzi qəbirlər sadəcə qurulması həmin dövrə təsadüf edir. Azərbaycan ərazisində tədqiq olunan hətta ilk tunc dövrü qəbir abidələrində və ümumiyyətlə yaşayış yerlərində də günəşin çıxma və batma məsələləri aydın müşahidə olunur. Məsələn ilk tunc dövrü Goranboy kurqanlarının giriş qapısı günəşin çıxma istiqamətinə hesablanıb. Eyni zamanda son tunc –ilk dəmir dövrü qəbir abidələrində də eyni hala təsadüf olunur. Tava təpə yaşayış yerində ayın icra olunan dini və dairəvi ibadət yerinin girişi də günəşin çıxma istiqamətinə doğru inşa edilib. Görünür uzun müddət insanların dini əqidələrində və inanc mərkəzlərində “günəşə inam və onun müqəddəsləşdirilməsi” böyük rol oynayıb. Bizim bu fikrimizi hələ əsrin əvvəllərində Çovdarda qazıntı aparmış Skinder də öz tədqiqatlarında təstiqləyir. O qeyd edir ki, insanları günəşin çıxma və batma istiqamətinə əsasən yerləşdirib, ətrafına da qəbir hədiyyələrini qoyublar ki, gündoğandan günbatana kimi bu əşyalar ona lazım olub (21). Bundan əlavə öz tədqiqatlarında İran arxeoloqlarının bununla bağlı fikirlərinə yer verən Nəcəf Müseyibli qeyd edir ki, onlar dəfnləri günəşə sitayiş və günün müxtəlif saatlarında dəfnə bağlı əsaslandırırıblar (10, s 109) Topa halında salınmış qəbirlərin bir topluma aid olmasını onun həm də salınması zamanı bir qəbrin digər qəbrə ziyan törətməməsi faktına söykənir (3, s 310). Bundan əlavə daş qutuların bəzilərində kameranın ortasına bel formasında sarı gil torpaq yığılıb və materiallar bu torpağın üzərinə qoyulub (46 və 49 Nöli qəbirlər). Sarı gil üzərində həyata keçirilən dəfn prosesinə biz Tovuzçay nekropolunda bəzi qəbirlərdə rast gəlirik (11, s.30) . Sarı gil torpaq rütubəti çox çəkən litosferin üst qatında, əsasən dəmir oksidlərinin zəngin olduğu torpaq növüdür (22). Bu torpağın əsas xüsusiyyətlərindən biri onun su keçirməməzliyidir. Bu səbəbdən dağılmamış və ya xüsusən dəfn dövrünə yaxın zamanda qarət hallarının qeydə alındığı (bu qəbirlərdə əsasən skelet anatomik vəziyyətini dəyişməyib) qəbirlərdə skeletlərin kəskin çürüməsi və metallarda yüksək oksidləşmə halları nəzərə çarpır.

Nekropolda tədqiq olunan qəbirlər əsasən tək dəfnlidir. Lakin 23, 25, 153

Nəli qəbirlər istisnalıq təşkil edir. Belə ki, 23 № li qəbirdə giriş qapısında ilk dəfəndən 10 sm yüksəkdə və ona perpendikulyar yerləşdirilmiş sonrakı dəfn hallarına rast gəlinib. Kameranın mərkəzindəki skelet tamamilə çürüməyə məruz qalsa da, ikinci dəfn anatomik vəziyyətini tam qoruyub saxlayıb lakin ətrafına heç bir qəbir hədiyyəsi qoyulmayıb. 25 № li qəbirdə ilkin dəfnin üzərinə tökülmüş torpaq üzərində ikinci dəfn həyata keçirilib (3) . Hətta materiallar da qoyulub. 153 №li kamerada da iki insan skeletinə rast gəlinib. İlk iki kameradakı ikinci dəfnin sonradan qoyulduğu aydın müşahidə etmək mümkündür. 153 № li daş qutuda biri yetkin , digəri uşaq olan iki individualın eyni anda dəfn edildiyini söyləyə bilərik. Bu qəbirlərdən yalnız 25 № li iki dəfn arasında qohumluq əlaqələrinin olmadığı radiokarbon analizlərinin nəticələrinə görə təstiq olunur (1). Belə ki, qapının ağzında həyata keçirilən ikinci dəfn digər qəbirlərlə müqayisədə 200 il fərq göstərir. Antropoloq Vüsal Gasanovi tərəfindən individualların sağ və sol çiyinləri üzərində, əlləri üzünə doğru, ayaqları dizdən tam, qismən bükülü vəziyyətdə dəfn olunduqları müəyyənləşdirilib. Maraqlıdır ki, bu cür dəfn hallarına bölgənin bir çox abidələrində, məsələn Tovuzçay, Zəyəmçay, Gədəbəy, Daşkəsənin digər dövr abidələrində, Muncuqlutəpə nekropollarında da təsadüf olunub. Görünür son tunc – ilk dəmir dövrlərində burada yaşayan insanlar əsasən eyni inancla özlərini dəfn edəblər (10, 11, 14). Bəzi qəbirlərdə insan skeletinə rast gəlinməyib və ya sadəcə bir hissəsinə təsadüf olunub. Bu qəbirlərin qarət olunduğu düşünülür. Belə ki, bu kameralarda aşkarlanan materiallarda qırıq, sınıq, pərakəndəlik halları çoxdur. Əlbəttə ki, qəbirlərdə individualların olmaması orada insan dəfninin heç həyata keçirilmədiyinə əsas ola bilməz. Nekropolun bir çox kameralarında insanın ayaq sümüyü, bud sümüyü, qol sümüyü, insan dişinə rast gəlinib. Çovdar nekropolundakı dəfn prosesi ilə bağlı müşahidələrimizə əsasən deyə bilərik ki, burada tədqiq olunmuş bir neçə sümük aşkarlanan qəbirlərdəki skelet natamamlığı əsasən qarətlə əlaqədardır. Belə ki, qəbirlərdən ən çox aşağı ətraf sümükləri tapılıb. Bu da çox güman ki yuxarı ətraflar üzərindəki çoxlu sayda bəzək əşyalarının olması ilə əlaqədardır. Ehtimal olunur ki, belə qəbirlərdə qarət dəfndən biraz sonra, qəbir hədiyyələrindən xəbərdar olan bir toplum tərəfindən həyata keçirilib. Qəbirlərdən birində insan dekornasiyaya uğramışdır(4) Skeletlər üzərində aparılmış antropoloji tədqiqatlara əsasən onlarda ciddi diş problemlərinin olmasını qeyd edə bilərik (3, s 311). Burada küt alətlərlə vurulmuş kəllə sümüyünə və trepanasiyalı kəlləyə rast gəlinib. Skeletlərdən birinin onurğa sümüyünün üzərində tunc nizə başlığı qalıb (2, s 14).

Çovdar nekropolundan bütün qəbirlərdə skeletlərin ətrafına qəbir avadanlığı qoyulub və skeletlər əsasən üzərində bəzək əşyaları ilə dəfn edilib. Bu mədəniyyət nümunələrini keramika, metal (tunc və dəmir), sümük, daş (obsidian, çaxmaqdaşı, əqiq, kaori) məmulatı kimi sistemləşdirə bilərik.

Bundan əlavə nekropolda bir at dəfni müşahidə olunub. Atın başı kəsilmiş halda qəbirlərin üzərində dəfn edilmişdir. Ancaq bununla belə 2019-cu il tədqiqatlarında heç bir qəbirdə atla bağlı bir elementə rast gəlinmədi. Lakin 2021-ci ildə 213№li qəbirdə at gəmi, üzəngi və gəm yanı aşkarlandı. Bu materialların abidənin digər daş qutu qəbirlərində analogiyası yoxdur. Son illər Azərbaycanda tapılmış bütün at gəmlərinin kompleks tədqiqinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, bu gəm Kiçik kurqanından aşkarlanmış at gəminin analogiyasıdır (17). 213№ li bu qəbirdə həyata keçirilmiş dəfn sağ hockerdir və buradan dəmir nizə, dəmir xəncər, tunc üzük, tunc tiyə sonluğu, qırmızımtıl saxsı məmulatı, tunc qolbaq və muncuqlar aşkarlandı. Qolbaqların da bir çoxu döyüşçülərə məxsusdur.

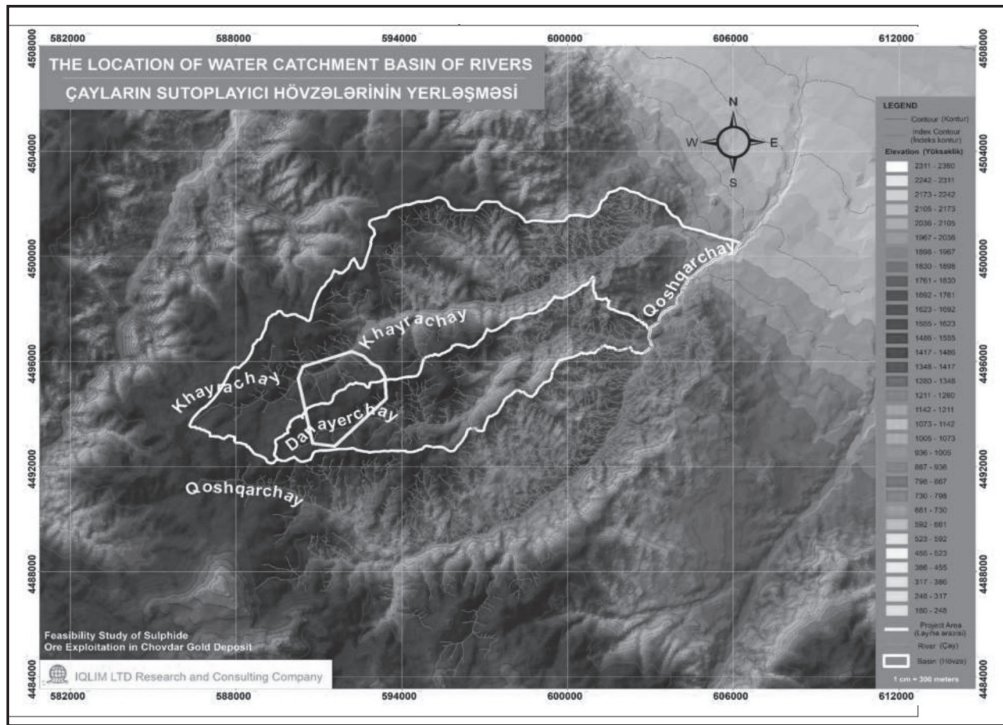
Çovdar ərazisində dağ yamacından dağ ətəyinə kimi uzanan qəbirlərdə keramika və metal dəyişimi dövr etibarilə özünü biruzə verir. Belə ki, 2021-ci il qazıntılarında dəmir silahlar say çoxluğu ilə nəzərə çarpır. Bundan əlavə dağın yamacından ətəyinə doğru endikcə qırmızımtıl keramika və əsasən küp və küpələr üstünlük təşkil etməyə başlayır. Burada aşkarlanan artefaktlar Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin Gədəbəy qrupuna aid edilir (20). Qəbir kameralarından aşkar edilmiş maddi mədəniyyət nümunələri ümumilikdə həmin dövrdə maldarlığın, dulusçuluq sənətinin, daşıqlama, metal istehsalı və texnologiyasının hansı səviyyədə olması ilə bağlı bizi məlumatlandırmaqla yanaşı, həm də verilən semantik təhlillərlə dövrün insanının bədii, dini təfəkkürünü ortaya qoyur, onların sosial, iqtisadi həyatını gözümüzdə canlandırır.

Abidənin xronologiyasına gəlincə isə bu ərazidə arxeoloji qazıntı aparan Davud Şərifovun 9 (186-204 nömrələri ilə) və 19 №-li (294-316 nömrələri) (MATM, inv kitabı № 1) qəbirlərindən aşkarlanmış saxsı məmulatını Münəvvər Hüseynova özünün son tunc-erkən dəmir dövrü keramikası ilə bağlı tədqiqatında e.ə XIV-XIII əsrlərə aid edib (18). Bu tarixə və qəbirlərdən birində aşkarlanan keramika məmulatının tarixi dövrünə əsasən araşdırmalarımızın birində Çovdar nekropolunda həyata keçirilən dəfn prosesinin 600 illik (e.ə XII-VI əsrlər) bir zaman çərçivəsində gerçəkləşdiyi fikrini söyləmişdik (8). Nəticədə Çovdar nekropolundan əldə olunan radiokarbon analizlərinin nəticəsinə görə (qeyd edək ki, 2019-cu il qazıntılarının nəticəsi əsasında) Çovdar nekropolu altı əsr müddətində burada yaşayan insanların qəbirstanlığı olmuşdur (1).

Çovdar ərazisində növbəti arxeoloji qazıntı qurtarma işləri AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun elmi işçisi Lola Hüseynovanın rəhbərliyi altında 2024-cü il may-iyun ayları müddətində baş tutub. Belə ki, Çovdar kəndindən AzerGold səhmdar cəmiyyətinə yeni yolun tikintisi zamanı üzə çıxan abidəyə Bəxtiyar Cəlilov və Müzəffər Hüseynov tərəfindən baxış keçirilib. İmzalanan müqaviləyə əsasən Vusal Gasanovinin də iştirakı ilə heyət Çovdara ezam olunub. Qurtarma işləri zamanı Arxeoloji qazıntılar zamanı ərazidə e.ə. II minilliyin sonu

- I minilliyin əvvəlinə aid kurqan tipli qəbir abidəsi olduğu müəyyənləşdirilmiş. Ərazinin torpaq işlərindən əvvəlki görüntülərinin təhlili göstərdi ki, kurqanın üst örtüyü kiçik ölçülü olmaqla, alçaq təpə formasında olmuşdu. Sahədə aparılan yol inşaatı zamanı kurqanın üst örtüyü və kamera tamamilə zədələnmiş, maddi mədəniyyət nümunələri hissələrə parçalanaraq əraziyə səpələnmişdi. Kamera cənub şərq şimal qərb istiqamətində idi . Abidə üzərində olan qarışıq torpaq təbəqəsi təmizlənərkən kurqan kamerasının qaya daşlarından qurulduğu müəyyən edildi. Kurqan kamerasından yalnız bir nəfərə aid aşağı ətraf sümüyünün bazu hissəsinin aşkar edilməsi kamerada tək dəfn aparıldığını göstərir (9). Əlavə olaraq bildirək ki, 2019, 2021 və 2024-cü ildə aparılan tədqiqatların olduğu ərazi bir-birinə çox yaxın və ətraf əraziləri müşahidə etmək üçün ən əlverişli bölgədir (xəritə 2).

Onu da qeyd edək ki, Çovdar kəndinin yaranma tarixini ərazidə 1869-cu ildə əsası qoyulmuş kilsənin tarixinə bağlayırlar . Ancaq burada daha əvvəlki dövrlərə aid (VI və VII əsrlərə) alban-xristian kilsələrinin olması və ümumiyyərlə aşkarlanan qədim dövr abidələri bu fikri inkar edir (7, s 413). Təəssüf ki, buradakı xristianlıq abidələri hələ tədqiq olunmayıb. Gəlinən nəticədə müşahidə edirik ki, Çovdarda öyrənilən abidələr əsasən qəbir abidələrindən ibarətdir və bu abidələr Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti nümunələridir. Buradan aşkarlanan materiallar və ümumilikdə Gəncəçay hövzəsi ərazisində əldə olunana maddi mədəniyyət nümunələri XIX əsrin sonlarından etibarən bölgəni tədqiq edən insanlar tərəfindən geniş müzakirə və mülahizələrə səbəb olub. Əldə olunan metal çeşidinin çoxluğu bu mədəniyyətin gəlmə olmasına əsaslandırmağa çalışıblar. Qeyd edirlər ki, buradan aşkarlanan metallar Dunay hövzəsi materiallarının və ya Miken mədəniyyətinin izlərini özündə ehtiva edir (19). Onlar əlavə edirlər ki, əgər mədəniyyət gəlmə olmasa idi, daş dövründən burada yaşayan xalqlara məxsus olsa idi, biz daşdan tunca dəyişimi tədricən görərdik. Qəbirlərdə həm daş, həm də tunc materialları eyni anda əldə edə bilərdik. Bəziləri bunun əksinə olaraq bildirir ki, burada metallurgiyanın belə inkişaf səviyyəsi onun gəlmə olma ehtimalını "0"ə endirir. Əlbəttə bütün fikirləri irəli sürüb, bunu sübut etməyə çalışıblar. Onlar bu fikirləri söylərkən nəzərə almırdılar ki, məsələn, elə Çovdar çayı sahilində qədim mis filizi mədəni aşkarlanıb (5). Məhz Çovdar nekropolundan aşkarlanan metal çeşidinin çoxluğunu bununla əlaqələndirmək olar. Bundan əlavə Çovdar nekropolunda dağ yamacına endikcə material dəyişini yuxarıda qeyd olunub. Sistemli və müfəssəl aparılan tədqiqat müşahidənin səviyyəsini artırır. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, Avropalıların və rusların Azərbaycan ərazisində hətta bəzən hədlərini aşaraq bu torpaqları Ermənistan andlandıraraq intizamsız, qeyri peşəkar qazıntılar aparması, əldə olunan materiallara dırnaqarası yanaşma, xristian amilini özlərinə calama məqsədləri onların gəldikləri nəticənin Azərbaycan və ümumilikdə bəşəriyyətin tarixi üçün təhrifli, qondarma bilgilər hesab etmək olar.

Xəritə 1.Çovdar kəndi ərazisi. “Çovdar qızıl yatağında sulfid mədəninin istismarı” layihəsi ətraf və sosial mühitə təsirlərin qiymətləndirilməsi. Daşkəsən rayonu 2017-2021. Səh 834

*Xəritə 2. Çovdar nekropolunun
aşkarlandığı ərazi. “Çovdar qızıl
yatağında sulfid mədəninin istismarı”
layihəsi ətraf və sosial mühitə
təsirlərin qiymətləndirilməsi.
Daşkəsən rayonu
2017-2021. Səh 834*

Ədəbiyyat:

1. Aşurov S.H., Cəlilov B.M. AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu. Elmi Arxiv. Çovdar nekropolu haqqında hesabatı. 2019.
2. Aşurov S.H., Cəlilov B.M. Bir Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti abidəsi – Çovdar nekropolu / "Şuşa-270: arxeologiyası, tarixi, etnoqrafiya və antropologiyası" respublika elmi konfransının tezisləri. Bakı, 18 fevral 2022-ci il.
3. Aşurov S.H., Cəlilov B.M. Çovdar nekropolu / "Heydər Əliyev-100. Azərbaycanda arxeologiya, etnoqrafiya və antropologiya elmlərinin prioritet məsələləri" mövzusunda respublika elmi konfransının məqalələr toplusu. Bakı, 2023.
4. Cəlilov B.M., Hüseynov M.M., Hüseynova L.Ə., Gasanovi V.P. Çovdar nekropolu haqqında hesabat, 2021 / AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun elmi arxivi.
5. Cəlilov B.M. Azərbaycanda qədim metallurgiya və metalışləmə. Bakı, 2018.
6. Çovdar mədən-filiz yatağının işlənməsinin I fazası. Ətraf mühit və sosial təsirlərin qiymətləndirilməsi hesabatı. İyul, 2012.
7. "Çovdar qızıl yatağında sulfid mədəninin istismarı" layihəsi ətraf və sosial mühitə təsirlərin qiymətləndirilməsi. Daşkəsən rayonu, 2017-2021.
8. Hüseynova L. Çovdar nekropolunun 207 №-li daş qutu qəbrindən aşkarlanan keramika məmulatı / Azərbaycanda arxeoloji irsin tədqiqi, tarixi və nəzəriyyəsinin aktual məsələləri. Bəhlul İbrahimlinin 70 illik yubileyinə həsr olunmuş məqalələr toplusu. Bakı, 2023.
9. Hüseynova L., Cəlilov B., Hüseynov M., Gasanovi V. Çovdar ərazisində arxeoloji qazıntılar, 2024 / AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun elmi arxivi.
10. Müseyibli N., Nəcəfov Ş. Zəyəmçay nekropolu. Bakı, 2019.
11. Müseyibli N., Nəcəfov Ş., Hüseynov M. Tovuzçay nekropolu. Bakı, 2021.
12. Nəcəfov Ş. "CHOVDAR GOLD PROJECT" Layihəsinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq tikinti sahələrində arxeoloji abidələrin varlığının vizual müəyyənləşdirilməsi üçün aparılmış çöl tədqiqat işlərinin nəticələrinə dair qısa elmi arayış. Bakı, 2010.
13. Nəcəfov Ş. Qoşqarçay və Xeyrəçay hövzələrinin yeni tikinti sahələrində arxeoloji tədqiqatlar. 2022.
14. Volfram Nakel, Yeva Strommerger. Qalakənd. 1999.
15. Huseynova L. The Late bronze – early iron age monument in the high mountain area of the little Caucasus: Chovdar Nekropolis. Global Journal of Archaeology and Antropology. Volume 13 issue 1. March 2023.
16. Jalilov B., Huseynov M.M., Huseynova L. Research conducted in Chov-

- dar in 2021. XVI. International Turcuk Culture, Art and Protection of Cultural Heritage Sympoisum/Art Activity 2022, Romanya (ROMANIA).
17. Гасанов. З. Удила и псалии раннего железного века, найденные в Азербайджане // Київ : Национальна Академия Наук України. Інститут Археологія. Науковий Журнал - Заснований у Березні 1989 р. -2017
 18. Гусейнова М.Керамика Восточного Закавказия эпохи поздней бронзы и раннего железа. XIV-IX вв.до н.э. Баку, 1973.
 19. Ивановский А.А. Материалы по Археологии Кавказа. Вып.VI. Москва, 1911.
 20. Минкевич-Мустафаева Н.В. Ходжалы-Кедабекская археологическая культура: Автореф. на соискание ученой степени канд. ист. наук. Баку, 1961,
 21. Скиндер В.А. Раскопки в Чавдар. Опыт археологической разведки. Пятигорск, 1906.
 22. Rubolf Virdom. Leben unb Géjaffen eines Reformators Der Dtebigin. Bortrag ebalten im Rabme ber öffentlidjen Borträge ber Sinioerfität Giefen. am 21. 1940.
 23. <https://e-qanun.az/framework/32224>

Lola Huseynova
Archaeological excavations conducted in
Çovdar during the years of independence

Summary

Keywords: *Çovdar necropolis, Khojaly-Gadabay culture, AzerGold, stone box grave, kurgan.*

After the Republic of Azerbaijan declared its independence, the restoration of its ancient history, which had been falsified up to that point, and the preservation of its material cultural heritage became central to state policy. The first step in this direction was the adoption of the provisions of the "Law on the Protection of Historical and Cultural Monuments of the Republic of Azerbaijan," which regulated the relationships concerning the protection, study, and use of historical and cultural monuments. In this context, all companies and organizations that comply with the provisions of the laws of the Republic of Azerbaijan are directly involved in the preservation of the material and cultural heritage of these lands. A clear

example of this is the excavation and rescue operations conducted in the area of Chovdar village, Dashkasan district, during the period of independent Azerbaijan.

In 2010, archaeological surveys were carried out in the Chovdar village area by Shamil Najafov after a long hiatus. During 2019 and 2021, further excavations were conducted at the gold mine site in Çovdar village, owned by the Azer-Gold company, under the leadership of archaeologists associate professors Safar Ashurov, Bakhtiyar Jalilov, and Muzaffar Huseynov. A total of 214 stone boxes graves were excavated. The graves share a common structure and burial customs, with entrance doors primarily oriented toward the setting sun.

The graves in the necropolis were mostly single burials. It was determined that individuals were buried lying on their right or left shoulders, with hands positioned near their faces, and legs bent either fully or partially at the knees. During the Late Bronze and Early Iron Ages, the people living in this area practiced uniform burial rites. In some graves, no human skeletons were found, or only partial remains were discovered. The burial chambers contained grave goods made from ceramics, bronze, iron, stone, and bone.

The most recent archaeological rescue excavations in the Chovdar area were conducted under the leadership of Lola Huseynova, a researcher from the Institute of Archaeology and Anthropology of ANAS, in May-June 2024. These excavations revealed a stone boxes grave monument of the kurgan type, dating to the late 2nd millennium BCE to the early 1st millennium BCE.

To date, only burial monuments belonging to the Khojaly-Gadabay culture have been studied in the Chovdar village area of Dashkasan.

Лола Гусейнова
Археологические раскопки, проведенные в Човдаре в
годы независимости

Резюме

Ключевые слова: *некрополь Човдар, культура Ходжалы-Гядябей, Azer-Gold, каменный ящик, курган*

После провозглашения независимости Азербайджанской Республики восстановление древней истории, которая до того времени подвергалась фальсификациям, и охрана материального культурного наследия заняли центральное место в государственной политике. Первым шагом стало принятие положений Закона Азербайджанской Республики «Об охране исторических и культурных памятников», который регулирует отношения,

касающиеся охраны, изучения и использования этих памятников. В этом контексте все компании и организации, соблюдающие положения Законов Азербайджанской Республики, непосредственно участвуют в сохранении материального и культурного наследия этих земель. Ярким примером этого можно считать раскопочные и спасательные работы, проведенные в районе деревни Човдар Дашкесанского района в период независимой Азербайджанской Республики.

Археологические исследования в районе деревни Човдар после долгого перерыва были проведены в 2010 году Шамилем Наджафовым. В 2019 и 2021 годах археологические раскопки продолжились на месторождении золота в деревне Човдар, принадлежащем компании AzerGold, под руководством археологов кандидатов исторических наук, доцентов Сафар Ашурова, Бахтияра Джалилова и Мюзаффара Гусейнова. Было раскопано 214 каменных ящиков. Могилы имеют единую структуру и обряд захоронения, их входы в основном ориентированы на закат.

Исследованные в некрополе могилы преимущественно одноиндивидуальны. Было установлено, что тела умерших были погребены на правом или левом плече, с руками, направленными к лицу, и ногами, согнутыми полностью или частично в коленях. Люди, жившие в этом районе в эпоху поздней бронзы — начала железа, придерживались одинаковых погребальных обрядов. В некоторых могилах не были обнаружены человеческие скелеты или найдены лишь их фрагменты. В погребальных камерах были найдены погребальные дары из керамики, бронзы, железа, камня и кости.

Последние археологические спасательные раскопки в районе Човдара были проведены под руководством научного сотрудника Института археологии и антропологии НАНА Лолы Гусейновой в мае-июне 2024 года. Во время раскопок был выявлен каменный ящик курганного типа, датируемый концом II тысячелетия до н.э. — началом I тысячелетия до н.э.

До настоящего времени в районе деревни Човдар Дашкесанского района были изучены только погребальные памятники, принадлежащие культуре Ходжалы-Гядябей.

ETNOQRAFIYA

*Aygün Quliyeva**

El sənətkarı Məşədi Cabbar və onun muzeydəki mirası

UOT- 39

Açar sözlər: məzhəkə, toy, mütrüb, dümbək, tamaşa

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya fondunda xalqımızın maddi və mənəvi mədəniyyətinə dair çox dəyərli materiallar mühafizə olunur. Bəzən fond materiallarının pasportlaşdırılması zamanı eksponatların keçmiş məlumatları dəqiqləşdirilərkən, istər inventar, istərsə də muzeyin daxili kitabından daha dolğun məlumatlarla qarşılaşırıq. Bu zaman Azərbaycan mədəniyyəti tarixində iz qoymuş, lakin zamanla unudulmuş bir çox şəxsiyyətlərin adlarına da rast gəlmək olur.

Azərbaycan Tarixi Muzeyi yarandığı ilk vaxtlarda o zamanın hər sahədə çalışan qabaqcıl insanları, vətənpərvər, ziyalı və xalqımızın təəssübkeş nümayəndələri öz imkanları daxilində muzey kolleksiyasının toplanmasında yaxından iştirak edirdilər. Bunu muzeyin arxivində qorunan alqı komissiyasının sənədlərindən, toplama işi ilə bağlı məlumat və ekspedisiya gündəliklərindən də aydın görmək olur.

Muzeyin Etnoqrafiya fondunda mühafizə olunan musiqi alətləri içərisində xalqımızın tanınmış sənətkarlarına məxsus olanları da az deyil. Əslində muzeyin Hədiyyələr və Xatirə əşyaları fondunda dahi musiqiçilərin kolleksiyaları mövcud olsa da, mütəmadi olaraq Etnoqrafiya fondunda da araşdırmalar zamanı eksponatlar içərisindən məşhur sənətkarlara məxsus materiallar aşkar edilir. Bu musiqi alətlərindən tanınmış xanəndə Seyid Mirtağı Mirbabayevin qavalını da misal göstərmək olar (EF.inv.№ 7841). Tanınmış xanəndənin çox gözəl səsi olsa da, sonralar ona hədiyyə olunmuş neft buruğunun fontan vurması nəticəsində

* Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi Etnoqrafiya elmi-fond şöbəsinin elmi işçisi;
a.quliyeva.1979@gmail.com

varlanaraq sənətini atır. Bir müddət sonra keçmişini unutmaq istəyən xanəndə özünə məxsus musiqi vallarına qədər toplayıb məhv etmişdir. Bu səbəbdən də demək olar ki, muzeyimizdə onun qaval sağanağından başqa heç bir əşyası günümüzədək gəlib çatmamışdır.

Etnoqrafiya fondunda mühafizə olunan irihəcmli zərb musiqi alətlərindən biri də dümbəkdir. Şərq xalqlarına məxsus olan dümbək, Azərbaycan milli musiqi aləti olmasa da, əsasən XX əsrin əvvəllərindən etibarən İrandan gələn mütrüb-məzhəkəçilərin ifa etdikləri alət olmuşdur. Hətta Hüseyn Sarabski bu barədə "Köhnə Bakı" əsərində qeyd edir ki, "XX əsrin əvvəllərinə qədər Zaqafqaziya və Azərbaycanda toy şənliklərində mütrüb və ya dümbəkçi olmamış, onlar İrandan gələrək el şənliklərində digər çalğıçılarla birlikdə manqal başında oturarmışlar" (5, s.94). Musiqi alətlərinin istidə qızıb daha yaxşı səs çıxarması üçün ocağın yanında olması gərək idi.

Dümbəklər ölçü fərqinə görə müəyyən qədər bir-birindən fərqlənsələr də, adətən, ağac, saxsı və dəmirdən hazırlanmış, ağız hissələrinə çəpiş dərisindən membran çəkilmişdir (6, ctp.76).

Dümbək təkcə el şənliklərində deyil, meydan tamaşalarında və eləcə də pəhlivanların güləşdiyi zorxanalarda da ifa edilmişdir. Buna misal, muzeyin Etnoqrafiya fondunda mühafizə olunan dümbəkləri göstərmək olar. EF inv.№ 9613 sayılı dümbək İçərişəhər sakininə məxsus olmuş, 1933-cü ildə nəvəsi Qasım Abdullayev tərəfindən babasından qalan xeyli sayda zorxana alətləri ilə birgə muzeyə təqdim edilmişdir.

Digər EF- 5571 inventar sayılı dümbək, neft çıxarmaq üçün mədəndə istifadə olunmuş, sonralar alt hissəsinə dəri çəkilərək musiqi aləti kimi istifadə edilmişdir. Bu dümbəyi 1958-ci ildə muzey əməkdaşları M.Cəbrayılova və S.Medvedeva Balaxanı kəndindən toplama işi zamanı əldə etmişlər.

Etnoqrafiya fondunda tam hazırlanmamış dümbək hissəsi də mühafizə olunmaqdadır (EF inv.№ 8287). Qırmızı gildən hazırlanmış qabarıq gövdəli dümbək çanağının dəri membranı yoxdur.

Azərbaycanın bir çox yerlərində Bakı, Bərdə, Tovuz, Gəncə, Ağdam və Şuşada bu zərb musiqi alətlərini hazırlayan ustalar olmuşdur (6, ctp.198).

EF.inv.№ 1568 olan bozuntul-göy rəngli saxsı dümbək görünüşcə badə formasında olub, sütuna bənzər dar oturacaqlı, iri qabarıq gövdəlidir. Oturacaqdan gövdəsinə doğru boğaz hissəsində möhkəmlik və tarazlığı qorumaq üçün öz materialından iki qabarıq bilərziyi var. Hündürlüyü 46 sm, ağızının diametri 23 sm.dir. Dəri membranı günümüzədək salamat qalmasa da, musiqi aləti ümumi görünüşünü qoruyub saxlamış, yalnız oturacağıının kənarı bərpa olunaraq mühafizə olunmaqdadır. Dümbəyin dəridən olan kəməri onun çiyindən asırılaq daşınmasını rahatlaşdırmışdır. Musiqi aləti muzeyə, 1936-cı il fevralın 14-də məzhəkə ustası

Məşədi Cabbar Vahabovun şəxsən özü tərəfindən təqdim olunmuşdur.

Məşədi Cabbar Vahab oğlu Vahabov Şirini XIX yüzilin sonu- XX yüzilin əvvəllərində Cənubi Azərbaycanın Ərdəbil şəhərində doğulmuş, sonralar Bakıya gələrək, xalq arasında böyük şöhrət qazanan komik oyunçu olmuşdur (2, s.142). Sənətinin ilk pilləsinə qədəm qoyarkən o zamanlar tanınmış məzhəkə ustalarından olan Lotu Məstəlinin dəstəsində fəaliyyət göstərmiş, tədricən müstəqil çıxış etməyə başlamışdır. XX yüzilin əvvəllərində Bakıya köçən sənətkar, toy şənlikləri və qonaqlıqlarda sərpayılıq (tamadalıq) edərək, eyni zamanda, tamaşaçıları da əyləndirmişdir. Burada o, müxtəlif heyvanların səsinə yamsılayaraq, həm də onların cildinə girir, məzəli əhvalat, lətifə və qaravəllilər söyləyirmiş. Oyunda him-cimdən ustalıqla istifadə edən, lazım gəldikdə maska taxıb hoqqa və gözbağlıca oyunu nümayiş etdirən Lotu Cabbar, həm də məşhur gülüş ustası Fazil Salayevin yaxın qohumu olmuşdur (4, s.13).

Bu məşhur məzhəkə ustası barədə yazıçı Q.İlkin "Bakı və bakılılar" əsərində də xeyli məlumat vermişdir. Bəlkə də səhvən Məşədi Cabbarı bakılı kimi qələmə verən yazıçı, onun bir müddət Nikitin qardaşları sirkində klounluq etməsindən və sonralar Bakının ətraf kəndlərindəki el şənliklərində şöhrət tapmasından bəhs etmişdir. "Daz başı, sallaq bığları, əyri ayaqları" olan Lotu Cabbarın toyda olacağını eşidən camaat axışib gələr, hətta toyxanadan kənarda da onun söhbətlərinə qulaq asmaq üçün yığılmışlar (3, s.280).

Camaatı güldürən, ancaq bu zaman özünün dodağı belə qaçmayan sənətkara "Lotu" adı elə məhz belə məzəli hərəkət və danışqlarına görə verilmişdi. Elə bu səbəbdən toyların birində nüfuzunu nəzərə almadan təkəbbürlü bir insana lağ edib ələ saldığı üçün həbs edilmək təhlükəsi altında qalmış, yaxın adamların vasitəsilə Arazın bu tayına keçmişdir (1, s.211).

Məzhəkəçilik heç də sadə aktyorluq peşəsi deyil, yüksək yumor hissi, hazırcavablıq məharəti, çeviklik tələb edən incəsənət növü olmuşdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, qədim dövrlərdə hökmdar saraylarında da təlxək obrazı yaradan xüsusi aktyorlar olmuş, onların saray əyan-əşrəfi, hətta hökmdar yanında müəyyən səlahiyyətləri olmuşdur. Duzlu- məzəli zarafatları, höcətləri ciddiyyə alınmamış, onlara problem yaratmamışdır. Bu təlxəklərin şan-şöhrəti saraydan kənara yayılınca, xalq kütlələri arasında - bazar və meydan tamaşalarında daha geniş çıxışlar etmişlər. Təlxəklərin ləqəbləri onların həyatda tutduğu mövqeyə görə verilirdi. Məsələn: alverçi, dərzi, pinəçi, musiqiçi, xanəndə və s. Bəzi təlxəklərin özlərinin ayrıca aktyor kollektivi olur, həmin aktyorlar el arasında "lotu" adlandırılırdılar (4, s.13). Meydan aktyorları xalq idrakı, zövqü və fəlsəfəsi ilə bağlı olub, xüsusən, bayramlarda- kosa və keçəl obrazı ilə, tənbel adam, molla və qazıların, axundların, avam kəndlilərin obrazlarını yaratmışlar (1, s.210).

Məşədi Cabar Vahabovun xarratlıq peşəsi olsa da xalq arasında lotu kimi

məşhurlaşdıqdan sonra toylara böyük musiqiçi dəstələri ilə- xüsusən tanınmış xanəndə C.Qaryağdı oğlunun sazəndə dəstəsilə gedər, toy çadırının qapısında bardaş qurub yerdə oturur, musiqiçilərin fasilə verdiyi zaman ortaya atılıb müxtəlif səhnəciklər, zarafat və məzəli əhvalatlar danışarmış. Çıxışlarında ən tanınmış adamları elə məharət və bacarıqla lağa qoyardı ki, onlar özləri də bunu hiss etmədən Lotu Cabbarı alqışlardılar. Çünki Cabbar ən acı sözü belə elə incəlik və həssaslıqla deyərdi ki, heç kəs ondan nə narazı qalar və nə də inciyərdi. Bəzən heç ağzını açmadan, görkəmi ilə camaatı güldürən Lotu Cabbarın danışdığı əhvalatlar, qaravəllilər hamının dillər əzbəri olmuşdu. Tamaşaçılar qarşısında bədahətən çıxış edən Cabbarın danışığılarından bəziləri məşhur "Ekstrafon" firmasının vallarına yazılmış və camaat arasına yayılmışdı (3, s.280).

1916-17-ci illərdə C.Qaryağdı ilə birlikdə Lənkəranda qastrollara gedən Məşədi Cabbar Vahabovun sevə-sevə ifa etdiyi komediyalardan "Şərbətəli", "Mirzə oyunu", "Qaravəlli", "Heyvanacat danışığı", "Qatıq satmaq", "Ceyranı", və s. oyunlarının adı "Qafqaz xanəndələrinin vallar siyahısı" adlı kitabçasına yazılmışdır (1, s.211). O müxtəlif tipajları gülünc hala salmaqla xalq yaradıcılığından da geniş istifadə etmişdir.

Onun ən çox sevdiyi oyunlardan biri məşhur papaq oyunu idi. Bu zaman o başına papaq qoyar, sonra onu müxtəlif istiqamətlərdə hərcləyərək, ayrı-ayrı şəhərlərdə papağın necə qoyulmasını nümayiş etdirərdi (3, s.280). Bakı toylarının birində Üzeyir Hacıbəyli bu tamaşanı görüb bəyənərək, sonralar özünün yazdığı "O olmasın, bu olsun" musiqili komediyasında Məşədi İbadın vasitəsilə səhnəyə çıxarır. "Papağı belə qoysam, Şamaxı lotusuna oxşayaram, belə qoysam, Bakı qoçusuna oxşaram..." (3, s.281) yumoristik səhnəciyi günümüzədək həm insanlarda gülüş doğurmuş, həm də milli kişi papaqlarının geyim tərzini günümüzədək gətirib bizə çatdıran mənbə olmuşdur. Lotu Cabbar İranda, Türkiyədə, Ərdəbildə, Təbrizdə, Aşqabad, Mərv, Səmərqənd şəhərlərində müxtəlif komediya aktyorları ilə müsabiqə təşkil edib qələbə qazanmış, dəfələrlə bu şəhərlərdə toylara dəvət olunaraq camaatı əyləndirməyə getmişdir (7).

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində ona məxsus musiqi alətinin- dümbəyin olması onun daha bir istedadının - musiqi ifa etmək qabiliyyətinin olmasını da sübuta yetirir. Ehtimal olunur ki, 1970-ci illərdə məşhur məddah- məzhəkəçi Məşədi Cabbar Vahabov böyük sənəti ilə xalq komediya ustalarının son nümayəndəsi sayılsa da özündən sonra xeyli şagird yetişdirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Allahverdiyev M. Azərbaycan xalq teatrı tarixi. Bakı, 1978.
2. Aslanov E. El-oba oyunu xalq tamaşası. Bakı, 1984.
3. İlkin Q. Bakı və bakılılar. Bakı, 2006.

4. Oktay. Təlxək, məzhəkə, kloun. Xalq Cəbhəsi 2012/ 22 dekabr.
5. Sarabski. H. Köhnə Bakı. Bakı, 2006.
6. Абдуллаева С.А. Народный музыкальный инструментарий Азербайджана. Баку, 2000.
7. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Lotu_Cabbar.jpg
<https://anl.az/down/meqale/xalqcebhesi/2012/dekabr/285885.htm>

Aygün Quliyeva
El sənətkarı Məşədi Cabbar və onun muzeydəki mirası

Xülasə

Açar sözlər: *Məzhəkə, toy, mütrüb, dümbək, tamaşa*

Məqalədə, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya fondunda mühafizə olunan dümbək musiqi alətləri barədə məlumat verilmişdir. EF inv.№ 1568 sayılı dümbəyin sahibi "Lotu Cabbar" təxəllüslü məzhəkə ustası Məşədi Cabbar Vahabovun yaradıcılığı istiqamətində araşdırma aparılmış, bəzi məlumatlar qələmə alınmışdır. O bir çox məzəli oyun və hərəkətlərin mahir ifaçısı olmaqla yanaşı, yumoristik səhnəciklər də göstərmiş, dövrünün tanınmış insanların rəğbətini qazanmışdır. Lotu Cabbarın məşhur papaq oyunu dahi Üzeyir Hacıbəyovun diqqətini cəlb edərək həmin səhnəciyi də musiqili "O olmasın, bu olsun" operettasına daxil etmişdir.

Айгюн Гулиева
Народный актер Мешади Джаббар и его наследие, хранящееся в музее.

Резюме

Ключевые слова: *Комедия, свадьба, мутруб, думбек, пьеса*

В статье даются сведения о думбеках-ударных музыкальных инструментах, которые хранятся в этнографическом фонде Национальный Музея Истории Азербайджана. Также, в статье предоставлена информация о творчестве комического актера Джаббара Вагабова, известного под псевдонимом «Лоту Джаббар», бывшего владельца думбека, хранящегося в настоящее время в фонде Этнографии под инвентарным номером № 1568. Выступавший с комическими представлениями «Лоту Джаббар», известный

также как мастер небольших юмористических сценок, заслужил признание самих известных людей своего времени. Так, сценка с шапкой, разыгрываемая «Лоту Джаббаром» привлекла внимание Узеира Гаджибекова, который включил ее в свою музыкальную оперетту.

Aygun Guliyeva

Hand artist Mashadi Jabbar and his legacy in the museum

Summary

Key words: *Mazhak, wedding, mutrub, dumbak, spectacle*

In the article, information is provided about the humpback musical instruments preserved in the Ethnography fund of the National Museum of Azerbaijan History. Research was conducted in the direction of the creativity of Mashadi Jabbar Vahabov, the owner of the dumbak EF inv. No. 1568, nicknamed "Lotu Jabbar", and some information was written down. In addition to being a skilled performer of many funny games and actions, he also performed humorous skits and won the sympathy of well-known people of his time. Lotu Jabbar's famous hat game attracted the attention of the genius Uzeyir Hajibeyov, and he included that performer in the musical operetta "O olsun, bu olsun".

Volter Krist Aslan Qasimov***

Azərbaycan masaüstü oyunlarına dair

UOT 39

Açar sözlər: mərəkəçdü, mankala, nərd, gametable

Giriş: Oyunlar irs kimi. Qeyri-maddi mədəni irsin bir forması olaraq masaüstü oyunlar yeni-yeni mühüm mədəni təcrübə kimi tanınmağa başlayır. Əvvəlki etnoqrafik və arxeoloji tədqiqatlar oyunların və əyləncələrin keçmiş və müasir cəmiyyətdəki mədəni dəyərini kiçiltmiş, əsasən də oyunların vaxt itkisi, mənasız və qeyri-məhsuldar fəaliyyətlər kimi qəbul olunmasından qaynaqlanan stereotiplərə görə onları yetərinə araşdırmamışdır. Bununla belə, oyunların tənqidi düşünmə və riyazi biliklərin inkişafında mühüm rol oynaması (22) və sosial təsirlərinin əhəmiyyəti (18) göstərir ki, oyunlar cəmiyyət üçün dəyər yaradır və insanların qarşılıqlı əlaqələrini, həmçinin, mədəni inkişafı anlamaqda ciddi məlumatlar ötürür (16).

Azərbaycanla bağlı müxtəlif tədqiqatlar ölkə boyu çoxsaylı xalq oyunları və idman növlərini təsvir etsə də, masaüstü oyunlar nisbətən az diqqət görmüşdür. Ədəbiyyatda masaüstü oyun hesab edilə bilən – yəni fiqurların müəyyən edilmiş geometrik məkanda qaydalara uyğun hərəkət etdiyi oyunlar – yalnız bir neçə nümunə yer alır (1, s. 149; 5, s. 201–202; 2, s. 234–236; 3: 430). Bu nümunələrin hamısında, ümumi oyun ədəbiyyatında “mankala” adı ilə tanınan oyunun fərqli versiyaları təsvir edilmişdir. Bu oyun növünün adı ilk dəfə IX–X əsrlərdə Əbül Fərəcın “Kitab əl-Ağani” əsərində çəkilmişdir. Azərbaycanda ən məşhur və geniş yayılmış oyunlar – şahmat, nərd, dama və domino – bu tədqiqatlarda ümumiyyətlə

* Leyden Universiteti, müəllim. Arxeologiya üzrə fəlsəfə doktoru: wcrist@asu.edu

** Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Arxeologiya Elmi Fond şöbəsi, kiçik elmi işçi: agasimov@azhistorymuseum.gov.az

yer almamışdır. Bu hal, qeyri-adi mexanikaya malik oyunların sənədləşdirilməsini önə çəkən etnoqrafik ənənənin davamıdır, halbuki daha tanış oyunlar gözərdi edilmişdir.

Bu fenomenin səbəbi odur ki, nərd, dama və şahmat kimi ənənəvi oyunlar cəmiyyət daxilində geniş yayıldığı üçün əksər insanlar bu oyunları öyrənir, adətən uşaq yaşlarında oynamağa başlayırlar. Hər kəs bu oyunları bildiyi üçün heç kim onları xüsusi olaraq qeyd etmir. Eyni səbəbdən qədim dövr oyunlarının qaydaları da itmişdir: hamının qaydaları bildiyi düşünülüyündən, heç kim onları yazıya almağa ehtiyac duymamışdır. Lakin bir oyun unudulanda və ya digər oyun növləri ilə əvəz olunduqda, qaydalar yalnız oyunçuların yaddaşında yaşadığı üçün zamanla itir.

Bu qaydaların əsasən insanların yaddaşında yaşaması səbəbindən, oyunlar əsasən digər oyunçularla oynayaraq öyrənilir. Oyunlar şəxsdən-şəxsə öyrədildikdə, qaydalarda kiçik dəyişikliklər meydana çıxa bilər; bəzi hallarda oyun zamanı baş verən vəziyyətlər əvvəlki qayda izahında qeyd edilmədiyi üçün oyunçular improvizasiya edərək yeni qaydalar yarada bilər və ya qaydalar sosial şəraitə və ya fərdi zövqlərə uyğunlaşdırıla bilər. Təkamül nəzəriyyəsinə əsaslanan bu proses "mədəni ötürülmə" (21) adlanır və zamanla tədrici dəyişikliklərə səbəb olur, xüsusən oyunlar mədəni sərhədləri keçdikdə nəzərəçarpan dəyişikliklər yarana bilər. Bu səbəbdən, qaydaların müəyyən zaman və məkanda necə olduğunu sənədləşdirmək, oyun qaydalarının spesifik oyunçu icmaları arasında necə tətbiq edildiyini öyrənmək vacibdir; qaydaların tarix boyu dəyişməz qaldığını və ya daim sabit qalacağını düşünmək doğru deyil. Şahmat bu baxımdan istisnadır, çünki qaydaları Beynəlxalq Şahmat Federasiyası (FIDE) tərəfindən tənzimlənir və Azərbaycanda şahmat məktəblərində və ümumtəhsil proqramlarında rəsmi şəkildə tədris olunur. Buna görə, bu məqalə nərd, dama və mankala tipli oyunlara fokuslanacaq, çünki bu oyunlar əsasən qeyri-rəsmi şəraitdə oynanılır və öyrədilir.

Azərbaycanda Oyunlar

Nərd

Şahmatla yanaşı nərd və ya "nərd taxta" Azərbaycanda ən çox oynanan masaüstü oyunlardan biridir. Ölkə daxilində çayxanalarda (çayçılarda) nərdin geniş şəkildə oynanıldığını görmək mümkündür. Bu oyun əsasən yaşlı kişilər tərəfindən oynanılır, lakin bəzən gənclər də həmin məkanlarda nərd oynayır. Çünki bu kimi məkanlar əsasən kişilərə xitab edir, qadınlar adətən nə bu məkanlarda, nə də digər ictimai yerlərdə nərd oynayırlar. Ancaq onlar nərdi şəxsi məkanlarda oynayırlar və yalnız qadınlarla deyil, kişilərlə də rəqabətə girirlər. Naxçıvanda məlumatçıların dediyinə görə, son dövrlərə qədər nərdin ictimai yerlərdə oynanılması ümumən təqdir olunmurdu. Orada bu oyuna ictimai yerlərdə digər bölgələrlə müqayisədə daha nadir hallarda rast gəlinir.

Nərd taxta qədim tarixə malik oyunlar ailəsinə aiddir. Azərbaycanın mədəni irsində əhəmiyyətli bir yeri olmasına baxmayaraq (4), oyunun mənşəyi Sasanilər dövrünün İranına gedib çıxır. Oyunun ilkin adı *nardşir* (نردشير) olub və onun Ardaşir tərəfindən icad edildiyi söylənir. Oyunun adının "nəcib Ardaşirdir" mənasını verən *nēw-ardaxšīr* ifadəsinin qısaldılmış forması olduğu düşünülür (34). İlk yazılı mənbələrdən biri Sasanilər dövrünün sonlarına aid pəhləvi əlyazması olan "vizārišn ī čatrang ud nihišin ī nēw-ardaxšīr" (Şahmatın izahı və Nēw-Ardaxšīr) əsərində yer alır (34). Babil Talmudunda da *nardeshir* (נרדשיר) haqqında bəhs edilir və onunla şahmatın insanı aldatma potensialı barədə xəbərdarlıq edilir. Zamanla *nardşir* (نردشير) adı qısaldılaraq nard (نرد) formasını almış və bu ad bir çox dildə, o cümlədən Azərbaycan dilində (nərd), gürcü dilində (ნარდო), rus dilində (нард), qazax dilində (нарта) və özbək dilində (nard) istifadə edilməyə başlanmışdır. Bu gün İranda oyun *taxteh nard* (تخته نرد) adı ilə tanınır. Oyunun erkən arxeoloji dəlilləri Həmmət Qədir hamamlarının Əməvi dövrünə aid qatında tapılmış qrafiti lövhəsində görülür. Bu qrafiti lövhəsi VII-VIII əsrlərə aid edilir (9, s. 277).

Bəzi tədqiqatçılar oyunun Roma oyunu olan "ludus duodecim scriptorum" (on iki nişan oyunu) ilə əlaqəli ola biləcəyini irəli sürürlər (Schädler 1995). Bu oyunun lövhələri hazırki oyun lövhələri ilə oxşar quruluşa malikdir, lakin ortada üçüncü sıra yer alır. Mümkündür ki, zamanla bu orta sıra aradan qalxmış və hazırda tanınan oyun lövhəsi formalaşmışdır (39, s. 95). Bu oyunun izləri eramızdan əvvəl I əsrə gedib çıxır və ən azı V əsrə qədər üç sıra ilə oynanıldığı məlumdur (14, s. 70–71; 8). Latin dilində ümumi masaüstü (və ya lövhə) oyunları üçün istifadə olunan "tabula" sözü isə bu gün də bəzi dillərdə nərd oyunlarına verilən adlarda yaşayır: yunancada (τάβλι; (28)), türkcədə (tavla; (7)), bolqarcada (табла) və ərəbcədə (تطاولة; al-tawula; (13)). Bu termin VI əsrdə də mövcud idi; Bizans imperatoru I Zeno (474–491) tərəfindən oynanıldığı iddia edilən bir oyun Agathias Scholasticus tərəfindən yazılmış epigramda (9.482) təsvir edilmişdir. Bu epigramda üç zərlə oynanılan, qaydaları müasir nərd oyunu ilə oxşar olan bir oyun açıq şəkildə qeyd edilmişdir (12). Mənşəyindən asılı olmayaraq, oyun zamanla dünyanın müxtəlif yerlərinə yayılmışdır. Uzun tarixə malik olan bu oyunun tədris üsulu şəxsən oyunçudan oyunçuya ötürülməyə əsaslandığından, müxtəlif qaydalar və versiyalar yaranmışdır. Azərbaycanda oynanılan nərd oyununun versiyaları da digər ölkələrdə oynanılan versiyalara bənzəyir.

Şeş-beş və ya Uzun Nərd

Nərd taxta oyunu haqqında danışarkən ilk olaraq burdakı qaydalara nəzər yetirmək lazımdır. Maraqlısı odur ki, oyuna bəzi yerlərdə şeş-beş deyilir. Bu ad, zərlərin üzərinə düşən rəqəmləri Azərbaycan dilində deyil, farsca ifadələrlə

səsləndirmək praktikasından qaynaqlanır. Fars dilində şeş (شش) "altı" deməkdir. Bu qaydalar ölkə daxilində geniş yayılıb və oynanılır. Naxçıvanda isə eyni oyun başlanğıc mövqeyində hər bir oyunçunun daşlarının uzun sırada düzülməsi səbəbilə uzun nərd adı ilə də tanınır. Bu oyunda oyunçular lövhənin əks küncələrindən başlayır və altı tərəfli iki zərin atılmasına əsasən daşlarını hərəkət etdirərək onları başlanğıc nöqtələrinə qaytarmağa çalışırlar. Oyunda oyunçuların daşları rəqibin daşının yerləşdiyi hücrəyə (yerə) enə bilməz.

Bu oyuna bənzər variantlar digər bölgələrdə də oynanılır. Yunanıstanda fevga (φεύγα) adlı oyun şeş-beş ilə eyni qaydalara malikdir (28, s. 59–75). Türkiyədə isə mültezim adlı oxşar bir oyunun mövcud olduğu internet mənbələrində geniş şəkildə qeyd edilir, lakin bu oyunun akademik ədəbiyyatda təsvirinə rast gəlinmir (37, s. 78).

Döymə

Bu nərd versiyası o qədər də populyar deyil. Danışdığımız oyunçular oyunu yekdilliklə zəif bir oyun kimi qiymətləndirirdilər. Onların çoxu oyunun şansa həddən artıq bağlı olduğunu, bəziləri isə oyun müddətinin çox uzun çəkdiyini deyirdi. Oyunu niyə oynadıqlarını soruşduqda, bəziləri bu oyunu oynamamağa üstünlük verdiklərini bildirir, başqaları isə uzun oyun vaxtından faydalanaraq çox vaxtları olanda bu oyunu oynadıqlarını qeyd edirdi.

"Şeş-beş" oyunu ilə eyni avadanlıqdan istifadə edilməklə oynanan bu oyunda daşlar dünyanın bir çox yerində mövcud olan versiyalarda istifadə edilən məlum qaydada düzülür. Buna nümunə olaraq İngilis "backgammon" oyunu, Yunanıstanda "portes" (πόρτες; (28, s. 59-75)), Qərbi Asiyada "frangieh" (13, s. 12-16) və Bolqarıstanda "prava tabla" (права табла; (29)) oyunları göstərilə bilər. Azərbaycandakı "döymə" oyunu kimi, "portes" də daha çox şansa əsaslandığına görə zəif bir variant hesab edilir və "şeş-beş" və ya "fevga" qədər dəyərlə sayılır. Yunanıstanda bu oyunlara əlavə olaraq "plakoto" (πλακωτό) adlı, Azərbaycanda oynanmayan üçüncü bir variant da var. Müasir İranda ən çox oynanılan "taxteh nard" forması da məhz bu formadır. Çindən gələn əlyazmalar isə bu oyunun orada da oynandığını göstərir (33, s. 155).

Gülbəhar

"Gülbəhar" oyunu, əslində, şeş-beş ilə eyni qaydalara malikdir, lakin önəmli bir fərq var. Zər atıldıqda eyni rəqəmin iki ədədinin düşməsi (qoşa və ya cütlük) halında oyunçu yalnız həmin qoşanı deyil, həm də həmin dəyərdən böyük olan bütün digər qoşaları da oynamalıdır. Məsələn, cüt 1 atıldıqda oyunçu əvvəlcə 1-i dörd dəfə, sonra 2-ni dörd dəfə, sonra 3-ü dörd dəfə və s. 6-ya qədər oynayır. Qoşa 2 atıldıqda isə oyunçu 2-ni, sonra 3-ü və sairə növbəti rəqəmləri dörd dəfə oynayır.

Bakı və Salyan bölgəsində, əgər qoşa atıldıqda oyunçu bütün gedişləri edə bilməzsə, rəqib həmin dəyəri oynayır və cütlük atan oyunçu qalan dəyərləri oynamağa davam edir. Naxçıvanda isə oyunçu bütün gedişləri edə bilməyəndə, cütlük seriyası bitir və növbə rəqibə keçir.

Bu oyun əsasən adi nərddən dəyişiklik istəyəndə oynanılır və əlavə şans elementi səbəbindən mərcə daha meyilli sayılır. Naxçıvanda isə daha çox uşaqlar arasında populyardır. Qarabağdan olan məcburi köçkünlərlə söhbətimiz zamanı onların heç vaxt gülbəhar oynamadıqları, lakin bu oyun haqqında eşitdikləri məlum oldu.

Misirdə "gülbəhar" (جولبهار) adı ilə tanınan və 1970-ci illərdə Suriyada xüsusilə populyar olan bir nərd variantı haqqında məlumat verilsə də, onun qaydaları tamamilə fərqlidir (13, s. 21). Bolqarıstanda isə oyun "gyulbara" (гюлбара) adlanır və Azərbaycandakı "gülbəhar" ilə eyni qaydalarla oynanılır. Bolqarıstanda daha bir oyun olan "çelebi" (челеби) də eyni zər mexanizmini tətbiq edir, lakin qaydalar "prava tabla" üçün nəzərdə tutulub (29). İslandiyadan olan "piprjall" oyunu da "gülbəhar" oyunundakı zər mexanizmini tətbiq edir, lakin fərqli olaraq yalnız atılmış dəyərdən aşağı olan cütlükləri oynayır (11, s. 348-352). Məsələn, əgər qoşa 4 atılırsa, oyunçu əvvəlcə 4-ü, sonra 3-ü, daha sonra 2-ni və sonda 1-i dörd dəfə oynayır.

1980-ci illərdə təsvir olunan, lakin araşdırmalarımız zamanı qarşılaşmadığımız daha iki oyun növü var. Onların hələ də oynanılıb-oynanılmadığı bəlli deyil. Bu oyunlar "qısa gülbəhar" və "pioner nərd" adlanır və yalnız lövhənin yarısında oynanan nərd variantlarıdır (4, s. 120–123).

Dama

Nərd taxtalarının üz tərəfində, qutu bağlandıqda oynamaq üçün dama oyunu üçün lövhə də olur. Oyunun doğru adı "dama" olsa da, rus dilindən götürülmüş "шашки" sözündən də istifadə edilir. Bu oyun adətən çayxanalarda deyil, evdə oynanır. Məlumat aldığımız şəxslər bizə oyunun qaydalarını izah etdikdə onların ümumən oxşar olduğu nəzərə çarpır, lakin, bəzi diqqətəlayiq fərqliliklər də mövcuddur. Bunlardan biri rəqibin daşını məcburi udma gedişi edilmədikdə baş verənlərdir: Salyan və Bakı bölgəsində, rəqib həmin udma gedişi etməli olan daşı götürür və "fuk" elan edir; Qarabağda da eyni praktika tətbiq edilir, lakin burada buna "puf" deyilir. Naxçıvanda isə vəziyyət fərqlidir – məcburi udmanı etməyən oyunçu gedişini düzəltməlidir.

Digər bir qayda fərqi isə udmalar ardıcılığı oyunçunun daşını rəqibin lövhə kənarına çatdırdıqda yaranır. Normalda bu halda daş "dama"ya çevrilir. Qarabağdan olan məcburi köçkünlərlə söhbətimizdə, eləcə də Salyan və Bakı bölgələrində, daş "dama"ya çevrildikdən sonra udmaları davam etdirir və dama kimi hərəkət edir. Naxçıvanda isə əlavə udma imkanları olsa belə daş lövhənin kənarına çatdıqda dama olur və gediş bitir.

Dama qədim tarixi olan bir oyundur. Onun mənşəyinin Ərəbiştan yarımadasında olduğu ehtimal edilir və burada "əl-kirk" (الكرق) oyunu kimi tanınırdı (25, s. 206). Səudiyyə Ərəbiştanında Əl-Xarc vahəsindəki erkən İslam məscidində cızılmış lövhələr bu oyunun izlərini saxxlayır (40, s. 178, 196). Bənzər şəkildə, Əməvi hamamları olan Hammat Qədirə də erkən oyun lövhəsi tapılmışdır (9, s. 272–273, s. 277). Ərəb fəthləri vasitəsilə bu oyun Şimali Afrikaya və nəticədə İspaniyaya yayılmışdır. Orada "alquerque" kimi tanınan oyun, 1283-cü ildə tamamlanan Alfonso X-un "Libro de los Juegos" əsərində qeyd olunub. Buradan oyun Avropanın digər hissələrinə yayıldı və nəticədə şahmat lövhəsində oynanılan və bu gün "checkers" və ya "draughts" kimi tanınan oyuna çevrildi (43, s. 124–125).

Fransız dilində dame sözü bir oyun daşına istinad edirdi (43, s. 158–159), buna görə də oyun "jeu de dames" adı ilə tanınmağa başladı və bu ad digər dillərə də yayıldı (holland damspel, alman Damespiel, italyan və ispan damas, türk və azərbaycan dama). Azərbaycan dilində şaşı və erməni dilində շաշկի sözləri rusca шашки sözündən götürülüb və bu sözün mənşəyi ya ümumi oyun daşlarına, ya farsca şahmatda (şatranc) istifadə edilən şah sözünə, ya da rusca şahmat mənasını verən шахматы kəlməsinə əsaslanı bilər (43, s. 153; 27, s. 118). Hər halda, Azərbaycanda oynanılan şaşkinin rus "шашки"sindən çox az fərqi var və bu oyun çox güman ki, Polşa və ya Fransa vasitəsilə qəbul edilib (43, s. 153–154).

Türkiyədəki dama oyunu isə fərqlidir – bu oyunda dama taxtası rəngli xanalarla ibarət deyil və daşlar diaqonal yox, ortoqonal istiqamətdə hərəkət edir (25, s. 180–181). Maraqlıdır ki, bu oyunun bir versiyası 1930-cu illərdə Ermənistanda da qeyd olunmuşdu (41) və Osmanlı təmasları vasitəsilə Keniya və Komor adalarına qədər yayılmışdı (20; 42, s. 106–108).

Qığ Mərə, Məməkəçdü və Mərə-Quyudibi

Azərbaycanda daha az yayılmış, lakin müxtəlifliyi ilə seçilən başqa bir masa oyunu mövcuddur. Ədəbiyyatda bu oyunun bir neçə adı qeyd edilir: məməkəçdü, qığ mərə və mərə-mərə. Bu oyunlar nərd və damaya nisbətən daha qeyri-formal şəkildə oynanılır. Oyun əsasən çobanlar arasında populyardır, onlar oyun taxtasını yerdə cızır və oynamaq üçün qurudulmuş qoyun qığlarından istifadə edirlər. Beləliklə, oyunun daimi avadanlığı olmur və onun fiziki komponentləri yalnız oyun zamanı mövcud olur, bu isə oyunu ancaq müəyyən sosial və ekoloji şəraitdə mümkün edir. Buna görə də, oyunu bilən insanları tapmaq çətin olur. Azərbaycanda bu oyunlar daha az yayılmış olduğundan, onların qaydalarını ətraflı təsvir etmək vacibdir.

Qığ Mərə

Görüşdüyümüz insanlardan yalnız ikisi bu oyunun qaydalarını bilirdi və hər ikisi oyunu qoyun peyinləri və torpağa qazılmış oyuqlarla oynandıqlarına görə "qığ

mərə" adlandırırdılar. Qarabağdan məcburi köçkün olan yaşlı bir çoban, oyunu bizə təsvir etdi, lakin torpaq çox daşlı olduğuna görə oyunu real şəkildə oynaya bilmədik. Bu səbəbdən oyunun qaydalarını yalnız onun izahından öyrəndik, baxmayaraq ki, bəzi məntiqi uyğunsuzluqlar var idi. Yenə də əsas qaydalar oyunun bu ailəyə aid olduğunu göstərir.

Torpaqda hər biri altı oyuqdan ibarət iki sıra qazılır. Hər oyunçu özünə yaxın olan sıranın oyuqlarına sahib olur. Hər bir oyunçu 60 daş toplayıb hər oyuya on ədəd qoyur. Alternativ olaraq, hər biri 48 daş toplayaraq hər oyuya səkkiz dəne qoya bilər. İlk gedişdə oyunçu sol tərəfdəki ilk oyuqdakı daşları götürüb birini içində saxlayır və qalanlarını bir-bir sol tərəfdən başlayaraq əks istiqamətdə səpir. Məlumatçımızın dediyinə görə, bu gedişin son daşı rəqibin sırasındakı son oyuya düşməlidir və bu halda oyunçu həmin oyuqdakı bütün daşları ələ keçirir, lakin bu riyazi olaraq mümkün deyil. Buna baxmayaraq, hər iki oyunçu ilk gedişini belə edir. Sonrakı gedişlərdə oyunçular istənilən oyuqdan başlaya bilər və daşları eyni qayda ilə səpir. Əgər son daş rəqibin oyuya düşərsə, oyunçu həmin oyuqdakı bütün daşları ələ keçirir. Əgər son daş oyunçunun öz oyuya düşərsə, gediş bitir. Oyun, oyunçulardan biri daşların çoxunu toplayana qədər davam edir.

Ağcabədidən olan digər bir məlumatçı isə qıç mərə üçün fərqli qaydalar təsvir etdi. Bu oyunda da hər biri altı oyuqdan ibarət iki sıra var və hər oyunçu özünə yaxın sıranın oyuqlarına sahibdir. Hər oyunçunun yalnız 12 daşı olur və onlar oyuna daşları əllərində saxlayaraq başlayırlar. Bu oyun daha çox bacarıq tələb edən bir oyundur, burada strategiyadan çox çeviklik önəmlidir. Oyunçular daşları sol tərəfdəki ilk oyuqdan başlayaraq sağa doğru səpir. Sağdakı son oyuya çatdıqda həmin oyuya ikinci daş qoyulur və oyunçu sol tərəfə geri dönərək əvvəlki oyuda tamamlayır. Oyunçular bu qayda ilə hər oyuya iki daş qoymaq üçün yarışırırlar. Bir oyunçu bütün oyuqlara iki daş qoymağı bacardıqda, raundu qazanır və rəqibin daş səpilməsi dayandırılır. Qalib gələn oyunçu, hələ də bir daş qalan bütün oyuqlardakı daşları və rəqibin əlindəki daşları ələ keçirir. Sonra oyun eyni qayda ilə növbəti raundda davam edir, ancaq qalan daşların sayına uyğun olaraq oyuqlar tənzimlənir.

Eyvazlılar kəndindən bir kişi də qıç mərənin Qarabağda çoban oğlanlar tərəfindən oynandığını təsdiq etmişdir (2, s. 234–236). Bu oyunda hər oyunçunun üç oyusu olur və sıranın ortasında daşları saxlamaq üçün daha böyük bir oyuk qazılır. Hər oyunçu yeddi daşı hər oyuya yerləşdirir. Hər oyuda daşları cüt-cüt yerləşdirərkən, birinci cüt üçün "mətək", ikinci cüt üçün "ətək", üçüncü cüt üçün "kötək", və sonuncu daş üçün "bir tək" deyirlər. Kimin ilk gedişi edəcəyini təyin etmək üçün oyunçulardan biri əlinə bir əşya (daş və ya çubuq) gizlədərək rəqibdən hansı əlində olduğunu soruşur. Düzgün cavab verən ilk gedişi edir. Oyunçular öz oyuqlarından başlayaraq daşları saat əqrəbi istiqamətində səpir və mənşə oyusunda bir daş saxlayırlar. Əgər son daş bir oyuya düşərək cüt sayı tamamlayırsa, oyunçu

həmin daşları ələ keçirir. Oyunçular əvvəlcə iki daşlı oyuğu ələ keçirməli, sonra dörd daşlı və nəhayət altı daşlı oyuğu ələ keçirə bilirlər. Əgər bir oyunçu iki daşlı oyuğu ələ keçirərsə və ardınca dörd daş olan oyuq varsa, onu da götürə bilər. Əgər bundan əvvəlki oyuqda altı daş varsa, həmin oyuğu da ələ keçirir. Oyun bütün daşlar ələ keçirilənə qədər davam edir. Oyunçular növbəti raundda oyuqlarını yenidən yeddi daşla doldururlar. Daha çox daş toplayan oyunçu rəqibə oyuqları doldurmaq üçün lazım olan daşları borc verir. Oyunun qaydaları əvvəlki kimi davam edir, lakin yeddi daşdan az olan oyuqlar yalnız öz sahibləri tərəfindən istifadə edilə bilər. Əgər oyunçu səhvən bu oyuğa daş səpərsə, oyuğun sahibi "puf" deyir və həmin oyunçunun əlindəki qalan daşlar həmin oyuğa yerləşdirilir. Oyun rəqibin artıq bir oyuğu doldura bilmədiyi vaxta qədər davam edir və o zaman qalib elan olunur.

Mərəkəçdü

Son müzakirə olunan qıç mərə qaydaları, əsasən, 1970-ci illərdə mərəkəçdü adlanan oyun üçün qeyd edilən qaydalarla eynidir (5, s. 201–202). Oyunun konkret olaraq Azərbaycanın hansı bölgəsində oynandığı bildirilmir. Qaydalara görə, oyunu iki-dörd nəfər oynaya bilər, hər oyunçunun üç oyuğu olur və oyuqlar dairəvi şəkildə düzülür, hər oyuqda yeddi daş yerləşdirilir. Daşların səpilmə istiqaməti göstərilir, lakin əvvəlki oyunlardakı kimi, ilk daş başlanğıc oyuğunda saxlanılır. Əgər son daş bir oyuğa düşərək orada iki və ya dörd daş olmasına səbəb olursa, həmin daşlar ələ keçirilir — iki daşın ələ keçirilməsinin dörd daşdan əvvəl olması zərurəti qeyd edilmir. Oyun əvvəlki kimi raundlarla oynanılır. Oyunçular yeddi daşla doldura bildikləri qədər oyuğu doldurur və həmin oyuqlara sahib olurlar. Oyun qaydalarına uyğun olaraq davam edir və oyunçu artıq bir oyuğu yeddi daşla doldura bilməyəndə, oyundan çıxarılır.

Zəngəzur bölgəsində də eyni adlı, lakin tam təsvir edilməmiş bir oyun oynanıldığı qeyd edilir (3, s. 430). Burada da hər oyunçunun üç oyuğu və hər oyuqda yeddi daş olur. Oyunçular əvvəlki qaydalarla eyni şəkildə, birini başlanğıc oyuğunda saxlayaraq səpirlər, lakin səpilmə istiqaməti göstərilir. Əgər son daş bir oyuğa düşərək onu iki daşlı edərsə, həmin daşlar ələ keçirilir. Əgər ondan əvvəlki oyuqda dörd daş varsa, o da ələ keçirilir, və əgər onun əvvəlki oyuqda altı daş varsa, o da götürülür. Oyun bütün daşlar ələ keçirilənə qədər davam edir və ən çox daş toplayan oyunçu qalib olur.

Mərə-Quyudibi

Bu oyunla oxşar olan digər bir oyun mərə-quyudibi adlanır və Oğuz rayonunun Xaçmaz kəndində oynanılib (1, s. 149). Burada da iki oyunçu iştirak edir, hər birinin üç oyuğu olur və hər oyuqda beş daş yerləşdirilir. Bu dəfə oyun qoyun peyinləri ilə deyil, daşlarla oynanılır. Mərkəzdə isə altı daşdan ibarət "quyu" yerləşdirilir.

Oyunçular öz oyuqlarından birindən başlayaraq səpirlər, lakin məlumatda başlanğıc oyuğunda daş saxlanıb-saxlanmadığı göstərilir. Səpilmə zamanı oyunçu "quyu"dan bir daş götürərək istifadə edir. Əgər son daş bir oyuga düşərək iki daş olmasına səbəb olarsa, həmin daşlar ələ keçirilir. Ən çox daş ələ keçirən oyunçu qalib olur.

Mankala tipli oyunlar

Mankala stilində oyunların tarixi dama və nərd kimi yaxşı sənədləşdirilməyib. Bu oyun ilk dəfə IX və ya X əsrə aid olan "Kitab al-Ağani"də manqala (منقلة) adı ilə mətn mənbələrində qeyd olunur. Oyunun erkən nümunələri ehtimal ki, Aksumit və Aksumiddən əvvəlki dövrlərə aid Şərqi Afrika Buynuz bölgəsindəki məskənlərdən gəlir (10; 35, s. 154–158). Bu oyun bu gün də həmin regionda oynanılır və bir çox adla tanınır, o cümlədən gebeta (ገቢታ) adı ilə. Oyunun digər məşhur adları arasında Qərbi Afrika və Karibdə wari və ya oware, Şərqi Afrikada bao, Cənubi Hindistanda pallanguli və İndoneziyada dakon var (31, s. 175).

Bu oyun adətən daş, qabıq, toxum, qoz, heyvan peyinləri və arxeoloji qeydlərdə oyun obyektini kimi müəyyənləşdirilməsi çətin olan digər əşyalarla oynandığı üçün (15, s. 22), üstəlik, taxta kimi tez xarab olan materiallardan hazırlanmış lövhələr və ya torpağa qazılmış xətlərdən istifadə olunduğu üçün arxeoloji sübutlar zəifdir. Buna baxmayaraq, oyunun erkən dövrlərdə Cənubi Afrikada mövcud olduğu məlumdur (30).

Bu oyun Qərbi Asiya haqqında tarixi və etnoqrafik hesabatlarda sənədləşdirilib. Osmanlı dövrünə aid təsvirlərdə, 16-cı əsrin sonlarına aid bir rəsmdə, oyunçuların altı oyuqdan ibarət iki sıra və hər oyuqda bir neçə sayda daşlarla olan lövhədə oyun oynadığı göstərilir (7, s. 156). 17-ci əsrdə, bu cür iki-üstə-altı lövhədə oynanan bir oyunun Mesopotamiyada məşhur olduğu və hālūsa (هالوسة) və ya hālūsi (هالوسي), başqa birinin isə bāqūra (باقورة) adlandırıldığı bildirilir (25, s. 226–232). Eyni tərzli mankala oyunu 18-ci əsrdə Misirdə də sənədləşdirilib (32, s. 173).

19-cu və 20-ci əsrlərdə etnoqrafik hesabatlarda mankala oyununun müxtəlif qaydalarla daha çox yayılması və oyunun daha geniş coğrafiyalarda oynanıldığı qeyd edilir. Misirdə oyun li'b āl-ghashim (لعب الغشيم) və li'b āl-'āqil (لعب العقل) kimi tanınırdı (26, s. 344–346). Oyun Sina yarımadasında və Ərəbiştan yarımadasında (36, s. 601–602), habelə Türkiyədə altiev adı ilə oynanırdı (6, s. 52). Oyunun daha yaxın zamanlarda ikinin yeddiyə lövhə ilə Suriyada (la'b akila, لعب عقيلة; Culin 19, s. 597–600), Fələstində və Türkiyədə (mangala, (6, s. 52–53)) oynandığı məlumdur. Türkiyənin Ərzurum bölgəsində isə oyunçuların yerə qoyulmuş üç yığımdan istifadə etdiyi piç adlı oxşar bir manqala oyunu oynanırdı (6, s. 52–53). Türkiyədə oyunun digər versiyaları evcik və meneli taş kimi tanınır.

Nəhayət, bu tərz oyunların başqa bir məşhur versiyası Qazaxıstanda (toğızqumalaq) və Qırğızıstanda (тоғыз көгөрөө) oynanılır. Bu versiya ikinin doqquza lövhədə oynanır və Azərbaycan oyunlarından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bu oyunlar Avropada geniş yayılmayıb, lakin Osmanlı hakimiyəti altında olmuş bəzi bölgələrdə izlərinə rast gəlinir. İkinci altıya formatlı oyunlara Balkanlarda (38, s. 61) və Yunanıstanda (μαντολι, μαγκαλα; (23, s. 241–242, 24, s. 222) təsadüf olunur.

Müzakirə və nəticə

Son tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanda oyunların ən azı Orta Tunc dövründən bəri oynanıldığı məlumdur (17). Yuxarıda müzakirə edilən oyunlar qədim oyunlarla müəyyən dərəcədə əlaqələndirilsə də, Tunc dövrünə aid 58 oyuqlu oyunla birbaşa əlaqələri yoxdur. Bu oyunların hamısı dünyanın müxtəlif ölkələrində və bütün qitələrdə tanınan oyun ailələrinə aiddir. Azərbaycanın bu oyunların daha geniş kontekstinə daxil edilməsi faydalı olar və oxşar variasiyaların müzakirəsi, bu oyunların zamanla necə dəyişdiyi və mədəni ötürülmə prosesi ilə necə bir insandan digərinə keçdiyi barədə ipucları verə bilər (21).

Azərbaycanda oynanılan masaüstü oyunları ilə bağlı bu araşdırma müxtəlif tarixi əlaqələri nümayiş etdirir və ənənəvi oyun icmalarının necə formalaşaraq qorunduğu barədə məlumat verir. Nərd bu əlaqələri ən yaxşı şəkildə göstərən oyunlardan biridir. Dünyada ən çox oynanılan qaydalar Azərbaycanda da mövcuddur (döymə qaydaları), baxmayaraq ki, onlar burada daha az populyardır. Şeş-beş və gülbəhar da digər ölkələrdə oynanan qayda dəstləridir, lakin xüsusilə Qərbi Asiyada və müasir İranda nərd qaydaları ilə bağlı tədqiqatlar digər yerlərlə müqayisədə məhduddur, buna görə bu qaydaların nə qədər geniş yayıldığı aydın deyil. Buna baxmayaraq, bu qaydaların Yunanıstan və Bolqarıstanda da məşhur olması göstərir ki, bu qaydaların həmin yerlərdə yayılmasını izah edə biləcək hələ müəyyən edilməmiş ortaq tarixi əlaqələr mövcuddur. Şaşki oyununun qaydaları isə Avropa ilə əlaqələri göstərir və ehtimal ki, oyun Azərbaycana Rusiyadan gəlib. Daha dəqiq tədqiqatlar aparılırsa, oyunun Azərbaycana Rusiya işğalları nəticəsində gətirildiyi və ya başqa yollarla yayıldığı dəqiqləşdirilə bilər. Naxçıvandan kənarda oynanılan versiya ingilis oyun ədəbiyyatında "Rus dama oyunu" (Russian Draughts) kimi tanınan oyuna bənzəyir, lakin burada *fuk* və ya *puf* qaydası mövcud deyil. Azərbaycandakı mankala stilli oyunlar isə Osmanlı və Ərəb versiyaları ilə yaxından əlaqəlidir.

Azərbaycanda mövcud olan oyunların özünəməxsus xüsusiyyətləri, bəzi oyunlara verilən xüsusi önəm və qaydaların ölkəyə məxsus fərqlilikləri Azərbaycanın oyun irsini qonşu ölkələrin oyun mədəniyyətlərindən fərqləndirir. Dünyada tanınan oyunların Azərbaycandakı formaları özünəməxsusdur. Bir neçə məlumatçımız bizə bildirdi ki, Türkiyədə nərd oynamağı öyrənən insanlarla nərd oynaya bilmirlər, çünki

qaydalar çox fərqlidir. Eynilə, Azərbaycanda şaşki Türkiyə damasından fərqlənir və mankala tərzli oyunlar isə İran, Rusiya, Gürcüstan və Ermənistanda ümumiyyətlə tanınmır. Bununla belə, Azərbaycan Türkiyə, Qazaxıstan və Qırğızıstanla birlikdə türkdilli ölkələrin mankala oyunlarını UNESCO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrs Siyahısına daxil etmə prosesinə qoşulmadı. Oyunların mədəni irsi haqqında məlumatlılığın artırılması, video və mobil oyunların artan populyarlığına qarşı bu mədəniyyətə xas olan ənənənin qorunub saxlanmasına kömək edəcək.

Minnətdarlıq

Bu tədqiqat COST (Elm və Texnologiyada Avropa Əməkdaşlığı) çərçivəsində dəstəklənən COST Action CA22145 – GameTable tərəfindən maliyyələşdirilmişdir.

Xüsusi təşəkkürümüzü bildiririk:

Akademik Nailə Vəlixanlı – Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin direktoru

Akademik İsmayıl Hacıyev – AMEA Naxçıvan Bölməsinin sədri

Dr. Elbrus İsayev – Naxçıvan Dövlət Universitetinin rektoru

Eyni zamanda, göstərdikləri dəstəyə görə digər kolleqlarımıza minnətdarlığımızı ifadə edirik:

Dr. Həbibə Əliyeva, dr. Gülxarə Əhmədova, dr. Aidə Cəlilzadə, dr. Asəf Orucov, Sevinc Şirinli və digər tədqiqatçılar.

Ədəbiyyat:

1. Abbaslı İ., Əliyev O., Abdullayeva M. Azərbaycan folkloru antologiyası. XIII kitab. Şəki, Qəbələ, Oğuz, Qax, Zaqatala, Balakən folkloru. Bakı, 2005.
2. Gözəlov F., İmanov M., Rüstənzadə İ. Orucov T., Abbasov E. Qarabağ xalq oyunları və meydan tamaşaları. Bakı, 2017.
3. Nəbioğlu V., Kazımoğlu M., Əsgər Ə. Azərbaycan folkloru antologiyası. XII kitab. Zəngəzur folkloru. Bakı, 2005.
4. Quliyev Ş. Nərd oyunu. Bakı, 1985.
5. Ahundov Ə. Azərbaycan Halk Yazını Örnekleri. Ankara, 1978.
6. And M. 1979. Some Notes on Aspects and Functions of Turkish Folk Games. The Journal of American Folklore. 1979. 92: 44–64.
7. Değirmenci T. Games as a Sign of Social Status: Backgammon in Ottoman Literature and Visual Culture. In V. Kopp and E. Lapina (eds.), Games and Visual Culture in the Middle Ages and the Renaissance. Turnhout: Brepols, 2020. 145-171.
8. Demirer Ü. XII Scripta and two excavated game boards from Kibyra. In

- S. Fazlullin and M. Antika (eds), *Proceedings of the 17th Symposium on Mediterranean Archaeology*. Oxford: Archaeopress, 2013. 74–82.
9. Amitai-Preiss N. Arabic inscriptions, graffiti and games. In Y. Hirschfeld (ed.), *The Roman Baths of Hamat Gader: Final Report*. Jerusalem: Israel Exploration Society, 1997. 267–278.
 10. Anfray F. Annequin G. Matara—Deuxième, troisième, et quatrième campagnes des fouilles. *Annales d'Éthiopie* 6, 1965. 49–86.
 11. Arnarson P., Daviðsson O. *Islenzkar Gatur, Skemantir, Vikivakar og Þulur*. Copenhagen: S. L. Möllers. 1888–1892.
 12. Austin R. Zeno's Game of τάβλη (A. P. ix. 482). *The Journal of Hellenic Studies* 54(2). 1934. 202–205.
 13. Barakat R. *Tawula: Study in Arabic Folklore*. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica. 1974.
 14. ben Abed A., Khader B. Hanoune R.. La salle de Nutrix à Sidi Jdidi. In C. Balmelle, P. Chevalier and G. Ripoll (eds), *Mélanges d'antiquité tardive: Studiola in honorem Noël Duval*. Turnhout, Belgium: Brepols. 2004. 67–73.
 15. Crist W. Fun in ruins: archaeology's serious rut. *Archaeological Dialogues* 30, 2023. 22–24. doi: 10.1017/S1380203823000090
 16. Crist W. Playing against complexity: Board games as social strategy in Bronze Age Cyprus. *Journal of Anthropological Archaeology* 55. 2019. doi: 10.1016/j.jaa.2019.101078.
 17. Crist W., Abdullayev R. Herding with the hounds: The game of 58 holes in the Abşeron peninsula. *European Journal of Archaeology* 27(3), 2024. 1–20. doi: 10.1017/ea.2024.24.
 18. Crist W, de Voogt A., Dunn-Vaturi A.. Facilitating interaction: board games as social lubricants in the Ancient Near East. *Oxford Journal of Archaeology* 35(2), 2016. 181–98. doi: 10.1111/ojoa.12084.
 19. Culin S. *Mancala, the National Game of Africa*. Washington, 1896.
 20. de Voogt, A. The Comoros: A confluence of board game histories. *Board Game Studies* 13. 2019. 1–13.
 21. de Voogt A, Dunn-Vaturi A., Eerkens J. Cultural transmission in the Ancient Near East: Twenty Squares and Fifty-Eight Holes. *Journal of Archaeological Science* 40. 2013. 1715–1730. doi: 10.1016/j.jas.2012.11.008.
 22. de Voogt A, Rougetet L, Epstein N. Using Mancala in the Mathematics Classroom. *The Mathematics Teacher* 112(1). 2018. 14–21, doi: 10.5951/mathteacher.112.1.0014.
 23. Galt J. Letters from the Levant; Containing Views of the State of Society, Manners, Opinions, and Commerce, in Greece and Several of the Principal

- Islands of the Archipelago. London, 1913.
24. Guys P. Voyage littéraire de la grèce. Paris, 1776..
25. Hyde T. De Historia Nerdiludii. Oxford, 1968.
26. Lane E. An Account of the Manners and Customs of the Modern Egyptians. London, 1836.
27. Linder I.M. Chess in Old Russia. Zürich, 1979.
28. Malaby T. Gambling Life: Dealing in Contingency in a Greek City. Urbana, IL, 2003..
29. Markov G. Messing around with tables boards. Presentation given at the 25th Board Game Studies Colloquium, Şirince, Turkey, April 12, 2023.
30. Maṭhoho E, Chirikure Sh. and Nyamushosho R. T. Board Games and Social Life in Iron Age Southern Africa. Journal of Anthropological Archaeology 66. 2022. doi: 10.1016/j.jaa.2022.101418
31. Murray H. A History of Board-Games other than Chess. Oxford, 1951.
32. Niebuhr C. Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern. Copenhagen, 1774.
33. Onn C. The Asian games of shuang lu and ban-sugoroku. In Ulrich Schädler, ed., Crossing Games: Journeys between East and West. Lisbon: Museu Nacional de Arte Antigua, 2022. 154–159.
34. Panaino A. Wizārišn ī čatrang ud nihišin ī nēw-ardaxšīr. Encyclopaedia Iranica. 2017. <https://www.iranicaonline.org/articles/wizarisn-catrang-nihisn-ardaxir>. accessed 09/05/2024.
35. Pankhurst R. Gabata and Related Board Games of Ethiopia and the Horn of Africa. Ethiopia Observer 14(3, 1971. 154–206.
36. Parker H. Ancient Ceylon. New Delhi, 1909.
37. Parlett D. The Oxford History of Board Games. Oxford. 1999.
38. Pouillet D. Nouvelles relations du Levant. Paris: Louis Billaine. 1668.
39. Schädler U. XII Scripta, Alea, Tabula – New Evidence for the Roman History of «Backgammon.» In Alex de Voogt (ed.), New Approaches to Board Games Research. Leiden: IIAS, 1995. 73–98.
40. Schiettecate J. Siméon P. al-Yamama (Area N6): Building 1—The Great Mosque. In Jérémie Schiettecate and Abdulaziz Alghazzi (eds.) Al-Kharj I: Report on Two Excavation Seasons in the Oasis of Al-Kharj. 2011-2012 Saudi Arabia. Riyadh: Saudi Commission for Tourism and National Heritage, 1756–200. 2016.
41. Schmidt W. Le jeu de dames oriental. Le revue français du jeu de dames. 25, 1934. 393-394.
42. Townshend Ph. Games in culture: A contextual analysis of the Swahili board game and its relevance to variation in African mankala. Unpublished

PhD dissertation, University of Cambridge. 1986.

43. van der Stoep A., de Ruiter J., van Mourik W. Chess, Draughts, Morris and Tables Position in Past and Present. Hooge Zwaluwe: Uitgeverij van der Stoep. 2021.

Walter Christ, Aslan Gasimov
A survey of Tablegames in Azerbaijan

Summary

Keywords: *merekochdu, mankala, nard, gametable*

Games, as an essential form of intangible cultural heritage, have played a special role in the intellectual development of people. Various forms of games have emerged throughout history and spread in Azerbaijan. This article focuses mainly on board games, discussing their history and current rules of play. It also provides comparisons with similar types of games in other countries and explores the migration of game rules.

Уолтер Крист, Аслан Гасымов
Об азербайджанских настольных играх

Резюме

Ключевые слова: *мерекочду, манкала, нарды, gametable*

Игры, являясь важной формой нематериального культурного наследия, играли особую роль в интеллектуальном развитии людей. На протяжении истории возникали различные формы игр, которые распространились и в Азербайджане. В данной статье основное внимание уделяется настольным играм, их историю и современным правилам. Также проведены сравнения с аналогичными играми в других странах и исследована миграция игровых правил.

YUBİLEYLƏR

*Nərgiz Əliyeva**

Məşədixanım Nemətin yaradıcılığında Azərbaycanın din xadimləri və dini cərəyanlar

Epigrafcı alim Akademiyasının müxbir üzvü
Məşədixanım Nemətin anadan olmasının
100 illik yubileyinə həsr olunur.

UOT: 94 (479.24)

Açar sözlər: Məşədixanım Nemət, Azərbaycan, orta əsrlər, islam, din xadimləri

*Var idim izim qaldı
Od idim közüm qaldı
Əsrin daş yaddağında
Mənim də sözüm qaldı.*

Azərbaycan ərazisində IX-XX əsrlərin din xadimləri və dini cərəyanlar mövzusunda epigrafcı aqbidələrin öyrənilməsi islamın ölkədə yayılması metodlarını, xalq kütlələri arasında yayılma yolları və şəraitini araşdırır. Bu materialların tədqiqi islam ideyası daşıyıcılarının real gücünü, xronoloji çərçivəsini açmağa kömək edir. Daş üzərində həkk olunmuş ərəb, fars və Azərbaycan dilindəki bu yazılar, Azərbaycan bölgələrinin tikinti epigrafcısı kimi ərəb polioqrafcısı barədə original məlumat verir, xəttat, oyma sənəti ilə məşğul olan sənətkar, usta, memar və inşaatçıları üzə çıxarır. Memorial abidələr üzərində yazılmış tarixi materiallar, elegiya və şeir parçaları yerli ustaların dünyagörüşü və yaradıcılığının öyrənilməsi üçün daş yaddaşlarda olan materiallardır.

Azərbaycan xalqının təşəkkülü, toponimlərin Azərbaycan ərazisində yer adlarının yaranma tarixi, müsəlman ruhanilərinin Azərbaycanın sosial-siyasi, mədəni

*Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Azərbaycan tarixinin elmi tədqiqi və təqdimi şöbəsinin müdiri, tarix elmləri doktoru, dosent, nargiz.aliyeva.52@mail.ru

həyatında rolu və mövqeyi problemi, Azərbaycanda sufizm, bədii daşyonma sənəti məktəbləri və s. problemlərin tədqiqində Məşədixanım Nemətin elmi fəaliyyəti əvəzolunmaz mənbədir (3, s.4).

Təsadüfi deyil ki, sovet epiqrafika elminin banilərindən və ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan Vera Kraçkovskaya (1884-1974) 1976-cı ildə Moskvada nəşr olunan "Sovet tarixi ensiklopediyası"nın 16-cı cildində dünyada müsəlman epiqrafikası ilə məşğul olan ən məşhur bir neçə alimin adı ilə birlikdə M.Nemətin də adını qeyd etmişdir. V. Kraçkovskaya göstərir ki, müsəlman kitabələrinin çoxu müəllif tərəfindən ilk dəfədir ki, oxunur.

M.Nemət haqqında deyilmiş aşağıdakı ifadələr də görkəmli rus şərqşünas alimi V. Davidoviçə məxsusdur. O, Məşədixanım Nemətin toplusunun 1991-ci ildə I cildi çapdan çıxanda Moskvada keçirilən konfransların birində kitabı başının üzərinə qaldıraraq demişdir: "Baxın, bu qadın sağlığında özünə abidə qoymuşdur" (3, s.3).

Azərbaycanda islam ideyası və onun yayılma metodları, bu proseslərin xronoloji çərçivəsi, islamın yayılmasında böyük rolları olmuş islam ideyası daşıyıcılarının real gücünü açmaq üçün Məşədixanım Azərbaycan ərazisini qarış – qarış gəzmiş, buradakı dini təsisatların üzərindəki kitabələri oxuyaraq məscid, xanəgah, türbə və din xadmlərinin adlarını gündəmə gətirmişdir. Onun topladığı bu qiymətli kitabələr müəllif tərəfindən sistemləşdirilmiş, tərcümə edilərək onların tarixi əhəmiyyəti müəyyənləşdirilmişdir.

Məşədixanım Nemətin Azərbaycan xalqının maddi-mədəni irsinin daxil olduğu beş cildlik samballı əsəri həm müasir, həm də tarixi Azərbaycan ərazisinin 2000 nadir epiqrafik abidəsini əhatə edir. Azərbaycanın Müstəqillik illərində hazırlanmış bu cildlərin hər biri ölkənin ayrı-ayrı regionlarındakı XI-XX əsrlərə aid abidələrin tarixini əks etdirir. Burada Azərbaycanın tarixi ərazi məsələləri, etnogenezi, toponimikası ilə bərabər Azərbaycanın ictimai-siyasi və mədəni həyatında müsəlman ruhanilinin rolu və mövqeyi, Azərbaycanda sufiyyənin tarixi bədii daşyonma məktəbləri işıqlandırılmışdır (12, c.3). Korpusa daxil olan epiqrafik materiallarda Azərbaycanın orta əsrlər dini müəssisələri və İslam ideyaları daşıyıcıları da geniş şəkildə əks olunmudur.

M.Nemətə görə, "Məscid- yerlə Allahın əlaqəsidir", "Kim ki, hətta bir quş qəfəsi boyda məscid tiksə, Allah ondan ötrü cənnətdə ev tikər" kimi Quran ayələri və Peyğəmbərin (s.a.s.) hədislərini əks etdirən kitabələr əsasən Azərbaycan ərazisindəki ictimai-dini binaların fəsadları üzərində həkk olunurdu (10, c.23). Zaqatala rayonunun Mosul kəndindəki məscidin ərəbdilli kitabəsində deyilir: "müsəlman icması bu mübarək məscidi Allahın köməyi ilə tikməyə razılaşdı". Bu zaman bal arısı kimi onların hamısı, hətta uşaqlar hərəkətə keçdilər (11, c.213). Müəllifə görə, bəzən kitabələrdə məscidin binasını tikən ustalar və daşyonanların öz əmək-

lərini Allahın rızası üçün sərf etdikləri qeyd olunurdu. Bu isə islamın yayılmasına kitabələrin təsirini göstərir.

Məşədixanım Nemət hələ 1950-ci illərin sonunda Şirvanın XIV-XVI əsrlər tarixini epigrafiq abidələr əsasında öyrənilməsinə həsr etdiyi əsərində qeyd edirdi ki, öyrənilən dövrdə memarlıq abidələri üzərində qalmış kitabələr Şirvan tarixinə aid bir sıra məsələlərin həll edilməsinə əsaslı kömək edir (8, s.27). "Nizaməddin məscidi", "Hacı Şəxslə imarəti", "Diri baba türbəsi", "Şeyx Mənsur türbəsi" kimi Şirvan-Abşeron məktəbinə daxil olan qiymətli dini abidələrin, eləcə də Şamaxı yaxınlığındakı Kələxana kəndində, Qəbələ və s. rayonlardakı bir sıra abidələrin kitabələri Şirvanda iqtisadi-siyasi dirçəlmə ilə əlaqədar olaraq mədəniyyət, incəsənət və memarlıq işlərinin müəyyən dərəcədə tərəqqi etdiyini göstərir.

Məşədixanım öz üzərində daim çalışaraq özündən əvvəl gələn epigrafiqçılardan səhvlərini düzəldərək onları elmi cəhətdən aydınlaşdıran mütəxəssislərdəndir. Bunun üçün müəllif epigrafiq abidələrin öyrənilməsi və dəqiqləşdirilməsində müqayisə üsulundan da istifadə edir. Məsələn, Naxçıvan MR Culfa rayonunun Xanağa kəndində 1978-ci ildə məscid və iki üzbəüz qapısı olan türbə binası aşkar edilmişdi. Memarlıq tarixində türbə binası səhv olaraq təkyə adlandırılmış, tikilmə tarixi də XIV əsrə aid edilmişdi. Məşədixanım türbənin süls elementi nəsx xətt ilə ərəbcə çaylaq daşına yazılmış dörd sətirlik kitabəsini məscidin içərisində tapmış və oxumuşdur. Müəllif təyin etmişdi ki, türbə Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşah vaxtında (1435-1467) Əmir xanın məzarı üzərində tikilmişdir. Məşədixanım bu faktı tikintinin memarlıq quruluşuna görə Der kəndindəki və Nehrəm imamzadəsi kompleksindəki türbələrin oxşarlığı ilə təsdiqləyir (5, s.31).

XV əsrdə Şirvanın iqtisadi-siyasi abidələrini kitabələr vasitəsilə tədqiq edən müəllif təriqətlər mövzusunda da toxunmuşdur. Sünni məzhəbində olan Şirvanşahlar sarayının "Divanxana"sını yaratmış memarın şiə məzhəbində olduğu üçün son haşiyədəki rozetkada böyük bir məharətlə, həndəsi nəşqlərə bənzər kufi xətt ilə şiəliyin simvolunu yazmışdır. Belə ki, uzun müddət bu yazılar oxunmayaraq qalmış və həmin rozetkalar bir çoxları tərəfindən sadəcə nəqş kimi qəbul edilmişdir. Lakin, Ə.Ələsgərzadəyə görə, sonralar bəzi alimlər tərəfindən bu müəmma açılaraq şiəliyin simvolu olan kitabə oxunmuşdur (1, s.87). Buradan Məşədixanım belə nəticəyə gəlir ki, Divanxana əgər Dərbəndi Şirvanşahlar sülaləsinin ilk üç hökmdarı vaxtında tikilmişsə, o zaman həmin abidənin memarının şiə və eyni zamanda yerli-bakılı usta olduğu ehtimalını yürütmək olar. Müəllif kitabələrin məzmununun dini xarakter daşdığını yazır. O, bununla təsdiq edirdi ki, İslam dininin vaxtilə geniş yayılmış ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda, ictimai xarakter daşıyan binalar üzərində, həmin dinin qanun məəcəlləsi olan Quranın surə və ayələrinə geniş yer verilmişdir.

Məşədixanım Nemətin 1991-ci ildən etibarən nəşr etməyə başladığı bu sanbal-

lı beş cildlik "Azərbaycan epigrafiq abidələri korpusu"nda Azərbaycan tarixinin ictimai-siyasi məsələlərinin açılmasına xidmət edən qymətli kitabələrdə hakim, əmir, baş komandan, sədr ilə bərabər dövlətin idarə olunmasında böyük rol oynamış müxtəlif dini- ictimai cəmiyyətlər və dini vəzifələrdə çalışmış ruhaniliyin təmsilçiləri də əks olunmuşdur. Kitabələrdə qeyd olunan dini vəzifələr arasında imam, şeyx əl-İslam, qadı əl-qudat, mütəvəlli, mustovfi, şeyx əz-zaviyə titulu daşıyan din xadimləri özünə yer almışdır.

Tədqiqatçıların rəyinə görə əxi ordeni yarımrühani dərviş təşkilatı olub adət və qanunlarında əsas yeri "futuuvva"nın qaydaları tutur. Əxilər və əxi təşkilatları haqqında qərb və sovet ədəbiyyatında məlumatlar verilsə də onun Azərbaycanda nümayəndələrinin olmasını daş kitabələr təsdiq edir. Korpusun cildlərində Azərbaycan ərazisində tapılmış və təntənəli titulları olan şeyxlərin adları qeyd edilir. Lakin, bir çox hallarda əl-həcc, məxfər əl-həcc, mövlanə, qudvat əl-məşəyix əl-ə'azam, şeyx ər-rabbani, qudvat əl-məşayix əl-muhaqqiqin və s. titulları olan naməlum alimlər də özünə yer almışdır (10, c.10).

Məşədxanın Nemətə görə, cəmiyyətdə mühüm yerləri olan zaviyə şeyxlərinin sənətkarlara xüsusilə böyük təsirləri olmuşdur. Müəllif hökumətin şeyxləri himayə etməsini də onların sənətkarlara təsir dairəsinin geniş olmasında görür. Müəllifə görə, hələ daha əvvəl XI əsrdə Şərq klassik ədəbiyyatı "Əxi təşkilatları"nın mövcud olmasını xəbər vermişdir. Belə ki, Caminin "Nəfəxət əl-Üns" əsərində Əxi Fərrux Zəncaninin (1064/65) adı qeyd olunmuşdur (10, c.17).

Bu münasibətlə, M.Nemət Azərbaycanda XII-XX əsrin əvvəllərində Əxi zaviyələrinin mövcudluğunu təsdiq edən kitabələri tədqiqat obyektı etmişdir. Müəllifə görə, Abşeronda Kürdəxanı kəndində (1448/49), Bakının qala divarlarındakı (XIV –XV əsrlər) iki kitabə, Nardaran kəndindəki Mirzə Məhəmməd bin Hacı Əxi Aşura və s. əxi zaviyələri haqqındakı kitabələr Cənubi Qafqazda "Əxi təşkilatı"nın olmasını təsdiq edir.

M.Nemət həm də Kiçik Asiya, İran, Cənubi Azərbaycan və Cənubi Qafqazda XIV-XV əsrlərdə fəaliyyət göstərən əxi təşkilatlarını müqayisə edərək onların xarakterik xüsusiyyətlərini göstərmişdir. Müəllifə görə, cəmiyyətin üzvləri qeyri aristokrat sinfin- sənətkarın nümayəndələri idi.

Sufilik yüzilliklər ərzində Şərq mədəniyyətinə əsaslı təsir etmiş, Şərq xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının həyatında böyük rol oynamışdır. Bunu Milli Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutunda qorunub saxlanılan təsəvvüfə aid bir çox əlyazmaları da təsdiq edir. Sufi şeyxlərin İslama aid əsərlərinin yandırıldığı sovet ateizm rejiminin kəşməkeşlərinə baxmayaraq, bu əsərlərin dövrümüzdə gəlib çıxması sufiliyin Azərbaycan gerçəkliyində nüfuzlu dini cərəyan olmasından xəbər verir. Bu əlyazmalar arasında müxtəlif sufi təriqətləri, xüsusilə Xəlvəti və Nəqşibəndi təriqətləri haqqında əlyazmalar daha çoxdur. Xəlvətiyyə

Sufi cəmiyyəti Azərbaycanda XIV- XV əsrlərdə, Nəqşibəndiyyə Sufi cəmiyyəti isə XVIII - XIX əsrlərdə fəaliyyət göstərmişdi (11, c.31-51).

Epiqrafik abidələr əsasında Car, Balakən, Qax, İlisu, Oğuzda olan "Nəqşibəndiyyə" təriqətinin başçıları haqqında məlumatlar özünə yer almışdır. M.Nemət göstərir ki, şeyxlərə Rusiyada əvvəllər fikir vermirdilər. Onlar düşünmürdülər ki, şeyxlər kütlənin idarə olunmasında böyük təsir qüvvəsinə malikdirlər və bu təriqətlərin tarixi və onların döyüşkən əxlaqları XIII əsrdən XX əsrin əvvəllərinə qədər İslam dünyasında siyasi xarakter daşıya bilər. Müəllif gəldiyi qənaəti sübut etmək üçün əlavə olaraq Azərbaycan rayonlarının, o cümlədən Balakən, Zaqatala-Qax, Şəki-Qax, Şəki-Oğuz-Qəbələ rayonlarının epiqrafik abidələrinin sxematik xəritələrini vermiş, kitabələrin şəkilləri qeyd etmiş, haqqında söhbət gedən şəxslərin ad, vəzifə, epitet, abidənin növü, kataloqda sayı, tapılma yeri tabeldə göstərilmişdir.

Məşədixanım Nemətin 60 illik fəaliyyəti dövründə "Azərbaycan epiqrafik abidələrinin korpusu" ilə yanaşı digər əsərlərində də xanəqahlar, pirlər, müqəddəs ziyarətgahlar və din xadimləri mövzuları əsas yer tutmuşdur. Onun "Azərbaycanda pirlər" kitabı bu qəbildən olan əsərlərdəndir. Alim bu kitabı ilə Sovet dövrü tələblərinə uyğun olaraq obyektiv şəkildə öyrənilməsi qadağan olunan müqəddəs yerlər, ziyarətgahlar mövzusunun təqdidat obyektinə çevirə bilmişdir. Əsərdə mədəniyyətin tariximizin öyrənilməsində rolu olmuş 70-dən artıq ziyarətgahın kitabəsi oxunaraq görkəmli şəxsiyyətləri haqqında məlumat verilmişdir. Tədqiqatçı əsərində sufi cəmiyyətləri məsələsinə toxunaraq onların özlərinin fərqli və oxşar cəhətlərini gündəmə gətirir. Əlavə olaraq göstərir ki, sufi təriqətinin mərkəzi olan Nişapurda sufiliyin əsasını qoymuş Əbu Səid Əbül-Xeyrin ətrafına toplananlar arasında Azərbaycan sufi mütəfəkkirləri də olmuşdur. Əbu Abdulla ibn Xəfif oğlu Pir Hüseyn Şirvani və onun böyük qardaşı İbn Bakuyyə Baba Kuhi adı ilə şöhrət tapmış Məhəmməd Əli Bakuvi də var idi. Əbu Səid Əbul-Xeyrin nəslinin davamçılarından biri XIV əsrdə Ordubadın "Malik İbrahim" qəbristanlığında dəfn olunmuşdur. Məşədixanım "mürşid əl-ənam", "qudvat əl-məşayix əl-muhaqqiqin", "tac əd-dünya və din" kimi yüksək dini titullarla vəsf edilmiş bu görkəmli şəxsiyyətin Müsəlman aləmində ən yüksək vəzifə tutduğunu kitabə vasitəsilə təyin etmişdir (10, c.19).

Məşədixanım tədqiqatında XIV əsrdə Bakıda bu nəslin davamçılarından olan Əbu Səid Əbul-Xeyr Abdal Bakuvi haqqında da məlumat verilir. Abdal Bakuvinin Bakı yaxınlığındakı xanəqahda zaviyəsi mövcud olmuşdur. Burada o, müridlərinə rəhbərlik etmişdir. Müəllif Abdal Bakuvinin məzarında olan vəqf sənədlərinə əsasən onun ölümündən sonra hələ uzun müddət xanəqahın fəaliyyət göstərdiyi qənaətinə gəlmişdir.

Haşiyə çıxaraq qeyd edək ki, mənbəşünaslıq elmi ilə epigrafiqa elmi arasında sıx əlaqələr mövcuddur. Bəzən kitabələrdə yazılmış şəxslər haqqında məlumatlar mənbələr vasitəsilə üzə çıxarılır. Və ya mənbələrdə verilmiş məlumatı təsdiq etmək üçün epigrafiq abidələrin nə dərəcədə böyük əhəmiyyət kəsb etməsi ortaya çıxır. Hər iki sahə Azərbaycan tarixinin öyrənilməsinə xidmət edərək bir-birlərini tamamlayır. Tarix elmləri doktoru Nərgiz Əliyeva "Şeyx əs-Siləfi və Azərbaycan" əsəri (2, s.72) vasitəsilə Əbu Səid Əbul-Xeyr əl-Meyhaninin nəvəsi haqqında məlumat vermiş, o cümlədən Əbu Səid Əbülxeyrin kimliyi, Azərbaycanla nə dərəcədə bağlı bir sufi olduğunu ortaya çıxarmışdır. Əs-Siləfinin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, Əbu Səid Əbül-Xeyr əl-Meyhaninin nəvəsi Əbülqasim Əbu Səid ibn Əbülxeyr sufi məzhəbinin qabaqcıllarından idi, dəfələrlə həcc ziyarətində olmuşdu. Şeyx əs-Siləfi ilə arasında yaxın dostluq münasibətləri olmuşdur. Bir qrup əshabı var idi ki, həcc ziyarətində hamısının xərcini özü verirdi. Onlar Gəncə, Dəbil və Azərbaycanın digər şəhərlərində bir yerdə hədislər dinləmiş, fikir mübadiləsi aparmışlar. Bu isə bir daha bu nəslin davamçılarının Azərbaycanla əlaqəsinin davam etdiyinin göstəricisidir.

Orta əsr Azərbaycanın ictimai fikir tarixində islamın rolu məsələsi də daim Məşədixanımın maraq dairəsinə daxil olan mövzulardan olmuşdur. Bütün bunlarla yanaşı, yaradıcılığının ilk dövrlərində, dinə münasibətin birmənalı olmadığı və senzuranın tüğyan etdiyi ateizm dövründə müəllif də digər bəzi sovet alimləri kimi o da V.Leninin əsərindən sitat gətirmişdi: "Din hər yerdə və hər tərəfdə dəima başqaları üçün işləmək, ehtiyac və təklif nəticəsində boğulan xalq kütlələri üzərinə düşən mənəvi zülm növlərindən biridir (4, s.74).

Lakin, bir qədər keçdikdən sonra Sovet dövrünü ateizm baxımından səhv tədqiq edilən, buna görə də əsil mahiyyətləri təhrif olunan din xadimləri və dini cərəyanlar mövzusu Məşədixanım tərəfindən obyektiv şəkildə araşdırılmağa başladı. Sovet dövrünün ağır represiya illərindəki əsassız ateizm təbliğatı nəticəsində yüz illərdən bəri yadelli işğalçıların talanlarına sinə gərmiş mədəni irsimiz üzərində aparılan tədqiqatda alimin böyük rolu olmuşdur.

Epigrafiqçı alim, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Məşədixanım Nemət (1924-2016) tarixin ən çətin elm sahəsi olan epigrafiqa elmi ilə məşğul olan barmaqla sayılan nadir mütəxəssislərdəndir. Müəllifin dini cərəyanlar və onların qolları haqqındakı məlumatları da maraqlıdır. Məşədixanım göstərirdi ki, Azərbaycanda XI-XX əsrin əvvəllərinə kimi "Qələndəriyyə", onun qolları olan "Nemətullahi", "Heydəri", "Qədiriyyə", "Xəlvətiyyə", "Bektaşiiyyə" və onun qolları "Baba Samit", "Cələbilər", "Nəqşbəndiiyyə" sufi cəmiyyətləri fəaliyyət göstərmişdir. Alim qeyd edirdi ki, VII-VIII əsrlərdən bəri şamanist, buddist, maniheist və atəşpərəstlik kimi mistik dairələr ilə birlikdə İranda və Məvarəünnəhrdə onlardan əsaslı izlərə malik "Mələmətilik" və "Qələndərilik" yayılmağa başlamışdı. Fuad

Körpülüyə əsaslanan alim göstərir ki, islamiyyət türklər arasında "Məlaməti" cərəyanı ilə girməyə başladı. X əsrdə Məvarəünnəhrdə Buxara, Səmərqənd, Fərqanə kimi şəhərlər türk şeyxləri ilə dolmuşdu. Müəllif Baba, Bab, Ata, Abdal adlanan bu şeyxləri şamanlar ilə müqayisə edərək yazırdı ki, onlar qədim şamanlar kimi daha sonra mənzum ilahələr oxuyur və ya buddist rahiblər kimi təbliğat aparırdılar (6, s.13).

Məşədxanım təkcə Azərbaycan Respublikası ərazisində tədqiqat aparmış epiqrafçılardan deyil, həm də tarixi Azərbaycan ərazilərində tədqiqat aparmış alimlərdəndir. O, müasir Ermənistan Respublikası, Gürcüstan və Dağıstan ərazilərində qalmış tarixi Azərbaycan torpaqlarının müsəlman epiqrafikası abidələrini də öyrənmiş, bu sahədə çox ciddi elmi nailiyyətlərə və nəşrlərə imza atmışdır. Onun bu yerlərdə, xüsusilə Ermənistan Respublikası ərazisində tədqiq etdiyi kitabələrin nəşr olunduğu əsərlər çox böyük əhəmiyyət kəsb edir (9, s.289).

Məşədxanımın daş üzərindəki abidələri öyrənməsi belə nəticəyə gətirmişdi ki, məhz bu epitafiyalar (kitabələr) bizə yaşadığımız torpağa vətəndaşlıq haqqı verir. Məhz bu cür 1990-cı ildə erməni alimləri Papazyan, Arakelyan və Xaçaturyanı susdurmuşdur. Alim göstərir ki, Zəngəzur qədimdən əslən Azərbaycan torpaqları olmuşdur. Buna Urud qəbristanlığı da müəyyən qədər aydınlıq gətirib. O vaxta qədər bütün tarixçilər yazırdılar ki, islamın gəlisi ilə alban qəbilələri qriqoryan və yunan katolik xristianlığını qəbul etməklə müəyyən vaxt keçdikdən sonra erməni və gürcü etnoslarına transformasiya etmiş oldular. Urud qəbristanlığında üzərində qoç və sandıqformalı təsvirlər olan daş qəbir abidələri vardı. Onlardan ikisinin üzərində "min avladı aqban" yazılmışdı, yəni biz alban nəslindənik. Onların hamısı islamı qəbul etmişdi. Qəbir daşları üzərində müsəlman adları, Qurandan ayələr yazılmışdı. "Müəllif 1999-cu ildə bu mövzu üzərinə yenidən qayıtdı".

Məşədxanım Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılmasının 75 illik yubileyi münasibətilə yaradılmış komissiyanın iclasında Heydər Əliyevin alimlərə göstərdiyi qayğı və diqqətə görə çıxışında ona minnətdarlığını bildirərək deyirdi: "Hörmətli prezident, mən 50 il ərzində Azərbaycanın bütün tarixi ərazisini ziyarət edərək daş üzərindəki abidələri öyrənmişəm. Mən belə nəticəyə gəlmişəm ki, məhz bu epitafiyalar (kitabələr) bizə yaşadığımız torpağa vətəndaşlıq haqqı verir. Zəngəzur qədimdən əslən Azərbaycan torpaqları olub. Mən bunu sübut etmək üçün dəridən-qabıqdan çıxmışam. Bu iş Urud qəbristanlığı da müəyyən qədər aydınlıq gətirib. O vaxta qədər bütün tarixçilər yazırdılar ki, islamın gəlisi ilə alban qəbilələri qriqoryan və yunan katolik xristianlığını qəbul etməklə müəyyən vaxt keçdikdən sonra erməni və gürcü etnoslarına transformasiya etmiş oldular. Rəhmətlik Ziya müəllim də "Azərbaycan VII-IX əsrlərdə" kitabında yazırdı ki, necə oldu ki, onlardan heç kim islamı qəbul etmədi, türk olmadı. Bu məsələyə urud qəbristanlığı müəyyən qədər aydınlıq gətirdi. Orada üzərində qoç və sandıqformalı təsvirlər

olan daş qəbir abidələrdən ikisinin üzərində "min avladı aqban" yazılmışdı, yəni biz alban nəslindənik. Onların hamısı islamı qəbul etmişdi. Qəbir daşları üzərində müsəlman adları, Qurandan ayələr yazılmışdı. Beləliklə, məhz bu cür 1990-cı ildə erməni alimləri Papazyan, Arakelyan və Xaçaturyanı susdura bilmişdi.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, M.Nemətin elmi irsinin araşdırılması həm orta əsrlər epigrafiya və din tariximizin öyrənilməsi, həm də erməni saxtakarlığına qarşı mübarizədə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Gənc tədqiqatçıların M.Nemətin əsərlərini öyrənməsi, araşdırması və təbliği xalqımızın zəngin mədəni irsinin gizli səhifələrinin üzə çıxmasında böyük rol oynaya bilər.

Mənbələr və ədəbiyyat:

1. Ələsgərzadə Ə. Azərbaycan memarlıq abidələrinin kitabələri (V-XVII). Azərb.SSR EA Tarix İnstitutunun elmi arxivi, İnv №1961.
2. Əliyeva N. Şeyx əs-Siləfi və Azərbaycan. Bakı, 2016.
3. Quliyeva V. Daşlaşan sirlərin sirdaşı. Bakı, 2009.
4. Lenin V.İ. Əsərləri, X cild. Bakı, 1949.
5. Məşədixanım Səədulla qızı Nemət. Biblioqrafik göstərici. Bakı, 2008.
6. Nemət M. Azərbaycanda pirlər. Bakı, 2010.
7. Nemət M. Daşlaşan sirlərin sirdaşı. Bakı, 2009.
8. Nemətova M. X.Şirvanın XIV-XVI əsrlər tarixinin öyrənilməsinə dair (epigrafiya abidələr əsasında). Bakı, 1959.
9. Səfərli H. Əsrlərin daş yaddaşında sözü qalan görkəmli alim - Məşədixanım Nemət. "Naxçıvan" Universiteti. Elmi Əsərlər, 2018 № 4 (11).
10. Неймат М.С. Корпус эпитафических памятников Азербайджана, Том I. Баку, 1991.
11. Неймат М.С. Корпус эпитафических памятников Азербайджана, Том II. Баку, 2001.
12. Неймат М.С. Корпус эпитафических памятников Азербайджана. Том V. Баку, 2011.

Nargiz Aliyeva

Religious leaders and religious movements of Azerbaijan in memory of Mashadikhanim Nemet

Summary

Key words: *Mashadikhanim Nemet, Azerbaijan, Middle Ages, Islam, religious figures*

The article presents information about the medieval history of Azerbaijan, epigraphic monuments, Albanian heritage of Azerbaijan, Islam and Sufi sects ba-

sed on the works of the outstanding epigraphist Mashadihanim Nemat, and also examines and presents the rich heritage of the valuable scholar. The article also mentions the opinions of local and foreign scholars who have examined the rich heritage of Mashadihanim Nemat. The study of Mashadihanim Nemat's works is of exceptional importance in terms of studying and teaching the history of Azerbaijan, and work in this area should be continued.

Наргиз Алиева

Религиозные лидеры и религиозные движения Азербайджана в творчестве Машадихым Немат

Резюме

Ключевые слова: *Мешадиханым Немет, Азербайджан, Средневековье, ислам, религиозные деятели.*

В статье на основе произведений выдающегося ученого-эпиграфиста Мешадиханым Немат представлены сведения о средневековой истории Азербайджана, эпиграфических памятниках, об албанском наследии Азербайджана, исламе и суфийских сектах, а также исследовано и представлено богатое наследие ценного ученого. В статье также упоминаются мнения местных и зарубежных учёных, исследовавших богатое наследие Машадиханым Немет. Исследование работ Мешадиханым Немет имеет исключительное значение с точки зрения изучения и преподавания истории Азербайджана, и работу в этой области следует продолжать.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin 2024-cü ildə gördüyü elmi ekspozisiya, elmi tədqiqat, fond və maarifləndirmə işlərinin

H E S A B A T I

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamlarının icrası ilə əlaqədar tapşırılmış işlərin yerinə yetirilməsi haqqında məlumat

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycan Respublikasında 2024-cü ilin "Yaşıl dünya naminə həmrəylik İli" elan olunması haqqında" sərəncamı ilə əlaqədar olaraq Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində bir sıra işlər görülüb. Qlobal iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə üzrə dünyanın ən böyük tədbirlərindən biri olan COP29 çərçivəsində Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyasından 17 ədəd arxeoloji və etnoqrafik eksponat noyabrın 1-dən 24-dək Bakı Olimpiya Stadionunun "Mavi" zonasında nümayiş etdirilib, tədbirdə iştirak edən əcnəbi və yerli qonaqların böyük marağına səbəb olub. COP29 tədbirində iştirak etmək üçün Bakıya gələn Monqolustan Respublikasının Prezidenti, Palau Respublikasının Prezidenti, Banqladeşin Müvəqqəti hökumətinin Baş müşaviri, İordaniya Həşimilər Krallığının şahzadəsi, Asiyada Qarşılıqlı Fəaliyyət və Etimad Tədbirləri üzrə Müşavirənin Baş katibi, Buddist Assosiasiyasının vitse-prezidenti, Polşa Respublikasının İqlim və Ətraf Mühit Nazirliyinin dövlət katibi, həmçinin xarici nümayəndə heyətlərinin digər üzvləri muzeyin daimi ekspozisiyasını ziyarət etmişlər. Noyabrın 18-i, 20-si və 21-i xarici ölkələrin media nümayəndələri üçün muzeydə infoturlar təşkil olunmuşdur. Ümumilikdə COP29 çərçivəsində Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin daimi ekspozisiyasını 700-dən çox xarici qonaq ziyarət etmişdir.

Aprel ayından etibarən muzeydə başlanan və hesabat ilinin sonunadək davam edən "Yaşıl dünya" layihəsi çərçivəsində uşaqlarla maarifləndirici və əyləncəli tədbirlər keçirilib. Ətraf mühitin sağlamlaşdırılması, yaşıllıqların bərpası və genişləndirilməsi haqqında mühazirələrlə yanaşı onlara muzeyin yerləşdiyi binanın memarlığı, divar və tavanlardakı nəbatı ornamentlər, həmçinin H.Z.Tağıyevin açdığı Mərdəkan bağçılıq məktəbi barədə də məlumatlar verilib. Tədbirlər çərçivəsində müxtəlif ustad dərslər, viktorina və oyunlar, "Güllərin söhbəti" adlı tədbir-konsert də təşkil edilib. Bundan əlavə aprelin 6-da muzey əməkdaşları

H.Z.Tağıyev adına 123 №-li tam orta məktəbdə ağacəkmə aksiyası keçirmişlər (*icraçı: İnnovasiyalar və təhsil proqramları şöbəsi*).

Həmçinin muzey əməkdaşları ölkədə və xaricdə keçirilən ətraf mühitlə bağlı elmi konfranslarda məruzələrlə çıxış etmişlər.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Naxçıvan Muxtar Respublikasının 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında" sərəncamının icrası çərçivəsində aprelin 1-də muzeyin direktoru, akademik Nailə Vəlixanlı Naxçıvanda keçirilmiş "Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılması: tarix və müasirlik" respublika elmi konfransında "Naxçıvanın yeni tarixinin yazılmasında ümummilli lider Heydər Əliyevin rolu" adlı məruzə ilə çıxış etmişdir. Həmçinin akademik Nailə Vəlixanlı Naxçıvanın VII-XII əsrlər tarixinin tədqiqinə həsr olunmuş "Нахчыван в VII-XII веках" monoqrafiyasını nəşrə hazırlamışdır. Müxtəlifdilli mənbələrin və müvafiq elmi araşdırmaların nəticələrinin müqayisəli təhlili əsasında yazılmış bu monoqrafiya Naxçıvanın ərəb və monqol işğalları arasındakı altı əsrlik dövründən bəhs edilir. Tədqiqat çərçivəsində bölgənin erkən orta əsrlər tarixinə dair, xüsusilə erməni tarixşünaslığında olan qərəzli və ziddiyyətli iddialar, yanlış mülahizə və fikirlər təkzib olunmuş, Naxçıvanın siyasi tarixi, əhalisinin dili və dini, eləcə də bölgədaxili və xarici münasibətlərlə bağlı məsələ və problemlər araşdırılmışdır.

Arxeologiya şöbəsinin böyük elmi işçiləri, tarix üzrə fəlsəfə doktorları Laçın Mustafayev və Aida İsmayılova muzeydə qorunan Naxçıvanın son tunc-erkən dəmir dövrünə aid arxeoloji kolleksiya əsasında "Naxçıvan sivilizasiyaların qovşağında" monoqrafiyasını hazırlamışlar. Əsərdə Naxçıvanın son tunc-erkən dəmir dövrünə aid arxeoloji abidələrinin öyrənilməsindən bəhs edilir, həmin tapıntıların təsnifatı, müqayisəsi və təhlili aparılır, müxtəlif mədəniyyətlərlə qarşılıqlı əlaqələrinə toxunulur.

Mayın 16-da muzeydə Uşaq-Gənclər İnkişaf Mərkəzi şagirdlərinin iştirakı ilə "Naxçıvanın maddi, mədəni irsi muzey arxeologiyası və etnoqrafiyası müstəvisində" adlı sərgi, mayın 23-də isə təsviri və təbiiq incəsənət işlərindən ibarət "Naxçıvan – qədim diyar" respublika müsabiqəsi keçirilmişdir.

Bundan əlavə muzey əməkdaşları Naxçıvan Muxtar Respublikasının 100 illiyi münasibətilə keçirilən müxtəlif beynəlxalq və respublika səviyyəli elmi tədbirlərdə məruzələrlə çıxış etmişlər.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 140 illiyinin qeyd edilməsi haqqında" sərəncamının icrası çərçivəsində yanvarın 30-da muzeydə "M.Ə.Rəsulzadə-140" adlı elmi seminar keçirilmişdir. Muzey əməkdaşlarının, müxtəlif ali məktəb tələbələrinin iştirak etdiyi seminarda Azərbaycan tarixinin elmi tədqiqi və təqdimi şöbəsinin aparıcı elmi işçiləri, tarix üzrə fəlsəfə doktorları Bəhman Kərimov və Əli Fərhadov məruzələrlə çıxış etmişlər.

Yanvarın 31-i-fevralın 1-də isə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində II Beynəlxalq Rəsulzadə Qiraətləri keçirilmişdir. Muzeyin "Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ev-muzeyi" ictimai qrupu, Xəzər Universiteti, Varşava Universiteti, Ankara Universiteti və ANS Şirkətləri Qrupu ilə birgə təşkilatçılığı ilə baş tutan tədbirdə Azərbaycan, Türkiyə, İsveç, İran, Polşa, Rusiya, Fransa, ABŞ, Almaniya, Ukraynadan alimlər əyani və onlayn formatda iştirak etmişlər. Qiraətlərin materialları nəşr olunub.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin 530 illiyinin qeyd edilməsi haqqında" sərəncamının icrası çərçivəsində Azərbaycan tarixinin elmi tədqiqi və təqdimi şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktorları Əli Fərhadov beynəlxalq, Fondların elmi uçotu və təsnifatı şöbəsinin böyük elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru Aygün Məmmədova və Köməkçi tarixi fənn materialları fondunun müdiri, tarix üzrə fəlsəfə doktoru Sənubər Qasımova isə respublika elmi konfransında məruzələrlə çıxış etmişlər.

Elmi tədqiqat işləri planlarının yerinə yetirilməsi haqqında məlumat

Təsdiq olunmuş plana əsasən Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin əməkdaşları Azərbaycan tarixinin bütün dövrlərinə aid maddi mədəniyyət abidələrinin toplanması, mühafizəsi, tədqiqi, nəşri, onların ekspozisiya və sərgilər vasitəsilə nümayişi və təbliği istiqamətində 4 problem üzrə 5 mövzunu əhatə edən 31 iş üzərində çalışmışlar. 2024-cü ildə planda nəzərdə tutulmuş 15 işin icrası başa çatmışdır.

Muzeyin elmi tədqiqat planına daxil olan **I problem** *"Azərbaycan xalqının qədim dövrdən bu günə qədərki tarixini əks etdirən maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələrinin muzeyin ekspozisiyasında və sərgilərində nümayişi və təbliği"* adlanır. Problemə daxil olan *"Azərbaycanın qədim, orta əsrlər, yeni və Xalq Cümhuriyyəti dövrlərini, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin həyat və fəaliyyətini əks etdirən ekspozisiyanın daimi təkmilləşdirilməsi və yeniləşdirilməsi, müxtəlif mövzularda sərgilərin qurulması"* mövzusu (mövzunun rəhbəri: Elmi ekspozisiya və sərgilərin təşkili şöbəsinin müdiri Emin Dadaşov) çərçivəsində hesabat dövründə görülən ən böyük iş 22 aprel 2024-cü il tarixində altıillik fasilədən sonra muzeyin yeni ekspozisiyasının açılışı olmuşdur. Bu münasibətlə Mədəniyyət Nazirliyi və AMEA rəhbərliyinin, Milli Məclis deputatlarının, alimlərin, mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin iştirakı ilə təntənəli tədbir keçirilmişdir. Yeni ekspozisiya Azərbaycan tarixinin bütün dövrlərini əhatə etməklə yerli və xarici ziyarətçilərə ölkəmizin çoxəsrlik tarixi keçmişini, məişətini və mədəniyyətini daha dərinlən bilmək və öyrənmək imkanı verir. Qeyd etmək lazımdır ki, 2023-cü ilin fevralından qurulmağa başlayan yeni ekspozisiya əvvəlkindən fərqli olaraq 1920-ci il ilə deyil, Zəfər və Böyük Qayıdış tarixi ilə tamamlanır. Ekspozisiyanın bütün zallarında eksponatlar müvafiq vitrinlərdə yerləşdirilib, iki dildə (Azərbaycan və ingilis) annotasiyalar,

etiketajlar hazırlanıb. İnteraktiv masa və monitorlarda Azərbaycan tarixinin bütün dövrləri, həmçinin həmin dövrlərə uyğun gələn muzey eksponatları haqqında məlumatlar yerləşdirilib. Ekspozisiya birinci və ikinci mərtəbələri əhatə etməklə ümumilikdə 26 zaldan (1684 m²) (H.Z.Tağıyevin xatirə muzeyinin ekspozisiyası istisna olmaqla) ibarətdir. Birinci mərtəbədə tarixin ən qədim çağlarından XIX əsrin əvvəllərinə qədərki, ikinci mərtəbədə isə XIX əsrin ikinci yarısından indiyə qədərki dövrləri nümayiş edilir. İyunun 10-na olan məlumata görə, ekspozisiyada 4486 ədəd eksponat təqdim olunub.

Muzeyin fəaliyyət planında nəzərdə tutulan "Ekspozisiyanın təkmilləşdirilməsi, yeni materiallarla zənginləşdirilməsi" işi çərçivəsində hesabat dövründə Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin muzeyə hədiyyə etdiyi 3 yeni material (general Hüseyn xan Naxçıvanskiyin fotosəklinin, Üzeyir Hacıbəylinin tələbə işinin, Leninqrاد Şəhər Partiya Komitəsinin katibi Q.Romanovun Heydər Əliyevə göndərdiyi təbrik məktubunun surətləri) ekspozisiyada yerləşdirilmişdir. Muzey ekspozisiyasını zənginləşdirən daha bir eksponat Səfəvi dövlətinin banisi Şah I İsmayılın 1508-ci ilə aid fərmanının əslidir. Bir Azərbaycan vətəndaşının xarici auksionda aldığı bu unikal sənəd Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən muzeyə hədiyyə olunmuşdur. Ekspozisiyasının təkmilləşdirilməsi işi çərçivəsində interaktiv masalar üçün yeni mətnlər tərtib olunmuş, həmçinin H.Z.Tağıyevin xatirə muzeyində məlumat otağı yeniləşdirilmiş, yeni eksponatlarla zənginləşdirilmişdir.

Planda nəzərdə tutulan Naxçıvan Muxtar Respublikasının 100 illiyinə, Qərbi Azərbaycan tarixinə və mədəniyyətinə, həmçinin Azərbaycan musiqi mədəniyyətinə həsr olunmuş sərgilər maliyyə vəsaiti ayrılmadığı üçün keçirilməmişdir.

Buna baxmayaraq, cari ildə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində plandan əlavə aşağıdakı sərgilər keçirilmişdir:

- "Yaz paralelləri: Azərbaycan-Bolqarıstan" uşaq rəsmləri sərgisi (4 mart);
- Quba şəhəri "Soyqırımı Memorial Kompleksi"nin təşkilatçılığı ilə 31 mart azərbaycanlıların soyqırımının 106-cı ildönümünə həsr olunmuş "1918-ci il soyqırımı hadisələri Belarus əsilli fotoqraf Lev Daşkeviçin gözü ilə" sərgisi (30 mart-1 aprel);
- Uşaq-Gənclər İnkişaf Mərkəzi şagirdlərinin iştirakı ilə "Naxçıvanın maddi, mədəni irsi muzey arxeologiyası və etnoqrafiyası müstəvisində" sərgisi (16 may);
- Qərbi Azərbaycanın Qarakilsə rayonunun Dəstəgird icmasına həsr olunmuş "Baba yurdunun foto hekayəsi" adlı fotosərgi (17 may);
- ötən əsrdə yaşamış latviyalı tədqiqatçı, rəssam və dizeyner Yulius Straumeyə həsr olunmuş "Yuliys Straume - 150: Naxışlar fərqli mədəniyyətlərdə" adlı multimedia sərgisi (22 may-23 iyun);

- "FantazEU" Mədəni İrs Festivalı çərçivəsində Avropa milli geyimlərinin sərgisi (27-29 noyabr).

Bununla yanaşı muzeyin eksponatları muzeydən kənarda keçirilən sərgilərdə də nümayiş olunmuşdu. Yanvarın 19-25-də "Suraxanı" gəmi-muzeyində 20 Yanvar faciəsinin 34-cü ildönümünə həsr edilmiş "20 Yanvar – Qəhrəmanlıq salnaməsi" adlı sərgi keçirilib. Sərgidə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fondlarında qorunan 108 adda eksponat nümayiş olunub. Ötən il mayın 10-da Şuşa şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsində açılmış və hələ davam edən Mir Möhsün Nəvvab Qarabağıyə həsr olunmuş sərgidə də muzeyin kolleksiyasından olan materiallar təqdim olunur.

II Problem *"Muzeyin fondlarında qorunan maddi mədəniyyət nümunələrinin, Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrlərinin elmi tədqiqi və nəşri, respublika və beynəlxalq səviyyəli elmi konfransların, seminarların keçirilməsi, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə toplama işi məqsədilə ekspedisiyaların təşkili"* dir. Bu problem 2 mövzunu əhatə edir.

"Azərbaycan tarixi problemlərinin elmi tədqiqi və nəşri" mövzusunda (mövzunun rəhbəri: elmi işlər üzrə direktor müavini, tarix elmləri doktoru Fərhad Cabbarov) daxil olan "Naxçıvanın VII-XII əsrlərdə" və "Zəngəzur VII-XII əsrlərdə" monoqrafiyaları (rus dilində) (icraçı: direktor, akademik Nailə Vəlixanlı), "Azərbaycan milli geyimləri" monoqrafiyası (icraçı: Etnoqrafiya elmi-fond şöbəsinin müdiri, tarix üzrə fəlsəfə doktoru Gülnadə Abdulova), "Azərbaycanın maddi mədəniyyətində islam ənənələri (XVI-XIX əsrlər)" monoqrafiyası (icraçı: Azərbaycan tarixinin elmi tədqiqi və təqdimi şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru Tural Şiriyev), "Vətən Müharibəsi şəhid uşaqların gözü ilə" kitabı (icraçı: Azərbaycan tarixinin elmi tədqiqi və təqdimi şöbəsinin elmi işçisi Ləman Musayeva), "Naxçıvan sivilizasiyaların qovşağında" kitabı (icraçılar: Arxeologiya elmi fond şöbəsinin böyük elmi işçiləri, tarix üzrə fəlsəfə doktorları Laçın Mustafayev və Aida İsmayılova) üzərində işlər tamamlanmış və əsərlərin əlyazmaları nəşrə verilmişdir. Plandan əlavə muzeyin elmi işlər üzrə direktor müavini, tarix elmləri doktoru Fərhad Cabbarovun H.Z.Tağıyevə həsr olunmuş "Səxavət dünyasının sərvəri" monoqrafiyası işıq üzü görmüşdür. Həmçinin muzeyin keçmiş dissertantı Vüqar Səmədovun "Azərbaycan xürrəmiləri ilə Bizans arasında hərbi-siyasi münasibətlər" monoqrafiyası da Elmi Şuranın qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur.

Muzeyin arxeoloq və epiqrafçı alimləri *"AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun arxeoloji ekspedisiyalarında iştirak"* işi çərçivəsində Quba, Ağdam, Şəmkir, Ağcabədi, Abşeron, Bakı, Qobustan Salyan, Şəki, Qəbələ, Naxçıvan bölgələrində qədim şəhər yerlərində, abidələrdə aparılan arxeoloji və epiqrafik tədqiqat işlərində iştirak etmişlər. Muzeyin etnoqrafları İsmayılı rayonunda elmi ezamiyyətdə olmuşlar.

Muzeyin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri olan toplama işi çərçivəsində əməkdaşlar tanınmış ictimai xadimlərin, alimlərin, incəsənət xadimlərinin, şəhid və müharibə iştirakçılarının şəxsi əşyalarını toplamışlar. Bundan əlavə muzeyin Arxeologiya şöbəsi işçilərinin iştirakı ilə 51 ədəd arxeoloji material toplanaraq fonda təhvil verilmişdir.

Problemə daxil olan *"Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyası Azərbaycan tarixinin və mədəniyyətinin öyrənilməsində mənbə kimi"* adlı ikinci mövzuya (mövzunun rəhbəri: elmi işlər üzrə direktor müavini, tarix elmləri doktoru Fərhad Cabbarov) 11 iş daxildir. Həmin işlərdən aşağıda adları çəkilən əsərlər nəşrə hazırlanmışdır:

- "Əziz Ziya... Akademik Ziya Bünyadova məktublar" kitabı (rus dilində) (icraçılar: direktor, akademik Nailə Vəlixanlı, AMEA akademik Z. Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun elmi işçisi Zemfira Qurbanova);

- "Azərbaycan musiqi alətləri xəzinəsi" kataloqu (icraçılar: Etnoqrafiya elmi fond şöbəsinin müdiri, tarix üzrə fəlsəfə doktoru Gülnadə Abdulova və şöbənin elmi işçisi Aygün Quliyeva);

- "Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin çini kolleksiyası" kataloqu (icraçı: Etnoqrafiya elmi-fond şöbəsinin elmi işçisi Fatma Qəniyeva);

- "Keçmiş məişətə səyahət" silsiləsindən "Güləbətin tikmə" kataloqu (icraçı: Etnoqrafiya elmi-fond şöbəsinin kiçik elmi işçisi Fəridə Xəlilova);

- "Keçmiş məişətə səyahət" silsiləsindən "Boğçalar" kataloqu (icraçı: Etnoqrafiya elmi-fond şöbəsinin elmi işçisi Nurəngiz Qarayeva);

- "Cənubi Azərbaycanda publisistika və mədəniyyət ("Azərbaycan" qəzetinin (1947-1949) materialları əsasında)" monoqrafiyası (icraçı: Azərbaycan tarixinin elmi tədqiqi və təqdimi şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru Əli Fərhadov);

- "Qarabağın görkəmli ziyalıları" kitab-albomu (icraçılar: Azərbaycan tarixinin elmi tədqiqi və təqdimi şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru Bəhman Kərimov, böyük laborant Elmira Əliyeva);

- "Qafqaz Albaniyasında xristianlıq" kataloqu (icraçı: Arxeologiya elmi-fond şöbəsinin elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru Emin Məmmədov);

- "Naxçıvan rəsmlərdə" kataloqu (icraçı: Təsviri materiallar fondunun müdiri, memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru Nardanə Yusifova).

Həmçinin hesabat dövründə Arxeologiya elmi-fond şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru Laçın Mustafayev və Silahlar və bayraqlar fondunun müdiri Qətibə Həsənova əvvəlki ildə hazırladıqları "Azərbaycan keramikası. Matralar" kataloqunu nəşr üçün Almaniyanın Vürtsburq Universitetinə təqdim etmişlər. Muzey əməkdaşları fərdi iş planlarına uyğun olaraq müxtəlif mövzularda monoqrafiya və kataloqlar üzərində də tədqiqatlar aparmışlar. Bunların arasında

"XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mövcud olmuş peşə və ixtisaslar", "XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda etnik-dini qruplar", "44-günlük Vətən Müharibəsi" kataloqlarını, "Neft Daşları-75", "Naxçıvan Muxtar Respublikası-100", "Tağıyev sarayı" açıqcalarını qeyd etmək olar. Adıçəkilən əsərlərin hamısının mənbə bazasını muzeyin kolleksiyasında saxlanılan materiallar təşkil edir.

III Problem *"Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fondlarında cari texniki işlərin aparılması, mühafizənin və təhlükəsizliyin təmin olunması məqsədilə müasir infrastrukturun təşkili"* adlanır.

Problemə bir mövzu – *"Fond kolleksiyalarının işlənməsi, pasportlaşdırılması, yeni materiallarla zənginləşdirilməsi"* daxildir (mövzunun rəhbəri: muzey ekspozatlarının qorunması və qeydiyyatı üzrə direktor müavini-baş fond mühafizi, t.ü.f.d., dos. Məhfuzə Zeynalova). Mövzu üzrə aşağıdakı işlər yerinə yetirilmişdir:

- fondlara daxil olan yeni materiallar ilkin işlənərək, inventar kitabında qeydiyyatdan keçirilmişdir;

- ekspozatların sanitar-təmizləmə işləri aparılmışdır;

- fond əməkdaşları muzeyə müraciət edən müxtəlif yerli və xarici qurumlara, təşkilatlara və tədqiqatçılara (o cümlədən, Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyinə, dövlət qurumlarına, elmi tədqiqat və ali təhsil müəssisələrinə, televiziya şirkətlərinə, ictimai təşkilatlara və s.) metodiki və əməli yardım göstərmişlər.

2022-ci ildən etibarən fondlarda yeni elektron pasport proqramının tətbiq olunmasından sonra materiallar həmin proqrama uyğun şəkildə pasportlaşdırılmağa başlanılmışdı. Hesabat dövründə 4828 material yeni proqrama daxil edilib. İlin sonuna olan məlumata görə, muzeyin 12 fondunda 274171 ədəd qeydiyyatata alınmış ekspozat saxlanılır, o cümlədən:

Vətən Müharibəsi fondunda – 3368;

Silahlar və bayraqlar fondunda – 1299;

Sənədli mənbələr fondunda – 22001;

Xüsusi fond – 1874;

Təsviri materiallar fondunda – 1126;

Arxeologiya fondunda – 26522;

Fotoneqativ materiallar fondunda – 35970;

Etnoqrafiya fondunda – 9762;

Numizmatika fondunda – 120000;

Hədiyyələr və xatirə əşyaları fondunda – 8804;

Köməkçi tarixi fənn materialları fondunda – 34499;

Köməkçi materiallar fondunda – 8946 ədəd.

Muzeyin kitabxanasında isə 22386 ədəd kitab, albom, avtoreferat, jurnal və qəzet saxlanılır.

Cari ildə Tarixi Əşyaların Fond-Satınalma Komissiyası tərəfindən muzeyə 10186 material qəbul olunmuşdur. Muzey əməkdaşları dövlət qurumlarından, təşkilatlardan, ayrı-ayrı şəxslərdən, Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrlərinə aid materialları, həmçinin arxeoloji ekspedisiyalar zamanı aşkarlanan artefaktları toplayaraq muzeyin kolleksiyasını zənginləşdirmişlər.

Mövzuya daxil olan *"Bərpaya və konservasiyaya ehtiyacı olan fond materiallarının bərpa və konservasiyası"* işi çərçivəsində 2024-cü ildə muzeyin Bərpa laboratoriyası tərəfindən 9896 muzey eksponatı bərpa və konservasiya edilmişdir.

IV Problem *"Elmi maarif, elmi kütləvi işlər"*i əhatə edir. Problemə daxil olan mövzu *"Azərbaycan tarixinin KİV, internet vasitəsilə təbliği, təhsil müəssisələri, ictimai təşkilatlarla əlaqələrin genişləndirilməsi"* adlanır (mövzunun rəhbərləri: *İnnovasiyalar və təhsil proqramları şöbəsinin müdiri Fəridə Şəmsi, Azərbaycan tarixinin populyarlaşdırılması və ekskursiyaların təşkili şöbəsinin müdiri, t.ü.f.d. Bəxtiyar Sayılov*). Hesabat dövründə Azərbaycan tarixinin populyarlaşdırılması məqsədilə *"Elmi macəralar saati"*, *"Zəhmətlə gələn zinət. Dərsimiz – Hacı Zeynalabdin Tağıyev"*, *"Novruz macəraları"* mövzusunda interaktiv dərslər təşkil olunmuşdur. Ümumilikdə 654 məktəbli və uşaq həmin dərslərdə iştirak etmişdir. Aprel ayından başlayaraq muzey əməkdaşları yeni ekspozisiyada açıq dərslər keçirməyə başlamışlar. Bakı şəhəri 123, 262 N-li məktəblərin, *"İdrak"* liseyinin şagirdləri, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti tələbələri, Binəqədi Gənclər Evinin üzvləri üçün müxtəlif mövzularda açıq dərslər keçirilmişdir. İl ərzində muzeydə keçirilmiş tədbirlərdə 1976 şagird və tələbə iştirak etmişdir.

Muzeyin nəzdində fəaliyyət göstərən *"Arxeo"* klubun cari yarımildə keçirilmiş 3 məşğələsində Xəzər Universitetinin, Kooperasiya Universitetinin tələbələri və H.Mahmudbəyov adına 2 №-li Texniki-humanitar liseyin şagirdləri üçün mühazirələr keçirilmişdir (icraçılar: *Arxeologiya elmi-fond şöbəsi, Sənədli mənbələrin elmi-fond şöbəsi*).

Muzeyin populyarlaşdırılması məqsədilə *"Bir muzeyin sirri"* layihəsi çərçivəsində tanınmış ictimai və mədəniyyət xadimlərinin iştirakı ilə videoçarxlar çəkilərək sosial şəbəkə hesablarında yerləşdirilmişdir. Cari ildə *"TikTokdan öyrən (Learn on TikTok)"* layihəsi çərçivəsində muzeyin TikTok səhifəsi yaradılmış və burada maarifləndirici videoçarxlar yerləşdirilmişdir. Nəticədə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi izləyici və baxış saylarına görə Bakıda fəaliyyət göstərən muzeylər arasında birinci yerə çıxmışdır. 18 may – Beynəlxalq muzeylər günü münasibətilə İCOM-un elan etdiyi *"Muzeylər, təhsil və tədqiqat"* devizi altında gənclər arasında breyn-rinq intellektual oyunu təşkil olunmuşdur (icraçı: *Beynəlxalq əlaqələr və ictimaiyyətlə iş şöbəsi*).

Hesabat dövründə muzeydə 20 Yanvar və Xocalı faciələrinə, Gənclər Gününə, Aprel döyüşlərinə, Beynəlxalq Muzeylər Gününə, Heydər Əliyevin doğum gününə, Müstəqillik Gününə, Uşaqların Beynəlxalq Müdafiəsi Gününə, Milli Qurtuluş Gününə, Anım Gününə, Zəfər Gününə, həmçinin görkəmli şəxsiyyətlərin doğum və anım günlərinə həsr olunmuş elmi seminarlar, tədbirlər, interaktiv dərslər, muzeyin nəşr etdirdiyi "Mən, Bakı milyonçusu Tağıyevin qızıyam" kitabının, "Tofiq Bakıxanov", "Azərbaycanda təhsil (XIX əsr-XX əsrin əvvəlləri)" kataloqlarının təqdimatı keçirilmişdir.

Elmlə təhsilin əlaqələrinin genişləndirilməsi işi çərçivəsində il ərzində İnnovasiyalar və təhsil proqramları şöbəsi ölkənin 34 təhsil ocağı ilə əlaqələr qurmuş, birgə tədbirlər həyata keçirmişdir.

Hesabat dövründə muzeyin ictimai təbliğində və tanındılmasında böyük əhəmiyyət daşıyan rəsmi internet səhifəsini 186000 nəfər (dekabrın 10-na olan məlumat) ziyarət etmişdir. Muzeyin Facebook, TikTok, Instagram sosial şəbəkələrindəki səhifələrinin 10 minə yaxın izləyicisi var.

İl ərzində Azərbaycan tarixinin populyarlaşdırılması və ekskursiyaların təşkili şöbəsinin bələdçiləri tərəfindən 2287 ekskursiya aparılmış, 35816 nəfər muzey ekspozisiyasını ziyarət etmişdir (dekabrın 10-na olan məlumat). Mayın 19-da Azərbaycan, Rusiya və Qazaxıstan muzeylərinin birgə "Muzeydə gecə" layihəsi çərçivəsində 1 saatlıq canlı yayım-virtual ekskursiya aparılmışdır (*icraçılar: Azərbaycan tarixinin populyarlaşdırılması və ekskursiyaların təşkili şöbəsi, Beynəlxalq əlaqələr və ictimaiyyətlə iş şöbəsi*).

Hesabat dövründə muzeyin əməkdaşları onun fəaliyyətinə, Azərbaycan tarixinin müxtəlif problemlərinə dair televiziya, radio, mətbuat və İnternet vasitəsilə çıxışlar etmişlər.

Beynəlxalq əlaqələr

Hesabat dövründə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin beynəlxalq əlaqələrinin genişləndirilməsi üçün fəaliyyət davam etdirilmişdir. Bu sahədə mühüm elmi nəticə kimi muzeyin Beynəlxalq Mərkəzi Asiya Araşdırmaları İnstitutu, Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu, Türk Akademiyası ilə birgə hazırladığı "Orta əsr Gəncəsinin şirli keramikası (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyası)" kitabının (rus dilində) nəşrini qeyd etmək lazımdır. Akademiklər Nailə Vəlixanlı və Şahin Mustafayevin layihə rəhbəri olduğu, tarix elmləri doktoru Tarix Dostiyev (Azərbaycan) və tarix elmləri namizədi Alsu İsgəndərovanın (Özbəkistan) müəllifliyi ilə işıq üzü görən bu əsər muzeyin Arxeologiya fondunda qorunan şirli keramika kolleksiyasının illüstrasiyalı albomla müşayiət olunan ilk kompleks tədqiqatıdır. Kolleksiyanın əsasını tanınmış Azərbaycan arxeoloqu İshaq Cəfərzadə tərəfindən 1938-1940-cı

illərdə Gəncə şəhər yeri ərazisində aparılmış qazıntılarda əldə olunan arxeoloji material təşkil edir. Şirli keramikanın analizi aparılarkən müqayisəli material kimi Azərbaycanın, Mərkəzi Asiyanın, İranın digər orta əsr şəhərlərində aşkar edilən, bədii-texnoloji baxımdan Gəncə kolleksiyası ilə oxşar cəhətləri olan nümunələr də tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Hesabat dövründə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi ilə Qazaxıstanın "Sarayşık" Dövlət Tarix-Mədəniyyət Muzey-Qoruğu arasında əməkdaşlıq memorandumu imzalanıb, Macarıstan Milli Muzeyi ilə əlaqələr qurulub.

Yanvarın 11-də muzeyi ziyarət etmiş Polşa Respublikasının Azərbaycandakı Fövqəladə və Səlahiyyətli Səfiri Rafal Poborski ilə hər iki ölkənin muzeyləri ilə əməkdaşlıq məsələləri müzakirə olunmuşdur. Görüşün nəticəsi olaraq səfirliyin dəstəyi ilə "Polşa memarlarının Bakı möcüzələri" layihəsinin icrasına başlanılmışdır. Layihə çərçivəsində muzey əməkdaşları Azərbaycan arxivlərində tədqiqatlar aparmış, XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində polşalı memarlar tərəfindən tikilmiş binaların layihələrini aşkarlamışlar. Həmçinin birgə əməkdaşlıq çərçivəsində fevralın 20-də Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin və Polşa Respublikasının Azərbaycandakı Səfirliyinin təşkilatçılığı ilə professor Andrey Yan Xodubskinin polşalı ixtiraçı, geoloq Vitold Zqlenitskiyə həsr olunmuş "Polşalı Nobel" adlı kitabının (Azərbaycan və ingilis dillərində) təqdimat mərasimi keçirilmişdir.

Yanvarın 23-də muzeyi ziyarət etmiş Qazaxıstan Respublikasının Azərbaycandakı Fövqəladə və Səlahiyyətli Səfiri Alim Bayellə görüş zamanı iki ölkənin mədəniyyət müəssisələri arasında əlaqələrin dərinləşdirilməsi məsələləri müzakirə olunmuşdur. Görüşün nəticəsi olaraq Azərbaycan-Qazaxıstan tarixi əlaqələrinin əksi kimi Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin numizmatik kolleksiyası əsasında kataloqun hazırlanması qərara alınmışdır.

Hesabat dövrünə muzey eksponatları xarici sərgidə nümayiş olunmuşdur. Mayın 7-də Rusiyanın Xanti-Mansiysk şəhərindəki Geologiya, Neft və Qaz Muzeyində açılmış "Elm-cəbhəyə" sərgisində akademik Yusif Məmmədəliyevin Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunan materillərinin surətləri ziyarətçilərin marağına səbəb olmuşdur.

Cari ildə muzeyin alman alimləri ilə beynəlxalq elmi əlaqələri qurulmuşdur. Fevralın 20-dən martın 19-dək Almaniyanın Vürtsburq Universitetinin professoru Dr. Martin Qruberin rəhbərliyi ilə alman mütəxəssisləri Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya fondunda tədqiqat işləri aparmışlar. Tədqiqatın məqsədi Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətinə aid Mingəçevir tapıntılarını yenidən araşdırmaq, tipoloji və xronoloji kateqoriyalar üzrə qruplaşdırmaqdır. Layihənin növbəti illərdə də davam etdirilməsi və əldə olunmuş elmi nəticələrin kitab şəklində nəşri nəzərdə tutulub. Elmi əməkdaşlıq çərçivəsində martın 28-də Qəbələdə Milli

Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Yulius Maksimilian adına Vürtsburq Universiteti, SEBA (Seul-Bakı) Azərbaycan-Koreya Mədəniyyət Mübadiləsi Assosiasiyasının birgə təşkilatçılığı ilə "Arxeoloji abidələrin müasir metodlarla müəyyənləşdirilməsi və tədqiqi" mövzusunda elmi seminar keçirilmişdir.

Oktyabrın 28-də Şimali Kipr Türk Respublikasının Arkın Yaradıcı Sənətlər və Dizayn Universitetinin professoru Latife Summerer tərəfindən Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində "Muzeyşünaslıq, arxeologiya və mədəni irsin qorunması" mövzusunda təlim aparılmışdır. Təlimdə muzey əməkdaşları ilə yanaşı, Azərbaycan Dövlət Memarlıq və İnşaat Universitetinin müəllim və tələbə heyəti iştirak etmişlər.

Beynəlxalq əlaqələr və ictimaiyyətlə iş şöbəsinin elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru Fuad Ağayev Yekaterinburqda nəşr olunmuş "Neft və qaz emalı atlası" üçün Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fondlarında qorunan materiallar, eyni zamanda, Hacı Zeynalabdin Tağıyev və Yusif Məməmmədəliyev haqqında məqalələr hazırlamışdır.

Muzeyin böyük elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru Laçın Mustafayev Qazaxıstanın Astana şəhərindəki Müstəqil Akkreditasiya və Reyting Agentliyinin xarici ekspertlər komissiyasına üzv seçilib.

Martın 4-də Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində Bolqarıstan Respublikasının ölkəmizdəki səfirliyinin, Müqəddəs Kliment Oxridski adına Sofiya Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən Azərbaycan Dili və Mədəniyyəti Mərkəzinin dəstəyi ilə Azərbaycanda və Bolqarıstanda baharın qarşılmasına həsr olunmuş "Yaz paralelləri: Azərbaycan-Bolqarıstan" sərgisi keçirilib. Hər iki ölkənin tarixi və mədəni irsinin, adət-ənənələrini təbliğ olunması məqsədilə təşkil olunan bu tədbirdə bolqar uşaqlarının Azərbaycana həsr etdiyi 85 rəsm əsəri videoçarx vasitəsilə onlayn, həmçinin azərbaycanlı uşaqların Bolqarıstana həsr etdiyi 18 rəsm əsəri əyani nümayiş olunmuşdur. Martın 28-də isə həmin əsərlər eyniadlı tədbir çərçivəsində Müqəddəs Kliment Oxridski adına Sofiya Universitetində də sərgilənmişdir.

Cari ildə muzey əməkdaşları xaricdə (Türkiyə, Ukrayna, Özbəkistan, Qazaxıstan, Rusiya, ABŞ, Moldova, Macarıstan) onlayn və əyani formatda keçirilmiş 26 beynəlxalq konfransda, təlimlərdə iştirak etmişlər.

Nəşriyyat fəaliyyəti, elmi məqalələr

Hesabat dövründə muzey əməkdaşlarının jurnallarda 68 elmi, 16 elmi-populyar məqaləsi, 12 məruzəsi çap olunmuşdur. Xarici elmi jurnallarda çıxan məqalələrin sayı 37-dir, onlardan 10-u impakt faktorlu jurnallarda çap olunub.

Muzey əməkdaşlarının iştirak etdiyi elmi forumlar

Hesabat dövründə muzeyin 22 əməkdaşı 29 respublika və 24 beynəlxalq səviyyəli elmi forumlarda iştirak etmişlər.

Muzeydə keçirilmiş sərgilər, konfranslar, seminarlar

Cari ildə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində 6 sərgi keçirilmişdir (ətraflı bax: s. 3-4).

Muzeydə fevralın 28-də AMEA-nın müxbir-üzvü, tarix elmləri doktoru, professor Məşədixanım Nemətin 100 illiyinə həsr olunmuş "Məşədixanım Nemət-100" adlı elmi-praktik konfrans, martın 18-də akademik İqrar Əliyevin 100 illiyinə həsr edilmiş xatirə tədbiri və onun həmmüəllifi olduğu "Xəzəryanı bölgənin cənub-qərbi qədimdə və orta əsrlərdə" (rus dilində) kitabının təqdimat mərasimi, mayın 15-də "Epiqrafik abidələr tariximizin daş yaddaşındadır" seminarı təşkil olunmuşdur.

Kadr hazırlığı

Cari ildə muzeydə mövcud olan 185 ştat vahidindən 179 əməkdaş (onlardan 34 nəfər elmi işçi) fəaliyyət göstərüb, 9 əməkdaş sosial məzuniyyətdədir, 6 ştat vakantdır. Əməkdaşlardan 1 nəfər akademik, 3 nəfər elmlər doktoru, 21 nəfər fəlsəfə doktoru, 16 nəfər dosentdir. Muzeyin fəlsəfə doktoru hazırlığı üzrə 3 dissertantı, elmlər doktoru hazırlığı üzrə 6 dissertantı, 1 qiyabi doktorantı var. Hesabat dövründə muzeyin elmlər doktoru hazırlığı üzrə sabiq dissertantları Bəhman Kərimov və Əli Fərhadovun dissertasiyaları AMEAA.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu nəzdindəki elmi seminarda müzakirədən keçmiş və açıq müdafiəyə buraxılmışdır. Sabiq doktorant Ləman Məmmədovanın fəlsəfə doktoru hazırlığı üzrə dissertasiyası elmi seminarda müzakirədən keçmişdir.

Elmi-təşkilati fəaliyyət

Hesabat dövründə muzey Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən təsdiq olunmuş struktur və ştat cədvəli əsasında fəaliyyət göstərmişdir. Elmi Şuranın 6 iclası keçirilmişdir.

Təltiflər və mükafatlar haqqında məlumat

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 fevral 2024-cü il tarixli sərəncamı ilə muzeyin direktoru, akademik Nailə Vəlixanlı və elmi işlər üzrə direktor müavini Fərhad Cabbarov "Heydər Əliyevin 100 illiyi (1923-2023)" yubiley medalı ilə təltif olunmuşlar.

MÜNDƏRİCAT

Tarix

Вузгар Самедов. Северо-восточные и центральные области Азербайджана в произведении византийского императора Константина VII Порфирогенета «О церемониях»	3
Tural Şiriyev. Səfəvilər dövründə Azərbaycanda miniatür sənətinin inkişafına dair	19
Sonaxanım Hədiyeva. Məhəmməd Nidainin "Mənafeünnas" əsərinin tibbi əsərlərlə müqayisəsi	27
Rövşən Məmmədli. Bakı şəhəri və xanlığının tarixi Rusiya Dövlət Hərbi Tarix Arxivinin sənədlərində.....	36
Əli Fərhadov. 1940-cı illərin Sovet mətbuatında Cənubi Azərbaycan məsələsinə dair	52
Əsmira Bəzəbova. О культурных процессах в Нахчыванском крае(конец XIX-начало XX вв.)	66
Yəhya Babanlı. Müasir diasporaların kommunikasiya problemləri: strategiyanın qurulması və tətbiqi məsələləri (Azərbaycan nümunəsində)	81

Muzey materialları Vətən tarixinin öyrənilməsində mənbə kimi

Bəhman Kərimov. Görkəmli maarifçi və diyarşünas Mirzə Ağəli Əliyev	100
Məmed Məmedov. О педагогической и публицистической деятельности Рагим бека Меликова (по материалам Национального музея истории Азербайджана)	109
Esmira Rəhimova. Görkəmli ictimai xadim Cavad bəy Məlikyeqanovun materiallarına dair	123
Nərmən Bağirova. Azərbaycanın ilk qadın səhiyyə naziri, tibb elmləri doktoru Kübra Fərəcovanın materiallarına dair	132
Şəfa Mövsümov. Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı polkovnik-leytenant İlqar Mirzəyev (MATM-nin Vətən Müharibəsi fondunun kolleksiyası əsasında).....	139

Arxeologiya

<i>Tarix Dostiyev.</i> Artefakt arxeoloji hermenevtikada	145
<i>Qafar Cəbiyev.</i> Azərbaycanın İslam dövrü abidələrinin arxeoloji tədqiqinə dair	157
<i>Nasir Quluzadə.</i> "Xəmsə"də zoolatrik təsəvvürlər və onların arxeoloji keramikada paralelləri	168
<i>Aida İsmaylova.</i> Azərbaycanda IX-XVII əsrlər bədii metalışləmə sənəti: dövrəşmə və tarixşünaslıq	179
<i>Эмин Мамедов.</i> Наследие христианского периода Кавказской Албании	186
<i>Mircavid Ağalarov.</i> Bərdə şəhərindən aşkar edilmiş fayans nümunələri	197
<i>Lola Hüseynova.</i> Müstəqillik illərində Çovdarda aparılan arxeoloji qazıntılar (III mərhələ)	206

Etnoqrafiya

<i>Aygün Quliyeva.</i> El sənətkarı Məşədi Cabbar və onun muzeydəki mirası	218
<i>Volter Krist, Aslan Qasimov.</i> Azərbaycan masaüstü oyunlarına dair	224

Yubileylər

<i>Nərgiz Əliyeva.</i> Məşədixanım Nemətin yaradıcılığında Azərbaycanın din xadimləri və dini cərəyanlar	238
<i>Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin 2024-cü ildə gördüyü elmi ekspozisiya, elmi tədqiqat, fond və maarifləndirmə işlərinin hesabatı</i>	247

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi
- 2024 -

Kompüter tərtibatı :
Aynurə İsmayılova

iii

